

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова робота

на правах рукопису

ПОНИПАЛЯК ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ

УДК: 94(477):355.425.4:[37.035:355.01] «1943/1946»(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДІЯЛЬНІСТЬ СТАРШИНСЬКИХ І ПІДСТАРШИНСЬКИХ ШКІЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (1943 – 1946 рр.)**

Спеціальність: 07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Понипаляк О. Д.

Науковий керівник:

Патриляк Іван Казимирович

доктор історичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Понипаляк О. Д. «Діяльність старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії (1943 – 1946 рр.)». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2018.

Дисертація присвячена комплексному аналізу діяльності старшинських (офіцерських) і підстаршинських (сержантських) шкіл Української повстанської армії (1943 – 1946 рр.), що відіграли одну з ключових ролей у підготовці і забезпеченні УПА професійними військовими кадрами. Вперше на основі джерельної та наявної історіографічної бази здійснено комплексний і системний аналіз діяльності військових шкіл УПА, в яких протягом 1943 – 1946 років проходили навчання курсанти на здобуття військової освіти з подальшим присвоєнням їм перших офіцерських та сержантських звань збройних сил українського визвольного руху.

Автор дисертації проаналізував історіографічний комплекс проблеми, дослідив і систематизував наявні історичні джерела підпільно-повстанського та радянського походження, застосував сучасні методологічні засоби та підходи для розв'язання поставлених науково-дослідних завдань. Щоб визначити причини та передумови створення військових шкіл вишколу старшинського і підстаршинського складу в УПА, дослідник детально вивчив питання військової підготовки у структурах ОУН передвоєнного і воєнного часу. Ґрунтуючись на джерельних матеріалах та історіографічних напрацюваннях попередників, сформував власну концепцію пояснення причин розгортання таких спеціальних навчальних центрів УПА.

На підставі проведеного дослідження в дисертаційній роботі запропоновано власну хронологічну періодизацію й класифікацію старшинських і підстаршинських шкіл УПА, яка враховує час створення, напрями діяльності, специфіку функціонування та географічні особливості територій їхнього базування.

Завдяки архівним документам, що перебувають на зберіганні в державних архівних установах України, матеріалам учасників українського визвольного руху мемуарного характеру і окремим тематичним роботам в історіографії, автору вдалось реконструювати внутрішнє життя, щоденний і щотижневий розпорядок, плани навчання, предмети та відведену на них кількість годин, навчальну літературу, стан озброєння, систему й механізми забезпечення та специфіку роботи старшинських і підстаршинських шкіл УПА. Опрацювання доступних архівних матеріалів дало змогу відтворити історичний портрет командного, викладацько-інструкторського та курсантського складу військових шкіл УПА, описати й проаналізувати їхню національну приналежність, соціальне походження, рівень загальної освіти й попереднього військового досвіду; прослідкувати характерні зміни діяльності старшинських й підстаршинських шкіл УПА у напрямках військової підготовки на різних етапах діяльності Української повстанської армії (від розгортання військових сил УПА на початку 1943 року до їхнього згорання у 1946 році).

Наголошено на тому факті, що український народ внаслідок поразки у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр. втратив свою державність, а відтак у міжвоєнний період не міг сформувати власні збройні сили, кадровий потенціал яких, здебільшого, став основою польського, литовського, естонського і латишського національно-визвольних рухів. Проте встановлено, що в цей період, не зважаючи на фактор відсутності української держави, український визвольний рух, в особі Організації українських націоналістів, на базі своїх структур в еміграції та на українських етнічних землях у складі Другої Речі Посполитої, систематично організовував військово-бойовий вишкіл свого членства. Саме спроби ОУН, лєвова частка керівництва і активу якої

складалася із ветеранів Перших визвольних змагань, налагодити армійську підготовку стали основою подальшого військового будівництва українського визвольного руху в період Другої світової війни і, зокрема, в створенні військових шкіл УПА.

Фокусується увага на характері та особливостях функціонування старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії, як на не типових освітніх закладах із військової підготовки регулярних військ. Оскільки УПА була повстансько-революційною армією і її підрозділи діяли як збройні сили українського визвольного руху в умовах окупації, то, відповідно, вишкільні структури УПА організовувались і функціонували у важкодоступних місцевостях, зокрема, на Поліссі та в Карпатських горах. Ця специфіка впливала і на програму з військової підготовки старшинських і підстаршинських шкіл УПА. Якщо у 1943 – 1944 рр. військові школи Української повстанської армії готували старшинський і підстаршинський склад за програмами офіцерських і сержантських шкіл регулярних армій, додаючи до програм дисципліни із диверсійного вишколу та оперування невеликими підрозділами, то у 1945 – 1946 рр., поруч із загальновійськовою й диверсійною підготовкою, було помітно збільшено час на вивчення партизанської тактики ведення війни та конспірації.

Вперше до наукового обігу введено значний масив раніше неопублікованих архівних матеріалів старшинських та підстаршинських шкіл УПА: обліково-статистичних, директивно-нормативних, організаційно-розпорядчих, планових, звітно-аналітичних, господарської діяльності тощо.

Наукова новизна дисертації полягає у вивченні актуальної теми, яка раніше не була предметом окремого синтетичного дослідження. Вперше було: докладно проаналізовано історіографічне опрацювання теми історії діяльності старшинських і підстаршинських шкіл УПА; розглянуто та систематизовано джерельну базу дослідження і уведено в науковий обіг низку раніше неопублікованих архівних матеріалів; комплексно досліджено передумови та причини створення старшинських і підстаршинських шкіл УПА; підраховано

кількість старшинських і підстаршинських шкіл УПА, визначено їхню загальну чисельність і підготовлених в них командирів; опрацьовано і структуровано навчально-методичну літературу та статутні документи старшинських і підстаршинських шкіл УПА; описано типи і види стрілецького озброєння й загальний обсяг амуніції курсантів військових шкіл УПА.

Отримали подальший розвиток: розгляд історії повсякденності у військових школах УПА; зміна курсу підготовки підстаршин із військово-партизанської у 1943 – 1944 рр. на партизансько-військову у 1946 р.; дослідження навчальних програм та систем оцінювання старшинських і підстаршинських шкіл УПА.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що її матеріали, положення і висновки можна використовувати у подальших загальних чи тематичних дослідженнях історії Української повстанської армії та Організації українських націоналістів. Отримані результати дисертації можуть сприяти кращому науковому і суспільному осмисленню ролі і місця старшинських й підстаршинських шкіл Української повстанської армії у підготовці фахівців з військової справи. Архівні матеріали, які вперше вводяться дисертаційною роботою в науковий обіг, стануть цінним джерелом для продовження і поглиблення вивчення як історії УПА, так і всієї історії діяльності українського визвольного руху. Результати дослідження можуть бути корисними для написання монографій, статей, посібників, підручників, укладання візуальних електронних і друкованих таблиць, курсів лекцій, присвячених військовій тематиці, історії Другої світової війни, національно-визвольним рухам у Європі та багатьом іншим аспектам. Окремі положення, що висвітлені в роботі, можуть бути актуальним матеріалом для складання навчальних програм, курсів лекцій, тем семінарів й практичних занять у державних військових навчальних закладах різного рівня.

Ключові слова: УПА, ОУН, український визвольний рух, старшинські школи УПА, підстаршинські школи УПА, військова підготовка.

ABSTRACT

Oleksandr Ponypalyak «Activity of Officers' and Sergeants' Schools of the Ukrainian Insurgent Army (1943 – 1946)». – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for Candidate's Degree (PhD) of Historical Sciences with Specialization in the History of Ukraine (07.00.01). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine; Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

This dissertation is an extensive scientific study of the history of Officers' and Sergeants' Schools of the Ukrainian Insurgent Army (UIA), where hundreds of officers and thousands of sergeants of the armed forces of the Ukrainian liberation movement were trained in the middle of the twentieth century. It is the first comprehensive and systematic analysis of the activity of military schools of the UIA conducted on the basis of an extensive collection of primary sources and previous scientific studies.

Through the application of contemporary scientific methods and approaches, the author analyzed the historiographical contours of the subject matter, and researched and systematized available primary sources, both of the Ukrainian liberation movement and of the Bolshevik regime. Since military schooling in the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in the interwar period and during World War II was a key and immediate precondition for the establishment of UIA military schools, the author performed a thorough analysis of OUN's military training in order to determine the reasons and circumstances of the emergence of UIA's Officers' and Sergeants' Schools. On the basis of the primary sources and existing historiographical studies, the author formulated his own hypothesis that explains the development of the UIA's military training centers.

On the basis of the extensive research, the author developed a system of classification and chronological periodization of UIA's Officers' and Sergeants' Schools. This classification takes into account the emergence of UIA military

schools, the types of their activity, distinct features of their operation, and the specific aspects of their geographical location.

On the basis of the thorough study of the diverse sources – such as archival materials located in the state archives of Ukraine, memoirs of the members of the Ukrainian liberation movement, and existing historiographical and thematic studies – the author reconstructed specific features of UIA military schools, such as: their daily and weekly routine, their educational curriculum (including specific courses, hours of instruction and teaching materials), their level of armament, their means of provision, and the specific features of their operation. The author reconstructed historical portraits of the officers, instructors, and cadets of the UIA military schools, which entailed the description and analysis of their nationality, social status, and the level of their education and previous military experience. The author also traced distinct changes in the activity of UIA schools at various stages of operation of the Ukrainian Insurgent Army (from the deployment of the UIA's military forces in early 1943, to their withdrawal in 1946).

This dissertation emphasizes the fact that the Ukrainian nation lost its statehood after its defeat in the national liberation movement in 1917 – 1921, and therefore was unable to form its own armed forces in the interwar period. Instead, its military personnel by and large formed the foundation of the national liberation movements of neighboring nations, such as Poland, Lithuanian, Estonian and Latvian. However, this dissertation determined that during this period, in spite of the absence of the Ukrainian sovereign state, the Ukrainian liberation movement, in particular the Organization of Ukrainian Nationalists, carried out a systematic organization of the military training for its members on the basis of its institutions in the emigration and on the Ukrainian ethnic lands in the Second Polish Republic. Since the large share of OUN's leadership and membership consisted of the veterans of the First Ukrainian Liberation Movement (1917–1921), it was precisely OUN's efforts in structuring military training that formed the foundation of the subsequent military development of the Ukrainian liberation movement during the Second World War, and in particular, the establishment of the UIA military schools.

The focus of the study is on the character and peculiarities of the operation of the Sergeants and Officers schools of the Ukrainian Insurgent Army as atypical educational institutions for the military training of regular troops. Since the UIA was an insurgent-revolutionary army and its units operated as armed forces of the Ukrainian liberation movement under the occupation of the Nazi and Bolshevik regimes, UIA training institutions were organized and functioned in extremely remote areas, such as Polissya region and in the Carpathian Mountains.

This peculiarity also influenced the curriculum of military training of the UIA sergeants and officers. While in 1943 – 1944 the military schools of the Ukrainian Insurgent Army trained its officers and sergeants according to the curriculum of officers and sergeants schools of regular armies with additional training in sabotage and the operation of small units, – in 1945 – 1946 to general military and sabotage training they added a significant number of hours for the study of guerrilla warfare and conspiracy tactics.

This study brought to light a significant number of previously unpublished archival materials of the UIA Officers and Sergeants Schools that include documents dealing with accounting and statistics, regulation and organization, planning, reporting and analytics, and economic activity.

The scholarly contribution of the dissertation consists in the formulation and development of subject matter of great relevance that had not been previously examined as object of a synthetic study in its own right, even though the primary source base on this issue allows one to study it not only as another fruitful topic, but as an entire area of study in its own right within the historiography of the Ukrainian liberation movement.

By drawing on a large array of previously unpublished sources, this dissertation carried out a comprehensive study of the history of the activity of the Officers and Sergeants military schools of the Ukrainian Insurgent Army. It analyzed key aspects of their personnel recruitment, and the system of their military training in 1943 – 1946. In addition, the author of this study analyzed the organizational structure of the UIA military schools, their personnel, the level technological and

military equipment, education curricula, and their daily routine. Among other significant aspects of operation of UIA schools, the author described and analyzed the participation of cadets of the UIA schools in combat.

This study further developed several key aspects of the history of the Officers and Sergeants military schools of the Ukrainian Insurgent Army. These include the history of their everyday life; the shift of emphasis from predominantly military tactics to the predominantly guerilla warfare tactics in 1943 – 1946; and the research of their educational curricula and systems of evaluation.

The practical significance of the results of this study consists in further application of its source materials, theses and conclusions in subsequent general and thematic studies on the history of the Ukrainian Insurgent Army and the Organization of Ukrainian Nationalists.

The results of this dissertation can contribute to a better scholarly and societal understanding of the significance of the Officers and Sergeants military schools in the training of military professionals. Additionally, archival materials that were used and made available for the first time in this dissertation will become a valuable source for further examination of the history of the UIA and the entire Ukrainian liberation movement.

The results of the study will also be useful for subsequent monographs, articles, handbooks, textbooks, visual electronic and printed charts, and lectures on a whole array of military topics, including the history of World War II, national liberation movements in Europe, and many other aspects. A number of theses studied in this dissertation can be used for the preparation of curricula, lecture courses, seminars and practicums at state military educational institutions of all levels.

Key words: Ukrainian liberation movement, Officers' Schools of the Ukrainian Insurgent Army, Sergeants' Schools of the Ukrainian Insurgent Army, military training.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Понипаляк О. Старшинська школа УПА «Імені героя Крут Георгія Пипського» – Олені I/Олені II (березень – жовтень 1944 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2015. – Вип. № 46. – С. 127 – 135 (Google Scholar; Index Copernicus);

2. Понипаляк О. Проблеми створення та діяльності перших старшинських шкіл УПА (серпень 1943 р. – січень 1944 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2016. – Вип. № 128. – С. 50 – 54 (Index Copernicus);

3. Понипаляк О. Специфіка формування та функціонування офіцерської ланки в українській повстанській армії // European philosophical and historical discourse. – Прага, 2017. – Т. 2, Вип. № 4. – С. 43 – 54 (іноземна стаття, Index Copernicus);

4. Понипаляк О. Формування старшинської та підстаршинської ланки Української повстанської армії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2017. – Вип. № 53. – С. 115 – 122 (Google Scholar; Index Copernicus);

5. Понипаляк О. Навчальна література з військової підготовки підстаршинських шкіл Української повстанської армії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2018. – Вип. № 54. – С. 146 – 151 (Google Scholar; Index Copernicus).

Публікації, що додатково відображають результати дисертації:

6. Понипаляк О. Протистояння ОУН і УПА проти радянської влади на тлі виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. // Дні науки історичного факультету (присвячені 180-річчю заснування Київського університету), Т. 1.: матеріали VII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Київ, 2014. – Т.1. – С. 321 – 325.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	12
ВСТУП	14
<u>Розділ I. Історіографія, джерельна база</u>	
та методологічні основи дослідження.....	22
1.1. Стан наукової розробки теми.....	22
1.2. Джерельна база дослідження.....	39
1.3. Методологічні засади роботи.....	52
<u>Розділ II. Передумови розгортання старшинського та</u>	
підстаршинського вишколу в УПА	58
2.1. Проблеми військової підготовки в ОУН	
у міжвоєнний період.....	58
2.2. Військова підготовка в ОУН напередодні та	
в перші роки Другої світової війни.....	71
2.3. Старшинський та підстаршинський вишкіл в	
ОУН (1941 – 1942).....	81
<u>Розділ III. Діяльність підстаршинських шкіл</u>	
Української повстанської армії	94
3.1. Підстаршинські школи УПА:	
створення, організаційна структура.....	95
3.2. Чисельність курсантів і особовий склад	
підстаршинських шкіл УПА.....	108
3.3. Вишкільні програми, системи оцінювання і	
навчальна література.....	118
3.4. Озброєння і участь в бойових операціях.....	137
<u>Розділ IV. Старшинські школи УПА як важливий елемент</u>	
підготовки командного складу.....	144
4.1. Створення, організаційна структура,	
особливості функціонування.....	144
4.2. Внутрішній розпорядок	
старшинських шкіл УПА.....	161
4.3. Навчальні програми і вишкільна література.....	166
4.4. Особовий склад і чисельність.....	168
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	185
ДОДАТКИ	218

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. АК – Армія Крайова;
2. АЦДВР – Архів Центру дослідження визвольного руху;
3. ВІКО – Військова команда;
4. ВО – Воєнна округа;
5. ГВШ – Головний військовий штаб;
6. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України;
7. ГК УПА – Головна команда Української повстанської армії;
8. ДУН – Дружини українських націоналістів;
9. ЗГ – Загін груп;
10. ЗУЗ – Західноукраїнські землі;
- 11.ЗЧ ОУН – Закордонні частини Організації українських націоналістів;
12. КЕ ОУН – Крайова ексекютива ОУН;
13. КС – Карпатська Січ;
14. МВС – Міністерство внутрішніх справ;
15. МДБ – Міністерство державної безпеки;
16. НАН України – Національна академія наук України;
17. НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ;
18. ОК – Оперативне командування;
19. ОУН – Організація українських націоналістів;
20. ОУН(б) / ОУН(Р) – Організація українських націоналістів, очолювана Степаном Бандерою (революційна);
21. ОУН(м) – Організація українських націоналістів, очолювана Андрієм Мельником;
22. ПЗУЗ – Північно-західні українські землі;
23. ПСУЗ – Північно-східні українські землі;
24. Пеш – Підстаршинська школа;
25. ПУН – Провід українських націоналістів;
- 26.РСЧА – Робітничо-селянська червона армія;

27. РФ – Російська Федерація;
28. СБ ОУН – Служба безпеки Організації українських націоналістів;
29. СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
30. Сш – Старшинська школа;
31. ТВ – Тактичний відтинок;
32. УВО – Українська військова організація;
33. УГВР – Українська головна визвольна рада;
34. УДП – Українське державне правління;
35. УНР – Українська Народна Республіка;
36. УНРА – Українська національна революційна армія;
37. УНС – Українська народна самооборона;
38. УПА – Українська повстанська армія;
39. УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;
40. УССД – Українська Самостійна Соборна Держава;
41. ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України;
42. ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України;
43. ЦДВР – Центр дослідження визвольного руху;
44. ШВО – Штаб воєнної округи.

ВСТУП

Невдача у реалізації планів будівництва національної державності під час Української революції та Визвольної війни 1917 – 1921 рр. не лише перетворила українців на найчисельніший недержавний народ Європи, не просто розділила землі, заселені українцями між чотирма дуже різними за своїм внутрішнім устроєм державами, але й суттєво радикалізувала українські політичні сили, які кінцевою метою своєї діяльності бачили побудову незалежної держави. Українська військова організація, а згодом й Організація українських націоналістів, завдяки своїй активності та безкомпромісності до кінця 30-х рр. ХХ століття перетворилися на основного і найбільш чітко артикульованого представника українського визвольного руху, який, за умов знищення будь-якого активного чи пасивного опору українського населення на території СРСР, зосередився поза кордонами першої в світі комуністичної держави.

Задовго до початку Другої світової війни УВО, а пізніше ОУН у своїх планах вбачали можливість появи української держави лише внаслідок національної революції та визвольної війни проти всіх держав-окупантів. У зв'язку з цим українські націоналісти дбали про масштабну військову підготовку своїх активістів і прихильників.

Друга світова війна, розв'язана нацистським і комуністичним режимами в 1939 р., відкрила для ОУН «вікно можливостей» у контексті її прагнення до національної революції та визволення України. Збройні повстання ОУН проти польської влади у 1939 р. і антирадянські виступи у 1941 р., спроби проголосити незалежність і побудувати власну державу завершилися болючими поразками, але, попри втрати, не зменшили рішучості націоналістів у їхніх задумах. Аж до осені 1942 р. теорія про необхідність підготовки «національного повстання мільйонів» у момент, коли Третій Райх програє війну західним союзникам, залишалася домінуючою в колах найбільш дієвої бандерівської ОУН. Проте, повсякденний досвід німецької окупації, жорстокі

репресії проти національного підпілля і цивільного населення, затягування війни на Східному фронті, загроза повернення в Україну радянського тоталітаризму спонукали лідерів ОУН змінити тактику, дійшовши до висновку про необхідність створення у важкодоступних регіонах України військових структур армійського зразка, які у вигідний геополітичний момент змогли б стати вирішальним чинником у здобутті Україною незалежності.

Актуальність теми дослідження. Розгортання з'єднань, частин і підрозділів Української повстанської армії, яке розпочалося на зламі 1942 – 1943 рр. поряд з політичним, матеріально-технічним, фінансовим, медичним забезпеченням потребувало кадрової опори. Особливо гостро відчувався брак старшинських і підстаршинських кадрів для бойових підрозділів. З метою вирішення цієї складної проблеми командування повстанською армією розгорнуло формування власної мережі підстаршинських і старшинських шкіл. Вивчення процесу їх створення, системи функціонування, програм підготовки командирів різного рівня дозволяє досягнути не лише важливу складову історії УПА, але й дослідити надзвичайно об'ємний аспект вітчизняної історії в її мілітарному вимірі.

Також важливо, що суспільний інтерес до цієї теми має тенденцію до постійного зростання, що спричинено переплетенням історії діяльності українського визвольного руху із сучасними суспільно-політичними дискусіями довкола історичних подій та процесів як всередині нашої країни, так і за її межами. Необхідність дослідження окремих аспектів із цієї теми також викликана достатньо великим суспільним і науковим запитом, який спровокований сучасними геополітичними подіями, що в своїй канві тісно переплітаються зі складними та трагічними процесами середини ХХ ст.

Збільшення суспільного зацікавлення темою військової діяльності ОУН і УПА, зокрема, в контексті підготовки військових кадрів було, багато в чому, викликане політичними подіями кінця 2013 р. й відкритою воєнною агресією Російської Федерації проти України на початку 2014 р., коли історичні наративи і різноманітні символізми історії Другої світової війни в поєднанні з

викривленими пропагандою інтерпретаціями діяльності ОУН і УПА, в тому числі, стали одним із ідеологічних виправдань для бруталного втручання у внутрішньоукраїнські справи і збройного нападу РФ на нашу державу.

Закономірно, що осмислення історії України попереднього століття, події якого і досі мають вплив на наше життя, є не можливим без ґрунтовного й неупередженого дослідження такого історичного феномену української історії, як Український визвольний рух. Проте ми не зможемо всебічно розкрити специфіку й особливості функціонування настільки складного історичного явища в історії України, як УПА і ОУН без детальних і розгорнутих досліджень окремих аспектів їхньої діяльності.

Однією з таких не до кінця вивчених тем є підготовка підстаршинського та старшинського складу Української повстанської армії у її власних військових школах. Оскільки саме офіцерський корпус і молодший командирський склад є організаційним скелетом будь-якого війська, його основою й фундаментом. Тому без ґрунтовного і фахового розкриття теми функціонування старшинських та підстаршинських шкіл й особливостей кадрового наповнення командною ланкою УПА, як найбільшого військового формування українського визвольного руху середини ХХ ст., не можливо зрозуміти природу цього історичного феномену.

Актуальність теми дослідження додатково посилюється відсутністю комплексної синтетичної праці про старшинські і підстаршинські школи УПА в українській та зарубіжній історіографії.

Безумовно, слід наголосити також на суспільно-політичному значенні даної теми. Оскільки в умовах оборонної війни, яку веде Україна, досвід швидкої і фахової підготовки сержантів та офіцерів є не лише теоретично, але й практично безцінним.

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими темами. Дисертаційне дослідження проведено відповідно до науково-дослідницької теми «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору (державний реєстраційний номер 16 БФ 046-01), що виконується на

історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є старшинські (офіцерські) і підстаршинські (сержантські) військові школи Української повстанської армії.

Предметом дослідження є організаційний, навчальний та бойовий аспекти діяльності старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії.

Хронологічні рамки дослідження. Нижня хронологічна межа датується початком 1943 року – часом формування й розгортання підрозділів, частин та з'єднань УПА та перших вишкільних структур повстанської армії, створених для підготовки старшинських та підстаршинських кадрів. Верхня часова рамка визначена кінцем 1946 року – згоранням діяльності останніх підстаршинських шкіл УПА.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі на яких проходила найбільш активна діяльність Української повстанської армії. Відповідно за сучасним адміністративно-територіальним поділом це: Рівненська, Волинська, Житомирська, Хмельницька, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька та північно-західні райони Київської області України; східні повіти Люблінського, Підкарпатського, Підляського та Мазовецького воєводств сучасної Республіки Польща; північні жудеци Румунії (Сату-Маре, Мармарош, Сучава); південні райони Берестейської області Республіки Білорусь.

Мета дослідження визначена з урахуванням стану наукової розробки та актуальності дисертаційної роботи. Вона полягає у всебічному висвітленні й аналізі діяльності старшинських і підстаршинських шкіл УПА, спрямованої на підготовку командирських кадрів повстанської армії.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, проаналізувати джерельну базу дослідження, охарактеризувати методологічні засади та науковий інструментарій для вирішення поставлених завдань;

- розкрити питання військової підготовки в ОУН міжвоєнного періоду, напередодні та в перші роки Другої світової війни, як важливу передумову розгортання старшинського і підстаршинського вишколу в УПА;
- дослідити організаційну структуру підстаршинських шкіл УПА, встановити загальну чисельність курсантів і особовий склад підстаршинських шкіл;
- проаналізувати вишкільні програми, системи оцінювання і навчальну літературу підстаршинських шкіл УПА, провести аналіз озброєння і участі курсантів підстаршинських шкіл в бойових операціях;
- вивчити процес створення та особливості функціонування старшинських шкіл УПА, дослідити матеріально-технічне забезпечення, побут і внутрішнє життя старшинських шкіл УПА;
- розглянути навчальні програми і вишкільну літературу старшинських шкіл, проаналізувати особовий склад і загальну чисельність курсантів старшинських шкіл УПА.

Методологічні основи роботи. Методологічні основи дисертаційної праці ґрунтуються на принципах історизму, науковості, об'єктивності, багатогранності, системності, конкретності, багатофакторності, всебічності та критики історичних джерел. Методологічно, ця дисертація базується на низці методів наукового дослідження. При вивченні теми були використані **методи** як загальнонаукові, зокрема, метод наукового аналізу, класифікації, типологізації, логічний метод, системно – структурний, метод синтезу, індукції, дедукції, так і історичні методи: історико – генетичний, історико – порівняльний, проблемний, статистичний, історико – хронологічний, метод історичної періодизації, ретроспективний метод, структурно – функціональний, метод історичного аналізу, історико – системний метод. Для аналізу джерельної бази роботи були також запозичені методи з дисципліни історичне джерелознавство: систематизації, класифікації, наукової евристики та критики історичного джерела. Додатково залучено окремі методи із інших гуманітарних наук, приміром методи із соціології й політології, такі як контент – аналіз,

факторний аналіз. Загалом, задіяна методологічна база надала можливість повні вивчити тему дослідження й розв'язати науково – дослідницькі завдання.

Наукова новизна дисертації полягає в постановці та розробці актуальної теми, яка досі не була предметом розгорнутого синтетичного дослідження. Проте джерельна база з цього питання дозволяє вивчити не просто чергову перспективну тему, а виокремити цей аспект у самостійний науковий напрям у межах історіографії українського визвольного руху. Автор, використовуючи чималий масив неопублікованих джерел, здійснив спробу комплексного дослідження старшинських і підстаршинських військових шкіл Української повстанської армії, висвітлив та проаналізував важливі аспекти кадрового наповнення УПА, систему підготовки старшинського й підстаршинського складу повстанської армії протягом 1943 – 1946 рр. Окрім цього, був проведений аналіз організаційної структури військових шкіл УПА, їхнього особового складу, матеріально – технічного забезпечення, навчальних програм, побуту та ін. У роботі було здійснено підрахунок загальної чисельності підстаршинських і старшинських шкіл УПА; описано і проаналізовано участь курсантів старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії в бойових операціях та низку інших не менш важливих аспектів у вишкільній роботі даних структур.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що її положення і висновки можна використовувати у подальших загальних чи тематичних дослідженнях історії Української повстанської армії. Отримані результати дисертації можуть сприяти кращому науковому і суспільному осмисленню ролі і місця старшинських й підстаршинських шкіл Української повстанської армії у підготовці фахівців з військової справи. Додатково, архівні матеріали, які вперше вводяться дисертаційною роботою в науковий обіг, стануть цінним джерелом для продовження і поглиблення вивчення як історії УПА, так і всієї історії діяльності українського визвольного руху. Результати дослідження можуть бути корисні для написання монографій, статей, посібників, підручників, укладання візуальних електронних і

друкованих таблиць, курсів лекцій, присвячених військовій тематиці, історії Другої світової війни, національно-визвольним рухам у Європі тощо. Окремі положення, що висвітлені в роботі, могли б бути актуальними для складання навчальних програм, курсів лекцій, тем семінарів й практичних занять у державних військових навчальних закладах різного рівня.

Публікації. Головні положення і висновки результатів дослідження опубліковано у п'яти наукових статтях, що були надруковані у фахових виданнях України (входять до переліку ДАК Міністерства освіти і науки України) та у науковому виданні в Чехії, яке входить до міжнародних науково-метричних баз: Етнічна історія народів Європи, Київ (Google Scholar; Index Copernicus), Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Google Scholar; Index Copernicus); European European philosophical and historical discourse, Praha (іноземне видання, Google Scholar; Index Copernicus).

Апробація результатів дослідження проводилась у формі доповідей на наукових конференціях і семінарах у Києві, Львові, Одесі й Берліні: на III-тій міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х років» (Львів, 2015); на семінарі з освітнього курсу для молодих науковців «Геноцид євреїв Європи: історичні перспективи та підходи до вивчення» (УЦВІГ, Київ – Берлін, 2016), на міжнародному німецько-українському семінарі «Друга світова війна і порівняльний досвід» (Одеса, 2016); на міжнародній науковій конференції «Релігія та глобальні виклики епохи: історичний досвід, реалії сьогодення, перспективи на майбутнє» (Український католицький університет, Львів 2016), на V-тій міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х років, до 75-річчя створення Української повстанської армії (ЛНУ, Львів 2017).

Структура дисертаційної роботи обумовлена її змістом, метою дослідницькими завданнями та побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертація складається зі вступу, основної частини, яка ділиться на чотири розділи (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і

літератури (332 позицій на 33 сторінках) та додатків (5 додатків на 6 сторінках). Основний текст викладено на 174 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 223 сторінки.

РОЗДІЛІ

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Тема діяльності українського визвольного руху була і залишається актуальною у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Але попри те, що з історії Організації українських націоналістів та Української повстанської армії вже написано тисячі праць, окремі аспекти даного питання досі залишаються недослідженими й не до кінця розглянутими. До таких мало досліджених напрямів належить діяльність старшинських і підстаршинських шкіл УПА. Для того, щоб розібратись зі станом історіографічного опрацювання нашої теми, нам необхідно детально проаналізувати й охарактеризувати загальний стан наукової розробки історії УПА і ОУН.

Історіографію діяльності українського визвольного руху, репрезентовану її найактивнішим політичним утворенням – ОУН (б) та військовим формуванням – УПА, ми ділимо, застосовуючи хронологічно – територіальний метод, на чотири основні етапи, кожний із яких вирізняється від попереднього якісно-відмінними історико-бібліографічними характеристиками і теоретико-методологічними підходами:

- I. Початковий етап – 1942/3 – 1953 рр.
- II. Етап наукових напрацювань в середовищі української діаспори в Північній Америці і Західній Європі 1953 – 1991 рр.
- III. Радянський етап опрацювання теми ОУН і УПА – 1944 – 1991 рр.
- IV. Етап з 1991р. – по наш час.

Початковий етап (1942/3 – 1953 рр.) Розпочинається і розвивається під час створення УПА, активної фази діяльності повстанської армії, заснування і активності старшинських й підстаршинських шкіл, згортання та фактичного згасання збройної боротьби українського визвольного руху. Закономірно, даний

період перенасичений публіцистичними працями, що описують збройну боротьбу, героїчні чини та звитяги повстанців УПА і підпільників ОУН. Більшість авторів – безпосередні учасники і діячі визвольного руху, свідки подій та процесів тих часів. Основні види літератури – статті в політично-партійній і військовій періодиці, збірниках, в окремих тематичних брошурах. Загалом, це патетичні твори зі значним художнім та публіцистичним компонентом, що оспівують жертвність і патріотичність учасників визвольного руху. Головний аспект предмету дослідження в роботах науковців цього періоду – опис недавніх знакових подій, на основі «свіжих» документальних матеріалів і мемуарів. В концептуальному плані основний наголос робився на просвітницькому, пропагандистсько – ідеологічному спрямуванні праць [33, арк. 414 – 442.], переносючи і доповнюючи збройну боротьбу на літературний фронт [35, арк. 92 – 93].

Додатково слід зазначити, що в характеристиці історіографії даного періоду є те, що окремі статті й наративи настільки близькі до описаних в них історичних подій, що їх можна трактувати, часом, не як історіографію, а відносити до історичних джерел [34, арк. 349 – 368].

Загалом, перший період в історіографії діяльності УПА і ОУН став важливим етапом до подальших наукових досліджень. Саме в ньому зосереджувались і накопичувались перші історіографічні й джерельні основи, що стануть фундаментом пізніших фахових наукових праць і окремих тематичних досліджень, зокрема, і в контексті нашої теми [323].

Період наукових напрацювань в середовищі української діаспори у Північній Америці і Західній Європі (1953 – 1991 рр.). Після десяти років з початку діяльності Української повстанської армії, у 1953 р. в Мюнхені у світ вийшла одна з перших фахових робіт з історії УПА П. Мірчука – «Українська Повстанська Армія 1942 – 1952», започаткувавши собою новий, науковий етап у вивченні даного історичного феномену [245]. У чотирьох розділах своєї роботи автор описує і аналізує період німецької окупації України та боротьбу українського визвольного руху проти нацистського режиму. В другому розділі

П. Мірчук досліджує діяльність ОУН і УПА проти радянського режиму; в третьому – подає організаційну структуру повстанської армії. Слід зазначити, що автор роботи належить до революційного крила ОУН, критикує в своїх роботах ОУН А. Мельника і відстоює ідею єдиного політичного керівництва у справі боротьби за державну незалежність України. Варто враховувати, що література даного й попереднього етапів часто відображала політичні уподобання автора в середовищі українського визвольного руху й на її сторінках не рідко були посили із симпатією чи антипатією до різних політичних груп ОУН, праця П. Мірчука не була виключенням в цій тенденції. В контексті нашої теми П. Мірчук окремо не розглядає діяльність старшинських і підстаршинських шкіл УПА, але побіжно надає стислу інформацію з їхньої діяльності і окремі відомості про школу старшин ім. Григорія Пипського «Олені».

У цілому, книга «Українська Повстанська Армія 1942 – 1952» П. Мірчука є однією з перших спроб лаконічно й структурно подати історію УПА і стала важливою науковою працею з серії робіт автора, присвячених Українському визвольному руху [240 – 246].

З 50-х рр. по кінець 80-х рр. ХХ століття були опубліковані праці багатьох дослідників історії діяльності українського визвольного руху, зокрема, роботи Л. Шанковського, який здійснив одну з перших спроб систематизації бібліографічних видань і періодики в УПА [323], М. Гордієнка з його дослідженнями волинських і поліських рейдів підрозділів оперативного командування УПА – Північ [168], З. Книша, який, зокрема, провів дослідження історії Організації українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни [211], збірник праць П. Федуна-Полтави [278].

Також не менш актуальними є наукові праці Р. Кричевського [221], Ю. Тис-Крохмалюка [132], С. Мудрик-Мечника [251], В. Гришка [170], І. Лисяк-Рудницького [228] та низки інших авторів [288].

На даному етапі основним концептуальним підходом в роботах дослідників в українській діаспорі була демонстрація діяльності ОУН і УПА, як

головних сил в боротьбі українців проти нацистського й радянського режимів, а їхніх організаційно-керівних структур (ЗЧ ОУН, УГВР та інш.), як офіційних представницьких органів української нації. Головні аспекти, які розглядались науковцями, стосувались досліджень як конкретних тем (діяльність СБ ОУН проти органів державної безпеки СРСР), так і загальних (історія ОУН, бойові дії УПА тощо). Проте об'єкт і предмет нашого дослідницького поля не став окремою темою дослідження в українській діаспорі протягом періоду Холодної війни, окрім окремої публікації З. Семеніва 1952 р., який розглянув окремий аспект з історії діяльності старшинської школи УПА «Олені» [295].

Радянський історіографічний етап опрацювання теми історії діяльності ОУН і УПА (1944 – 1991 рр.) відзначається високим ступенем політизації й деглорифікації явища Української повстанської армії й Організації українських націоналістів в працях радянських авторів. Основним видом літератури в перші роки виступали друковані звернення [81, 82], памфлети [319], стенограми публічних лекцій [159], записи привселюдних доповідей в західних областях України [234], статті [190], дописи в газетах і журналах [152] із засудженням діяльності й самого факту існування українського визвольного руху [256, 257]. Згодом, починаючи із 50-х рр. ХХ ст., в СРСР – у Львові, Києві і Москві, починається видавництво великими накладками публіцистичних творів із засудженням й гострою критикою ОУН і УПА авторства цілої плеяди радянських письменників, зокрема В. Беляєва [142], М. Рудницького [143], В. Войтка [164], В. Маланчука [231], Т. Львівського [230] та ін.

На кінець 50-х – впродовж 60-х рр. припадає вихід основних робіт, здебільшого книг і статей радянських істориків і публіцистів для широкого кола читачів, із осудом і дегуманізацією учасників українського визвольного руху, в багатьох з яких на 1960-ті роки закінчувалися терміни ув'язнення, що тягнуло за собою небезпеку для радянської влади виходу на волю значної кількості колишніх активістів ОУН і бійців УПА. З цієї причини, на нашу думку, масові антинаціоналістичні публікації мали на меті підтримати суспільно-інформаційну кампанію радянської влади проти даних осіб, які в цей

час знову нерідко потрапляли в маховик репресій і політичних процесів радянського режиму. Тому й не дивно, що саме на ці роки припадає вихід у світ значної кількості радянських видань присвячених темі ОУН та УПА [309]. Загалом, мова йде про праці В. Засанського [187], Ю. Мельничука [236 – 239], М. Терлиці [307], Б. Василевича [160], «щиросердечні» зізнання колишніх учасників підпілля ОУН [330].

Видання у 70-ті – 80-ті рр. ХХ ст. не принесли кардинально нічого нового в концепцію радянської історичної науки у контексті висвітлення та дослідження історії УПА і ОУН, а стали продовженням історіографічної традиції попередніх десятиліть в книгах І. Гришин-Грищука [169], В. Чередниченка [321], К. Дмитрука [175], Є. Камінського [198] та інших.

Головним концептуальним підходом в роботах радянських авторів з теми ОУН і УПА було намагання продемонструвати світоглядний антагонізм ідеології протилежної сторони із засадами марксизму-ленінізму – офіційною ідеологією радянської держави. Заради цього офіційна радянська історіографія застосовувала перевірені кліше, художні обрамлення, образи, порівняння, ідеологічні штампи, уїдливі фразеологізми, узагальнення й клеймування як учасників визвольного руху, так і їхніх політичних і військових структур.

Основними аспектами і предметами розгляду радянських істориків і публіцистів були пошуки прямих доказів співпраці між ОУН і нацистською Німеччиною, розроблення концепцій ототожнення фашизму, нацизму з ідеологією інтегрального націоналізму ОУН. Чимало робилось спроб прив'язати бійців УПА до конкретних кримінальних злочинів, або злочинів проти людства. Тому й не дивно, що окремі практичні аспекти, такі як діяльність старшинських й підстаршинських шкіл УПА були здебільшого поза увагою радянської історичної науки.

Таким чином, характерною рисою радянської історіографії була її ідеологічна спрямованість, яка рідко підкріплювалась історичним фактажем, і була здебільшого призначена для формування негативного образу учасників українського визвольного руху в суспільній думці.

Четвертий етап (1991 – 2014/15 рр. – по наш час). Після здобуття Україною державної незалежності відбувся справжній історіографічний вибух в напрямку дослідження теми українського визвольного руху. Від 1991 р. починається новий етап дослідження діяльності ОУН і УПА, але, попри нові можливості, що надавались зняттям цензури і свободи книгодрукування, замість спокійного й виваженого фахового вивчення питання і його окремих аспектів, зокрема, в ключі й нашої теми, автори і дослідники зіштовхнулись із ідеологічним імпульсом, що був запущений ще з часів існування СРСР, який вже беззаперечно вивів негативні висновки щодо тлумачення історичної ролі ОУН і УПА [311] та їхнього місця в історії [185]. Закономірно, що науковці даного етапу спрямували більшість свого дослідницького таланту й енергії не на розкриття певних важливих тем, таких як діяльність старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії, а зосередились на спростуванні радянських кліше та ідеологем стосовно українського визвольного руху.

Додатково, з 1991 р. відкрилась хоч і обмежена, але реальна можливість для науковців потрапити до архівних сховищ колишнього СРСР та країн соцтабору, що стало важливою передумовою формування широкого документального підґрунтя для написання нових досліджень і до публікацій цілих серій збірників документів, насамперед радянських репресивних органів та трофейних матеріалів Організації українських націоналістів й Української повстанської армії, про що мова піде нижче в джерелознавчому блоці нашої роботи.

Загалом, даний етап став в українській історіографії часом переоцінки ролі і місця ОУН і УПА й всього українського визвольного руху. Його характерною ознакою стало об'єднання наукових напрацювань української історіографії із Заходу [95] з новими роботами українських істориків із радянської історичної й архівознавчої школи, багато дослідників якої пройшли власну світоглядну трансформацію й зміну дослідницьких підходів в перші роки

незалежності. Насамперед мова йде про таких науковців, як Ю. Киричук [208, 209], А. Кентій [200 – 207], М. Вегеш, І. Король [161] та інші.

Проте не завжди бажання невілювати пострадянські впливи на дане питання давали можливість науково дослідити тему діяльності ОУН і УПА. На думку І. Патриляка, в перші роки незалежності з'явилася серія публікацій, які наче протиставлялися колишнім радянським історичним трактуванням. «На жаль, дані автори в якості компенсатора відкидали будь-який негатив діяльності ОУН і УПА й виводили свої висновки явища до позитивного абсолюту, це насамперед праці таких постатей, як О. Багана, В. Іванишина, П. Дужого» [276, с. 29 – 31]. На нашу думку це пояснюється тим, що дані роботи писались в пострадянський період, тому, взявши за основу роботи істориків-учасників руху та ідеологів українського націоналізму – М. Лебеда, Я. Стецька, С. Бандери і Д. Донцова, ці праці радше нагадують інформаційно-просвітницьку літературу, а не суто наукові історичні доробки.

Окрім узагальнюючих робіт, в 90-ті роки ХХ ст. почали виходити дослідження окремих аспектів діяльності ОУН і УПА, зокрема, у працях С. Мудрик-Мечника [252], В. Сідака, В. Степанкова [298] розкриваються питання діяльності і функціонування СБ ОУН, які крім суто наукового, мають і практичне застосування для складання курсу лекцій і навчальних програм новостворюваної в ті часи СБУ та інших спеціальних служб незалежної України.

Поруч з друком та розповсюдженням історичних робіт і напрацювань, що були написані в середовищі української діаспори у попередні десятиліття існування біполярного світу, зокрема, М. Лебеда [224], П. Мірчука [246], та інших [235], в напрямі нашої теми вирізняється напрямок досліджень П. Содоля [125], який один із перших здійснив наукову спробу каталогізації і створення реєстру старшинського складу Української повстанської армії [303, 304]. Окремо П. Содоль досліджував тему старшинських кадрів УПА, в контексті якої розглядав питання діяльності старшинських шкіл [302].

Загалом, в 1990-ті рр. починається вивчення діяльності ОУН і УПА як на макро, так і на мікро рівнях [266] у статтях до наукових збірників: Л. Шанковського [324, 325], О. Лисенка [225], О. Мороза [248], в статтях в збірниках матеріалів наукових конференції авторства І. Біласа [146], А. Жуківського [182], В. Мороко [249], та інших [312]. В даний час у літописах журнальних статей [155] вийшли друком наукові напрацювання П. Дужого [177 – 179], І. Біласа [144, 145], А. Бриштена [156], Г. Дем'яна [171], В. Косика [216 – 217], А. Бедрія [139–141], Я. Росоли [292], переклади американського дослідника Дж. Армстронга [137] та книги, А. Чайковського [320], В. Клокова [210], Я. Дашкевича [193], Б. Якимовича [329], що присвячені різним сферам вивчення історії ОУН і УПА: від протистояння радянських партизан з Українським визвольним рухом до переліку найбільших битв і боїв УПА, і від біографічних досліджень окремих постатей до аналізу керівного складу УПА і ОУН в часи Другої світової війни. Окрім того, розвиваючи загальну тему ОУН і УПА, автори не могли оминати знакових історичних постатей, які стали символами українського визвольного руху. Так, були надруковані бібліографічні покажчики, присвячені працям про Є. Коновальця [181], О. Ольжича [162], Р. Шухевича [291], С. Бандеру [306] та інших.

Проте мусимо констатувати, що серед праць тих часів немає синтетичних наукових робіт, присвячених дослідженню діяльності старшинських чи підстаршинських шкіл УПА, або, принаймні, окремої розгорнутої роботи з теми військової підготовки в структурах повстанського війська.

Друга половина 1990-х – початок 2000-х рр. в українській історичній науці у напрямку дослідження ОУН і УПА пройшла під знаком робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності Організації українських націоналістів і Української повстанської армії (створення якої відбулось внаслідок провалу кількох спроб виробити офіційне ставлення молодій незалежній державі до історичного феномену ОУН і УПА; спочатку в широкому середовищі науковців на конференціях 1993 р., які прийшли до різних, діаметрально протилежних висновків, а потім і у стінах Верховної Ради

України, де дискусія серед політиків з різних політичних таборів теж не дала практичного результату). Робота Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА розтягнулась майже на вісім років з 1997 р. по 2005 р., залучивши кращі сили української історичної науки під керівництвом керівника робочої групи доктора історичних наук, професора С. Кульчицького. До авторського колективу підсумкового документа робочої групи при Урядовій комісії увійшли: О. Веселова [67], О. Вовка, Є. Горбуров [167], Л. Гриневич [290], В. Дзьобак [174], С. Здіорук [189], І. Ільюшин [191, 192], Г. Касьянов [199], А. Кентій, С. Кокін, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Марущенко [226, 227], В. Нікольський [255], Г. Папакін [318], І. Патриляк [269], О. Стельмах [188], Ю. Шаповал [326], М. Шитюк та З. Яцишин. В результаті роботи даної Урядової комісії з 1998 р. по 2004 р. було надруковано 28 книг загальним обсягом 5819 с. (293,8 друк. арк.), що покривають собою «білі плями» історії діяльності ОУН і УПА, а кращі роботи були покладені в основу підсумкової колективної монографії під назвою «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси» [261]. Та попри високий фаховий рівень роботи Урядової комісії, питання старшинського й підстаршинського вишколу у військових школах УПА, здебільшого, залишилось поза окремою увагою дослідників зі складу авторського колективу.

Проте робота і результати роботи комісії на 2005 р. підсумували собою завершення довготривалої дискусії в середовищі українських науковців стосовно вироблення серед істориків проекту офіційного ставлення держави Україна до діяльності українського визвольного руху середини ХХ ст., чим завершили важливий процес української внутрішньоісторичної дискусії щодо тематики ОУН і УПА [262]. А з 2005 року почався не менш довготривалий процес прийняття українським суспільством і владою результатів клопіткої роботи десятків науковців і дослідників. Багато в чому це прийняття було каталізовано суспільно-політичними зрушеннями кінця 2013 р. і військовою агресією РФ проти України на початку 2014 р. В 2015 р. Верховна Рада України врешті прийняла закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за

незалежність України у ХХ столітті», який, зокрема, законодавчо закріпив визнання учасників ОУН і УПА як борців за незалежність України [49]. Прийняття даного закону підбило собою своєрідний підсумок й в науковому опрацюванні теми історії діяльності ОУН і УПА загалом і надає можливість історикам сконцентруватись на окремих дуже важливих аспектах функціонування найбільшого військового формування українського визвольного руху в середині минулого століття, зокрема, тематикою історії старшинських й підстаршинських шкіл УПА.

Паралельно із роботами істориків при Урядовій комісії, на початку 2000-х років в Україні вийшла низка концептуальних наукових робіт, зокрема, дослідження А. Русначенка, який в праці «Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії» одним з перших почав розглядати історію національної боротьби українців крізь призму загального протистояння народів Східної Європи радянському тоталітаризму, акцентуючи увагу на тому, що діяльність українського визвольного руху є боротьбою за незалежність колишньої колонії проти зазіхань імперського центру [294].

Поряд з відомими іменами, наукові знання про визвольний рух та систему виховання військових кадрів УПА розширюють праці регіональних істориків. Мова йде про дослідників-краєзнавців, зокрема, про роботи В. Близнюка [149 – 151]. Саме завдяки працям істориків-регіоналістів нам вдається більш ґрунтовно, на місцевому рівні, заглибитись в дослідження як всього визвольного руху, так і окремих аспектів його діяльності, приміром й стосовно теми діяльності старшинських шкіл УПА.

Загалом, за останні п'ятнадцять років в Україні вийшла значна кількість наукових статей, монографій з різних питань історії діяльності українського визвольного руху. Мова йде про роботи В. Сергійчука, О. Зайцева [186], В. В'ятровича [313], Р. Забілого [183], М. Посівнича [286, 287], Д. Веденєєва [305], В. Ковальчука [212, 213], О. Іщука [194, 195], В. Манзуренка [232, 233], О. Пагірі [263, 264], І. Андрухів, А. Француза [135], О. Кучерука [222, 223] та інших.

Проте, в загальному аналізі, доводиться вкотре констатувати, що попри широкий спектр і направленість тем дослідницьких робіт, поле нашого дослідження так і не стало предметом вивчення в історичній науці, окрім праць І. Патриляка, який один з перших звернув увагу на цю недосліджену сторінку в історії Української повстанської армії. В 2004 і 2005 рр. вийшли його статті [274], які не лише вперше у сучасній вітчизняній науковій історіографії були окремо присвячені історії діяльності старшинських й підстаршинських шкіл Української повстанської армії, а й розкривали окремі важливі аспекти військових навчальних інституцій УПА, зокрема, їхній побут [268], питання особового складу [272] та інші проблеми підготовки курсантів [273]. Однак лише науковими статтями заповнення історіографічного вакууму з питання старшинської підготовки в УПА дослідник не обмежився. У своїй монографії «Встань і борись! Слухай і вір...» Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр», автор зумів зібрати, детально опрацювати, проаналізувати й видати в одній монографії історію діяльності всього українського збройного підпілля більш ніж за двадцять років боротьби. Поряд з розлогим викладом історії українського визвольного руху середини ХХ століття, І. Патриляк подає широкі та інформативні дані про старшинський та підстаршинський вишкіл в УПА [267]. Однак слід зазначити, що І. Патриляк приділяє менше уваги історії діяльності підстаршинських шкіл УПА, навідміну від старшинських.

Загалом, тема нашого дослідження так і не стала предметом подальших вивчень, за виключенням наукових статей В. Тимківа [308], який дослідив військову підготовку командного складу УНС на території Галичини на початковому етапі розгортання УПА та І. Омельченка [259], що провів узагальнене дослідження історії підстаршинських і старшинських шкіл УПА.

Таким чином, після розпаду Радянського Союзу вітчизняна історіографія теми ОУН і УПА переживає піднесення і сталий поступ. Зняття цензури, відкриття архівів, зміна наукових й методологічних підходів позитивно вплинули на розвиток досліджень історичного феномену українського

визвольного руху. Основним концептуальним підходом в дослідженнях УПА і ОУН в роботах українських дослідників цього етапу є відображення діяльності даних формувань, як важливих рушійних сил боротьби за державну незалежність України. Впродовж майже 25 років після проголошення незалежності, українські історики, журналісти, архівісти й джерелознавці кинули основні свої сили на спростування колишніх ідеологічних штампів і міфів, закриття нагальних «білих плям» в історії (таких як протистояння УПА і АК), не відволікаючи свої дослідницькі інтереси від окремих важливих аспектів в діяльності Української повстанської армії, одним з яких, безумовно, є тема нашої роботи.

Зарубіжна історіографія. Тема діяльності українського визвольного руху середини ХХ ст. в репрезентації її найактивнішої частини – ОУН і УПА не могла опинитися поза увагою зарубіжних дослідників. Власне, іноземна історіографія представлена різними напрямками і підходами у вивченні даної теми. Територіально – хронологічно її можна розділити на історіографію сусідніх з Україною держав: польську, словацьку, чеську, (часів ПНР, Чехословаччини і після розвалу соціалістичного блоку) російську та білоруську (після розпаду СРСР), регіонально віддалену західноєвропейську й американську історіографії, яку ми умовно об'єднуємо під загальною назвою «західна».

В Сполучених Штатах Америки історіографія досліджень історії діяльності ОУН і УПА починається ще в кінці 40-х років минулого століття [133]. Таким чином, вона є однією з найдавніших серед зарубіжних історіографій [131]. Її найвідомішим автором цього часу є американський професор Дж. Армстронга, робота якого «Український націоналізм 1939 – 1945» стала першою спробою створення узагальнюючої праці з історії українського визвольного руху в період Другої світової війни в англomовному світі. Праця виявилась настільки фаховою і вдалою, що пережила п'ять видань, щоправда досі не вийшов її український переклад [112 – 115]. Та попри розширення хронологічних меж роботи в наступних виданнях і доповнення

частин з історії діяльності ОУН і УПА в післявоєнний період, Дж. Армстронг сконцентрував основні свої дослідницькі зусилля, в основному, на вивченні ідеології українського націоналізму та на політичній історії, тому військова діяльність в роботі автора відійшла на другий план.

У цей час, діяльність українського визвольного руху зацікавила аргентинського журналіста, історика і професійного розвідника Е. Мартінеса Кодо, який видав низку наукових статей і кілька синтетичних праць іспанською мовою, присвячених діяльності Української повстанської армії і Організації українських націоналістів [125]. В контексті нашої теми для нас вкрай актуальна його монографія під назвою «Повстанці за залізною завісою» (*Guerrillas tras la Cortina de hierro*) 1966 року, де окрім опису і аналізу військових дій УПА, автор розглядає наступні теми: територія операцій і діяльність українського визвольного руху з 1941 – 1944 рр., діяльність ОУН і УПА в 1944 – 1950 та 1950 – 1963 р., організація ОУН і УПА, розвідка, контррозвідка і психологічна війна, операції, логістика, озброєння, укріплення, правове положення, навчання, можливості та інше [124].

Проте мусимо констатувати, що окрім робіт Дж. Армстронга, в США, і досліджень Е. Мартінеса Кодо в Аргентині, на загал, вивчення теми українського визвольного руху в далекому зарубіжжі, поза роботою дослідників із числа української діаспори, у цей період не продовжились.

Опрацювання теми ОУН і УПА активізувалось в США і на Заході, зокрема, лише після здобуття Україною державної незалежності, але вже в зовсім іншому ключі, пов'язаному із побудовою узагальнених ідеологічних конструкцій, за якими український визвольний рух мав би бути визнаний частиною загальноєвропейського ультраправого реакціонізму середини ХХ ст. і розділити часткову, а то й повну відповідальність за злочини нацистського режиму проти людства на території України. Мова йде про тексти П. Химки [122], В. Їльге [196], М. Царинника, К. Беркгоффа [117], Ф. Брудера [119] та інших.

Таким чином, американська і західна історіографія теми ОУН і УПА, за окремими виключеннями, сконцентрувалась на вивченні ідеологічно-

політичних аспектів у діяльності українського визвольного руху. В наш час дослідження даної проблеми серед зарубіжних істориків відбувається, здебільшого, в контексті студій історії Другої світової війни та репресій тоталітарних режимів на території України [300]. Тому й не дивно, що окремі площини військової історії Української повстанської армії, зокрема, і стосовно дослідження діяльності старшинських й підстаршинських шкіл УПА залишаються поза увагою зарубіжних істориків і публіцистів.

Польська історіографія українського визвольного руху, яку доцільно ділити на два основні періоди (часів ПНР і сучасної незалежної Польщі), за роки від виходу перших праць з даної теми в 50-х рр. [121] ХХ століття перетворилась на одну з найоб'ємніших за кількістю робіт і авторів у напрямку досліджень тематики ОУН і УПА.

Основним предметом дослідження польських істориків періоду соціалістичної Польщі українського визвольного руху було протистояння польських і українських національних рухів в часи Другої світової війни, боротьба АК і ПНР з ОУН і УПА в повоєнні роки та міжетнічні польсько-українські конфлікти на західноукраїнських землях і на польсько-українському пограниччі. Цей етап репрезентований роботами таких авторів, як Я. Чапля [123], І. Блюм [118], Г. Домінічак [120] та ін.

Характерною особливістю польської історіографії кінця 50-х – початку 70-тих рр. минулого століття, попри її обмеження рамками пануючої комуністичної ідеології, було використання значного обсягу архівних джерел з теми ОУН і УПА й намагання з наукової точки зору аналізувати окремі аспекти військової й політичної діяльності українського визвольного руху. Даний процес досягнув свого піку з виходом у 1973 р. книги А. Щесняка і В. Шоти. Не дивлячись на тенденційну назву «Дорога в нікуди. Діяльність Організації українських націоналістів і її ліквідація в Польщі» [130], і з однозначними негативними висновками стосовно ролі ОУН і УПА в історії, робота стала одним із найкращих наукових напрацювань з теми українського визвольного руху і за рівнем залучення архівних матеріалів, і за їхнім науковим аналізом не

мала рівних за «залізною завісою». Щоправда, надто наукові підходи в книзі А. Щесняка і В. Шоти викликали різко негативні відгуки цензорів у Москві, що стало причиною її заборони і вилучення з вільного обігу.

Після книги «Дорога в нікуди...» дослідження історії ОУН і УПА з колишніми підходами у Польщі було згорнуте на користь белетристичних описів, які мало чим відрізнялись від праць з УРСР чи РРФСР [127].

Після розпаду Соціалістичного блоку, польська історіографія теми дослідження історії ОУН і УПА розділилась на кілька, достатньо різних у своїх висновках, груп авторів: від шовіністичних й ультра націоналістичних, до ліберальних і навіть проукраїнських (останні, часто мають українські коріння в своєму походженні). Перша група істориків і публіцистів вкрай негативно ставиться до самого факту існування українського визвольного руху й дотримується імперських бачень стосовно польсько-українського минулого [129].

Ліберальний напряма польської історіографії не відкидає «базових» постулатів першої групи авторів, зокрема, про теорію геноциду польського населення підрозділами УПА, але й визнає прорахунки тодішнього польського керівництва в українському питанні і критично ставиться до польсько-українського конфлікту в часи Другої світової війни й післявоєнні роки. Мова йде про роботи Г. Мотики [126], Р. Тожецького, Г. Мазура, Р. Висоцького, А. Айненкеля та ін.

Поруч з поміркованими авторами вирізняються праці польських істориків, яких умовно можна охарактеризувати, як «проукраїнських». Вони акцентують не лише на польських жертвах, але й приділяють певну увагу українським втратам, що мали місце, зокрема, і внаслідок операції «Вісла»: Є. Місило, Р. Дрозд, М. Савіцький.

Таким чином, польська історіографія історії діяльності ОУН і УПА має свою значну бібліографічну базу. Проте вона, здебільшого, зосереджена на питаннях, що прямо чи опосередковано дотичні до історії Польщі, доволі польськоцентрична у виборі об'єкту і предмету дослідження. Саме тому вивчення окремих специфічних аспектів українського визвольного руху, таких,

як організація вишколу і підготовки командного складу УПА, як правило, окремо не входить до кола інтересів польських дослідників.

Основним предметом вивчення історії діяльності УПА в словацькій історіографії є рейди відділів Української повстанської армії в 1945 – 1947 рр. Хоча сама тема українського визвольного руху була піднята в колишній Чехословаччині ще в 1960-х рр. й не вирізнялась в своїй методології чи підходах від радянської або тогочасної польської історіографії.

Загалом, доводиться констатувати, що окрім праць словацького дослідника М. Шмігеля [327 – 328], в Словаччині і Чехії так і не створився окремий історіографічний напрям вивчення нашого об'єкту, а, тим більше, предмету. Хоча з метою розвінчування радянських ідеологем проти українського визвольного руху, у 2000-х рр. на чеській кіностудії «СТ», режисер А. Коудела на широкій базі свідчень ветеранів ОУН і УПА та свідків подій в сучасних Чехії і Словаччині зняв документальний історичний фільм «Vanderovci», що був показаний на чеському телеканалі суспільного мовлення [116].

Російська і білоруська історіографії теми ОУН і УПА довгий час не розвивались, перебуваючи в полоні радянських кліше, а російські автори впродовж 1990-х й надалі використовували доробки часів СРСР [296], суттєво не переосмислюючи й не відкидаючи старих кон'юнктурних концепцій [154]. Лише на початку і впродовж 2000-х рр. в Росії і Білорусі почали виходити нові концептуальні наукові книги, які давали історичні знання своїм читачам.

Яскравим прикладом серед цих небагатьох напрацювань є роботи петербурзького історика А. Гогуна [165] і мінського дослідника С. Ткаченка [310].

Головним концептуальним підходом в даних роботах був відхід від радянського кліше бачення історії ОУН і УПА з вдалим поєднанням нових наукових методів дослідження. Завдання, які ставили перед собою дослідники полягали у створенні нових синтетичних робіт, які б інформаційно доносили до російськомовного читача фактологічний багаж. По нашій темі обидва

дослідники коротко описують діяльність старшинських і підстаршинських шкіл УПА, проте окремо не виділяють дане питання.

В контексті розгляду історіографії також є актуальною робота білоруського історика С. Демидова, який захистив у Львові свою дисертацію на тему «Історіографія історії Української повстанської армії» [173].

Варто наголосити, що попри поодинокі наукові роботи з ОУН і УПА, російська історіографія й надалі залишається у полоні заангажованих радянських стереотипів, що викликано значною політизацією й інструменталізацією історичної науки в сучасній РФ [180]. Так, у листопаді 2014 р. Верховний суд Російської Федерації прийняв рішення про заборону діяльності на території Росії низки українських політичних організацій, серед них і Української повстанської армії (УПА), рішення суду вступило в силу 22 січня 2015 р. («22 января 2015 г. в перечень некоммерческих организаций, в отношении которых судом принято вступившее в законную силу решение о ликвидации или запрете деятельности, включены: [...] Украинская организация «Украинская повстанческая армия» (УПА) [...] Основанием для включения перечисленных организаций в перечень стало решение Верховного Суда Российской Федерации от 17. 11. 2014»).

Незрозуміло чим керувались російські правники, але ця заборона стала підставою для блокування низки українських сайтів, зокрема, одного із головних інтернет-ресурсів, де накопичені значні архівні матеріали з історії діяльності ОУН і УПА – Електронного архіву ЦДВР, що не сприятиме подальшим незаангажованим дослідженням цієї проблеми на території РФ.

Загалом, основним напрямком дослідження іноземної історіографії в тематиці українського визвольного руху середини ХХ ст. стало або створення загальних ознайомчих праць англійською, іспанською, польською, російською мовами, або ж написання вузько тематичних робіт, що були дотичні до іноземних національних історій, як у випадку з польською, словацькою і російською історіографіями. Тому, закономірно, що тема нашого дослідження так і не увійшла окремо у сферу наукового інтересу наших зарубіжних колег.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерела з історії формування та функціонування командирської ланки в структурі УПА за способом кодування та відтворення інформації належать, в основному, до письмового типу історичного джерела; який ділиться на два основні види за походженням: архівні документи й матеріали українського визвольного руху (ОУН(б), ГК УПА, УГВР і їхніх інституційних ієрархічних структурних підрозділів), та архівні матеріали і документи радянських органів влади всесоюзного (ЦК ВКП(б)/КПСС), республіканського (ЦК КП(б)У КПУ) й їхніх регіональних рівнів (обласні, районні комітети та райвиконкоми КП(б)У); до цієї групи також належать архівні джерела НКГБ (НКДБ) та НКВД (НКВС) та їхніх представництв на рівні СРСР, республік, областей і районів.

Певні масиви радянських партійних документів, що побіжно стосуються сфери нашого наукового дослідження, накопичені в колишніх партійних архівах, зокрема, в Державних архівах Івано-Франківської, Львівської, Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, де сконцентровані основні документальні свідчення діяльності радянської системи: стенограми засідань, нарад обкомів, райкомів партії, звіти голів райвиконкомів, начальників райвідділів НКВД, НКГБ, командирів воєнних з'єднань, прикордонних військ та ін.

Загалом, за функціональним поділом архівні документи українського руху опору та радянських органів влади, безпеки й правопорядку діляться на засадничі (що визначали долю всього подальшого історичного процесу, формували і спрямовували діяльність протиборчих сторін) і вузько-тематичні (що стосувались лише окремих аспектів на певному організаційному й географічному рівні в системі ОУН і УПА, СРСР та сусідніх з УРСР держав на заході). Функціонально дані документи також групуються в ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітно-аналітичні, інформаційні, агентурні, обліково-контрольні, слідчі (насамперед протоколи допитів) та

судові документи. Окремо слід виділити наративні матеріали мемуарного характеру (спогади учасників й очевидців).

Конкретно джерельна база теми нашого дослідження має досить об'ємне наповнення архівними матеріалами. В державних архівних установах України і в архівах Служби безпеки України зберігається основний масив документальних матеріалів з історії українського визвольного руху. Насамперед, мова йде про Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), які, разом з обласними архівними управліннями СБУ та низкою інших регіональних державних архівних закладів, зокрема, із Центральним державним історичним архівом у м. Львові, Архівом Центру дослідження визвольного руху у м. Львів (АЦДВР), з обласними державними архівами утворюють головний масив архівних матеріалів поля нашого дослідження, що перебувають на постійному зберіганні в Україні.

Закономірно, що одні з найбільших архівних колекцій з історії діяльності ОУН і УПА зберігаються в м. Києві. Саме в ЦДАВО України й у ГДА СБУ, а також в ЦДАГО України зосереджена більша маса архівних документів і матеріалів з діяльності Української повстанської армії і Організації українських націоналістів революційного крила в контексті вивчення історії функціонування старшинських й підстаршинських шкіл УПА.

Оскільки кожний із архівів має свій порядок систематизації і каталогізації архівних матеріалів, зберігає унікальні документи, тому в процесі вироблення оптимальної методології аналізу архівних надбань, ми прийшли до висновку, що перед тим, як аналізувати весь масив джерельної бази з нашої теми, слід розглянути особливості їхнього фондового наповнення у вище зазначених архівних установах.

Значна кількість оригінальних документів із теми історії діяльності старшинських і підстаршинських шкіл УПА зберігаються у ЦДАВО України. Це: фонд № 3836, опис № 1 «З'єднання західних груп Української повстанської

армії УПА – Захід» (74 справи з 1943 по 1945 р.); фонд № 3837, опис № 1 «З'єднання південних груп Української повстанської армії "УПА – Південь" (групи «Донбас», «Саблюка», військова округа «Дніпро»)), (10 справ 1942 – 1945 р.); фонд № 3838, опис № 1 «З'єднання північних груп Української повстанської армії УПА – Північ (групи: «Турів», «Заграва», «Західна»; загони: ім. Богуна, «Січ», «Полтавський», «Фастівський», ім. Остапа, ім. Б. Хмельницького та військова округа «Заграва»)), (145 справ з 1942 по 1945 р.); фонд № 3967, опис № 1 «Комендант військового району «Іскра» Української повстанської армії (УПА)» (52 справи з 1943 по 1944 р.); фонд № 4628, опис №1 «Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівників УПА з німецько-фашистськими окупантами» (14 справ з 1942 по 1944 р.). Основні справи, що безпосередньо стосуються теми нашого дослідження (а їх близько сорока) зберігаються у фондах № 3836 і 3838. Більшість документів ОУН і УПА в ЦДАВО України є матеріалами трофейного походження і були захоплені й вилучені радянськими репресивними органами під час боротьби з Українським визвольним рухом.

Щодо справ, то вони добре систематизовані та закаталогізовані, перешиті твердими палітурками. Оригінальні аркуші документів зберігаються в доброму і задовільному стані. За формою записів це друкований текст на друкарській машинці (якщо мова йде про документи загального організаційного значення) та чорнильні рукописи, здійснені різними особами (особисті щоденники, записи в варткових книгах, персональні нотатки та ін.). Папір документів різний: від цупкого картону до цигаркових аркушів (тіш'ю) і звичайних шкільних зошитів. Записи на зворотах та клейма на папері свідчать про високий дефіцит канцелярного матеріалу, адже текст часто набирився і писався на зворотах польських, німецьких і радянських документів і бланків із урядових установ, організацій тощо. Штампи на справах, кількість перенумерації їхніх сторінок свідчать, що справи в архівах неодноразово переформатовувались і перешивались. Назви справ відповідають змісту, проте інколи неповністю розкривають всіх тем документів, що в них зібрані.

Наприклад, в справі «Книга обліку відпусків, захворювань та зброї школи підстаршин при загоні ім. Івана Богуна» додатково вміщена вартова книга (журнал) [26]. Достатньо частим є випадки поєднання груп директивних документів із обліковими чи плановими, звітно – аналітичними з іншими видами, що, без сумніву, дещо ускладнює їхнє групування й аналіз за видовими ознаками.

Важливо ще й те, що від часів СРСР каталоги справ, фонди та описи архівних матеріалів визвольного руху майже не змінювались, що пояснює певні політично-ідеологічні принципи формування документів в справах і назвах окремих фондів (фонд № 4628, опис № 1).

Тексти архівних документів в даному архіві підлягають прочитанню, хоча, якщо працювати з рукописами достатньо часто виникають проблеми із розтлумаченням почерку письма. Абсолютна більшість документів українського визвольного руху написані і надруковані українською мовою, кириличною абеткою (інколи в рукописах замість малої літери «к» використовується мала прописна латинська «*k*»). Іноземна мова використовується рідко, в основному в агітаційних листівках й прокламаціях, що адресовані народам СРСР і соцтабору. Сама мова письма і друку насичена застарілими словами й діалектизмами; частими є випадки застосування анахронічних літературних зворотів і форм української мови. Утім такі особливості, на загал, не стають на перепоні до розуміння та інтерпретації архівних документів і матеріалів. У цілому, архівні фонди і справи з історії ОУН і УПА в ЦДАВО України добре закаталогізовані й оформленні.

Документи ГДА СБУ з нашої теми, здебільшого, зібрані у фонді № 13 «Колекція друкованих видань» – Справи № 372 (103 томи), № 376 (88 томів), №398 (51 том). Формування Ф. 13 стало результатом роботи оперативної групи при Голові КДБ УССР за п'ять років – з 1959 по 1964 р., що увінчувало собою певний документальний підсумок боротьби каральних органів СРСР проти українського визвольного руху на території УРСР і країн соцтабору. Більшість документів, що увійшли до фонду, були матеріалами ОУН і УПА, захоплені під

час проведення чекістсько-військових операцій, тобто мова йде, як і з вище зазначеним архівом, про трофейні матеріали і, частково, документи карально-репресивних органів СРСР. За формою це, головним чином, тексти, набрані на друкарській машинці, на папері доброї якості, рукописи, якщо такі є, були часто продубльовані друкованим текстом. Самі архівні документи прошиті в папках з твердою обгорткою і зберігаються в відмінному і доброму стані. Варто зазначити, що значна кількість документів українського визвольного руху з ГДА СБУ (зокрема, справи з Ф. 13) були відскановані і виставлені у відкритий доступ на інтернет-сторінці Електронного архіву ЦДВР, що значно полегшує роботу дослідникам.

В ЦДАГО України так і не був створений окремий фонд архівних матеріалів з історії діяльності УПА і ОУН. Але документи з даної теми були збережені у фонді № 1 «ЦК Компартії України», опис 22, 23 «Особливий сектор – секретна частина». Близько 40 трофейних архівних справ українського визвольного руху перебувають на збереженні у фонді № 57, опис 4 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України»; разом – 386 справ з історії ОУН і УПА, включно із 40-ка вище зазначеними архівними справами [200].

Опубліковані джерела. Окремо від документів, що перебувають на зберіганні в архівних установах України слід розглядати опубліковані джерела по історії ОУН і УПА. Вперше публікація джерел з діяльності визвольного руху була вже в джерельних додатках [91] до праць перших дослідників даної теми та в окремих збірниках документів і матеріалів [72]. Проте вони стосувались найбільш знакових і яскравих подій, як от Акт 30 червня 1941 р., постанов Великих Зборів ОУН, головних програмних документів, відозв про відзначення річниці створення УПА на 14 жовтня та ін. Згодом почали виходити й окремі збірники документів і матеріалів [108].

Однак систематична робота із опрацювання і опублікування джерельних матеріалів визвольного руху розпочалася в середовищі української діаспори на Заході в 1973 році із початком підготовки й виходу у світ першого тому серійного книжкового видання «Літопис Української повстанської армії», яке,

на початку, стало спільним виданням організації Об'єднання колишніх вояків УПА й Товариств колишніх вояків УПА ім. ген. Тараса Чупринки в США і Канаді. За сорок п'ять років після видання першої книги, видавництво «Літопис УПА» випустило близько ста томів, присвячених джерелам та історії ОУН і УПА, які поділяються на: основну серію (53 томи; джерельна інформація в яких була зібрана на базі спогадів й історичних архівів української еміграції). В контексті нашої теми серед десятків томів основної серії ми виділяємо том № 33 «Тактичний Відтинок УПА 26-й «Лемко»...» в якому опубліковано документи підстаршинської школи ім. полк. «Коника» [66]; нову серію, т. зв. «Київську», що була створена у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства НАН України, Держкомітетом архівів України, ГДА СБУ, ЦДАГО й ЦДАВО України (27 томів – на основі архівних матеріалів радянської влади, що зберігаються в Україні); окрему серію «Літопис УПА» – «Бібліотека», в якій зібрані спогади, реєстри, довідники-пошуківці, окремі тематичні праці, монографії з об'ємними джерельними частинами, наприклад, присвячені молодіжним організаціям ОУН (1939 – 1955) [194], джерелознавча робота про діяльність ОУН(б) та запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) [212], біографічна праця про життя і діяльність члена ОУН і УЧХ Катерини Зарицької [260] та інше; серію «Події і люди» (34 томи) вміщено біографічні відомості про знакових постатей українського визвольного руху.

Однак, не дивлячись на великий обсяг опрацьованих й виданих джерел, документів, матеріалів, спогадів, бібліографічних й тематичних книг в «Літописі УПА», нам доводиться констатувати, що окремого збірника документів чи монографії із додатками архівних матеріалів, присвячених історії діяльності старшинських й підстаршинських шкіл Української повстанської армії, окрім фрагментарних згадок у спогадах [62] і збірниках документів наказів і розпоряджень ГК УПА і ОУН(б), так і не було видано. Проте, не дивлячись на це, книги «Літопису УПА» залишаються найбільшим збірником опублікованих джерел з історії українського визвольного руху, в яких

надруковано архівні матеріали як з українських вітчизняних, так й із закордонних архівів і приватних колекцій [58].

Водночас в Радянському Союзі вийшов друком лише один збірник документів, присвячений окремо історії ОУН і УПА, і завдання, які переслідували його видавці, полягало в доведенні компроментуючих зв'язків українського визвольного руху з нацистською Німеччиною, тому документи до збірника підбиралися відповідно до поставленого політичного доручення радянської владної системи [68]. Окрім того, певні документи з теми діяльності ОУН і УПА можна знайти в археографічних збірниках документів з історії Другої світової війни [51].

Вже за часів української незалежності розпочали готуватися і публікуватися перші збірники на основі архівних матеріалів колишньої УРСР. Одні з перших в цьому напрямку працювали дослідники В. Сергійчук [297] та І. Білас [145], які вже в першій половині 90-х років минулого століття почали оприлюднювати в своїх роботах і видавати документи з теми ОУН і УПА. А в другій половині 1990-х рр. Науково-дослідний центр історії національно-визвольних змагань України у м. Львові видав «Літопис нескореної України», в якому також були опубліковані документи архіву ЦК КП(б)У [57].

Паралельно, в 1997 р. дослідник з української діаспори В. Косик опрацював документи з архівних установ Німеччини, результатом чого стало видання низки томів німецьких документів стосовно Другої світової війни й історії діяльності українського визвольного руху [53 – 56].

Також від другої половини 1990-х рр. В. Сергійчук почав видавати документальні збірки з історії українського визвольного руху. Зокрема, цікавою є серія документальних збірників науковця, в яких архівні матеріали підібрані й поділені за хронологічно-територіальним принципом і подають документальну інформацію про перебіг визвольної діяльності ОУН і УПА по регіонах. Окрім того, В. Сергійчук опрацював і видав низку цінних книг і документальних збірок з історії ОУН і УПА [83 – 90].

Крім того, завдяки діяльності урядової Комісії при Кабінеті Міністрів України були видані збірники документів історії ОУН і УПА: збірник за редакцією В. Веселової та С. Кульчицького [67], збірник документів з історії діяльності ОУН за 1941, 1942 рр., активності ОУН і УПА за 1943 р., 1944 р. та за 1945 р. Інформативні й актуальні документи в даних збірниках Комісії, без сумніву, розширили знання з історії ОУН та УПА, зважаючи на те, що окрім вже добре відомих документів, вони містять офіційно затверджені копії з історичних архівів РФ [69 – 77].

Підсумовуючи наш розгляд з опублікованих джерел, мусимо вкотре констатувати, що архівні матеріали із нашого поля дослідження не стали окремим об'єктом наукового зацікавлення укладачів вище зазначених збірників документів і матеріалів.

Під час дослідження ми використовуватимемо здебільшого документи повстансько-підпільного походження (провенієнції), які поділили за градацією: підкатегорія – вид – група – підгрупа. З огляду на достатньо великий обсяг архівних матеріалів, ми характеризуватимемо документи і матеріали, що прямо чи опосередковано дотичні до об'єкту і предмету нашого дослідження.

Для групування й інформаційно-змістової структуризації документів українського визвольного руху із вище зазначених архівів й опублікованих джерел ми застосовуємо провенієнц-принцип, що був запропонований доктором історичних наук, архівістом і джерелознавцем Г. Папакінім [265]:

Підкатегорія 1.1 Джерела й пам'ятки повстансько-підпільної провенієнції, що перебувають в Україні (репрезентовані архівними колекціями зазначених нами архівних установ України).

Підкатегорія 1.2. Джерела і пам'ятки повстансько-підпільної провенієнції, що перебувають поза межами України (зберігаються в архівних установах української діаспори, у США, Канаді, Великій Британії, Німеччині, Чехії та інших українських закордонних центрах).

Вид I. Джерела й пам'ятки, створені офіційними інституціями підпільників і повстанців (офіційні джерела):

Група 1. Ідеологічні документи і матеріали ОУН, що мали вплив на формування ідей розбудови збройних сил і військової підготовки на базі сил українського визвольного руху. Вже на Першому Конгресі українських націоналістів 1929 р., який створив ОУН, була затверджена військова доктрина новоствореної організації, за якою форми і методи формування майбутніх збройних сил будуть розвиватися відповідно до етапів змагання за державну незалежність України: 1-й етап – ворожа займанщина, 2-й – національна революція, 3-й – державне закріплення [287]. Яскравим прикладом в даній групі є праці одного з теоретиків і практиків військової справи ОУН – полковника і начальника штабу Карпатської Січі М. Колодзінського, який один з перших в середовищі націоналістичного руху розробляв теоретичні засади формування українських військових сил та стратегії їхньої розбудови [214, 215]. Властиво, в ОУН тема військового будівництва була однією з центральних, оскільки ідеологи українських націоналістів передбачали, що боротьба за незалежність України можлива лише збройними засобами шляхом національного повстання і спираючись на власні українські збройні сили, що мали відіграти у цьому плані ключову роль.

Група 2. Директивно-нормативні і нормативно-правові акти. Підгрупа 2.1. Директивно-нормативні акти ОУН(б) – це розпорядження, накази, інструкції політичного керівництва українських націоналістів до Української повстанської армії. В контексті порушеного нами питання, мова йде про рекомендації на проходження старшинського вишколу у військових школах УПА, кандидатів із підпільної сітки ОУН та інші вказівки і доручення [36].

Підгрупа 2.2. Директиви і накази ГК УПА і оперативних командувань УПА (щодо вишколу і організації військових кадрів повстанської армії). Даний вид документів є основою функціонування збройних сил українського визвольного руху [21]. Зокрема, це накази командира УПА – Захід на псевдо «Шелест» від квітня 1945 р. [22], накази командирів різного рівня [25], накази і розпорядження командирів старшинських шкіл УПА [28] та низка інших подібних документів [29].

Підгрупа 2.3 Нормативно-правові акти (статути, інструкції) УПА. Одна із найбільших і масових за об'ємом підгруп архівних джерел УПА, до неї відноситься Дисциплінарний статут УПА [23], Статут вартової служби [40], Муштровий (стройовий) статут УПА [39], Бойовий правильник [59] (статут) піхоти, БСП рій (відділення), чота (взвод), Бойовий правильник піхоти УПА Бойовий правильник піхоти: стрілецький полк, БПП Протитанкові кріси (гвинтівки) [39], інструкція на випадок тривоги, інструкції на виконання команд в УПА інструкції для варти, обов'язки ад'ютанта, інструкції для старшинського відділу [40], внутрішня служба [39] та ін. Саме дана підгрупа документів юридично визначала систему функціонування УПА. Завдяки цим документам ми маємо можливість історично інтерпретувати принципи і засади діяльності як УПА, так і окремих її інституцій, зокрема, старшинських та підстаршинських шкіл повстанської армії.

Група 3. *Організаційно-розпорядчі документи.* Це документи Головної Команди УПА, Воєнних округ УПА [61] Головного Проводу ОУН (б) та УГВР, які визначали організаційні питання в діяльності підпілля ОУН і повстанської армії, зокрема, і стосовно старшинських й підстаршинських шкіл [31].

Група 4. *Планові, звітно-аналітичні та інформаційні документи старшинських й підстаршинських шкіл УПА.* Надзвичайно важлива група документів, яка розкриває історію внутрішнього життя старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії. Завдяки їм ми маємо можливість дізнатися про навчальний розпорядок військових шкіл [4], їхню навчальну програму, плани підготовки курсантів, результати навчання майбутніх старшин і підстаршин УПА [37], розкрити звіти відділу військово-польової жандармерії старшинської школи «Олені» [3] та інші не менш важливі аспекти з теми нашої роботи [37].

Група 5. *Документи господарської діяльності,* що розкривають питання побуту і господарського функціонування старшинських й підстаршинських шкіл УПА. Завдяки їм в нас є можливість частково відтворити й проаналізувати

й цю важливу діяльність, без якої, безперечно, тема історії військових шкіл повстанської армії була б не повною [2].

Група 6. *Вишкільні й освітні матеріали військових шкіл УПА.* Можливо одна з найбільших груп документів, ймовірно через їхню масовість та спрямованість на широке коло повстанців та підпільників, які мали проходили військову підготовку, зокрема, і у повстанських військових школах. Для ліпшого аналізу і групування доречно розділити дану групу на підгрупи: Підгрупа 6.1. Щоденники, де вміщені інформативні матеріали з роботи військових шкіл повстанців [6]. Підгрупа 6.2. Зошити і зшитки зошитів із лекціями ідеологічно – політичного навчання старшин і підстаршин УПА [16]. Підгрупа 6.3. Зошити і зшитки зошитів із лекціями військової і військово-бойової підготовки старшин й підстаршин УПА [20]. Підгрупа 6.4. Залучники із військового вишколу старшин та підстаршин в УПА [37]. Підгрупа 6.5. Матеріали і література з окремих конкретних предметів чи тем з військового і бойового навчання: військова топографія, військово-інженерна підготовка[40], засоби зв'язку[39], санітарна служба, гранатний вишкіл, навчання саперної справи [40]. Підгрупа 6.6. Матеріали з партизанської підготовки. Підгрупа 6.7. Описи лекцій для старшинських шкіл УПА [37]. Підгрупа 6.8. Брошури з військової підготовки [39] і книги з тактики і стратегії ведення бою [40] Підгрупа 6.9. Навчальна література для військового навчання рядового складу Підгрупа 6.10. Вишкільна література [37], в якій описано організацію армії, схеми побудови війська, його структури, розгортання підрозділів, план ведення вогню. Підгрупа 6.11 Загальна військова навчальна література [39].

Група 7. *Військова освітньо-вишкільна література ОУН,* що видавалась протягом 1930-х рр. і була, в основному, авторства ветеранів Перших визвольних змагань. Так, празький осередок ОУН у 1931 – 1932 рр. видав сім брошур «Військове знання». Також військова референтура ПНУ на чолі з ген. М. Капустянським спільно з Військовим штабом ОУН (до якого входили ген. В. Курманович, полк. Р. Сушко, сотн. Р. Ярий, С Чучман, О. Сенік, О. Гасин, М. Колодзінський) розробили «Загальний курс військового вишколу»

для активу ОУН. В дев'ятнадцяти розділах книги було подано стислий огляд військової тактики, стратегії й мистецтва ведення війни. Додатково лідер ОУН Є. Коновалець, разом з чотовим-підхорунжим і членом Організації – О. Гасином опублікували книгу «Військовий підручник» для підготовки рядових членів підпілля до бойових дій. У 1938 р військова референтура ПУН ОУН в Парижі видала два номери журналу на військову тематику «За збройну Україну» і книгу «Війна і техніка» за редакцією М. Капустянського, в якій аналізувався тодішній стан науково-технічного прогресу в збройних силах Радянського Союзу [287, с. 34 – 44]. А за океаном Українська Стрілецька громада Канади опублікувала «Начерк підручника для українських старшин і підстаршин» із передмовою ген. В. Курмановича [254].

Загалом, ОУН спрямовувала не мало своїх організаційних зусиль на видання й поширення військової літератури. Для цього навіть використовувався офіційний вісник Організації – газета «Сурма», на шпальтах якої часто можна було знайти відповідні статті з воєнної справи, зокрема, відома стаття «Партизанка» за серпень – вересень 1932 р. Інший друкований орган, орієнтований на молодь, журнал «Юнак» друкував статті про гранатний вишкіл, про значення спорту у підготовці майбутніх бійців і командирів та інші замітки на військову тему [287, с. 34 – 44].

Група 8. Кваліфікаційні документи старшинських й підстаршинських шкіл УПА. Завдяки даній групі документів повстанських військових шкіл ми можемо проаналізувати систему оцінювання курсантів, визначити освітнє навантаження на них та дізнатися про рівень підготовки майбутніх командирів УПА. Документально це дипломи, атестати, свідоцтва про закінчення військового вишколу певного рівня із подальшим присвоєнням військового звання і направлення на службу у воєнну систему УПА [37].

Група 9. Агітаційно-пропагандистські, оповіщувальні матеріали та преса. Оскільки військові школи Української повстанської армії спрямовували основні свої зусилля на підготовку майбутніх старшин і підстаршин, тому, закономірно, що ні старшинські, ні підстаршинські школи УПА самостійно не здійснювали

агітаційно-пропагандистську роботу. Більше того, дані навчальні заклади були достатньо зашифрованими об'єктами в структурі українського визвольного руху й інформація про їхню діяльність, здебільшого, не розголошувалась в агітаційних виданнях і пресі, публікаціях повстанців і підпільників тих часів. Проте вже на згасанні підпільної боротьби ОУН в Україні, (в 1950-х рр.) почали друкуватися окремі статті і замітки про діяльність військових шкіл УПА, в основному у друкованих органах українського визвольного руху на Заході [295, с. 13 – 25].

Група 10. Обліково-контрольні документи різних видів. До даної групи документів відносяться списки курсантів, характеристики кандидатів на військове навчання [5], книги обліку хворих, зброї, особового складу підстаршинських й старшинських шкіл, вартові книги [26], арматурні картки на бійців загону ім. Івана Богуна [24], книги покарань підстаршин [30] та інші облікові документи.

Група 11. Історично-меморіальні матеріали й пам'ятки Підгрупа 11.1. Щоденники, хроніки підготовчої та бойової діяльності СТШ і ПідСТ шкіл УПА [6]. Підгрупа 11.2. Офіційні історії бойової діяльності військових шкіл УПА [37].

Вид II. Джерела і пам'ятки, створені окремими особами та групами осіб зі середовища ОУН та УПА, УНРА (приватні джерела).

Група 1. Щоденники – є важливим компонентом в дослідженні теми діяльності військових шкіл УПА. Попри свою суб'єктивність, вони із середини подають ті відомості, про які, зазвичай, замовчують офіційні документи. Саме через літературу подібного типу ми можемо дізнатися про думки, очікування і сподівання дійових осіб з предмету, що нами досліджується. В даному контексті виділяється щоденник курсанта школи старшин УПА «Олені», який був опублікований І. Патриляком у 2004 р. [268].

Група 2. Спогади та мемуари. Набагато більшою та об'ємнішою групою за попередню є спогади і мемуари учасників українського визвольного руху. Практично з кінця 40-х – 50-х рр. почали виходити мемуари бійців УПА [111] і

підпільників ОУН [110], які опинилися по той бік «залізної завіси» [93]. Серед значної маси подібної літератури [134], безпосередні мемуаристичні відомості про діяльність старшинських та підстаршинських шкіл Української повстанської армії подаються у спогадах К. Гіммельрайха [62], І. Гарасиміва [64], (Степана Хріна) [65]. Також про функціонування старшинської школи УПА ми дізнаємося й від інших бійців і командирів УПА. Зокрема, це мемуари Романа Загоруйка («Лайпадух») «Повернення зі справжнього пекла» [97], де автор розлого висвітлює відомості своєї служби в УПА і проходження військової підготовки в старшинській школі УПА «Олені». Спогади чотового УПА «Острове́рха» (Конопадський Олекса – чотовий сотні «У-5» ВО-IV УПА – Захід) дають нам змогу зануритись в складну життєву інтерпретацію пережитого учасником УПА. Спомини чотового відображають нам систему підготовки бійців в УПА в польових умовах [103]. Низка інших спогадів, зокрема, повстанців «Ореста» [44], «Грабенка» [313], Юрія Ступницького – сина Леоніда Ступницького («Гончаренко», генерал-хорунжий УПА) [105].

Підсумовуючи джерелознавчий блок, ми прийшли до висновку, що тематика історії діяльності старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії володіє достатнім джерельним наповненням для написання дисертаційного дослідження з даної проблеми.

1.3. Методологічні засади роботи

При написанні роботи використовувались як загальнонаукові, так і дисциплінарні методи наукового дослідження, дотримуючись принципів історизму, науковості, об'єктивності, діалектики нам вдалося досягнути поставлених перед нами дослідницьких завдань.

Наукові принципи дослідження. Одним із засадничих принципів наукового вивчення, на яке спирається наше дослідження, є **принцип науковості**, під яким ми розуміємо здійснення наукового процесу за допомогою

засобів описання, аналізу, тлумачення та об'єктивної й неупередженої інтерпретації історичних подій, базуючись на загальноприйнятих наукових законах.

Принципом об'єктивності розглядається нами з точки зору одного з базових принципів наукового пізнання, який, в контексті історичної науки, зобов'язує аналізувати історичну реальність в цілому, не дивлячись на суб'єктивні бажання, суспільно-політичну кон'юнктуру, прагнення і внутрішні настанови чи особисті переконання дослідника. За цим принципом, розгляд історії минулого означає, що першочергово необхідно аналізувати об'єктивні закономірності, спиратися на фактологічний матеріал, розглядати кожний процес або явище окремо, але не відриваючи його від поля загальних історичних процесів, досліджуючи всяку подію в її багатогранності, унікальності й суперечності, аналізуючи всі її факти в сукупності. Тому ми намагалися максимально подолати властивий людській природі суб'єктивізм й відійти від впливу зацікавлень, що не пов'язані із досягненням наукової істини.

Принцип історизму є одною із засад нашого дослідження. На наше бачення, він визначає, що будь-який предмет історичного дослідження слід розглядати в контексті його розвитку. Тобто, різні історичні явища необхідно досліджувати з точки зору того, коли, де, внаслідок яких причин вони виникали, якими вони були на початку, яке мали значення тоді, яким чином розвивались під тиском зовнішніх, внутрішніх обставин і яке їхнє значення в історії конкретного об'єкту чи історичного процесу загалом. На наш погляд, даний принцип стоїть на позиціях, що розвиток будь-якого явища в історії не варто аналізувати з точки зору подальших відомих нам наслідків й процесів, а вивчати, спираючись на попередній досвід, що був відомий у конкретний історичний момент, на який покладалися дійові особи певного історичного явища чи процесу, надмірно не наділяючи дійових осіб того часу знаннями й інформацією, якою вони, об'єктивно, не могли володіти з темпоральних причин. Розуміння цієї особливості унеможливорює суб'єктивізацію оцінок в дослідженні історії.

Принцип багатфакторності передбачає застосування якомога ширшого кола фактів, свідчень, спогадів та наявних задокументованих й перевірених відомостей про історичне явище чи процес, які стали предметом нашого наукового дослідження. Даний принцип розглядається нами як засадничий в ході залучення як історіографічних напрацювань, так і доступних архівних надбань. З цього принципу виходять два наступні: історіографічної традиції і опори на історичне джерело. **Принцип історіографічної традиції**, під яким ми розуміємо посилання на результати і здобутки наукових досліджень й напрацювань, враховуючи також наукові досягнення попередників в суміжних історичних темах, що тематично, територіально і хронологічно пов'язані з об'єктом і предметом нашого вивчення. **Принцип опори на історичне джерело** розглядається нами як вузловий елемент наукового вивчення і, на наше переконання, передбачає, що науковець має добувати і посилатися на первинну інформацію про історичний процес або явище із джерел історичної інформації.

Не менш важливим є **принцип конкретності**, за яким будь-який предмет історичного дослідження має вивчатися в конкретності, враховуючи неповторність і унікальність історичного явища й пов'язаних з ним процесів, у визначеній точці місця та часу його розвитку.

За **принципом всесторонності** історичне пізнання мусить прагнути розкрити і пізнати предмет свого дослідження з усіх можливих боків і площин. А **принцип системності**, на наш погляд, проголошує тезу, що будь-який предмет історичного дослідження має досліджуватись у взаємозв'язку всіх своїх внутрішніх елементів та зовнішніх зв'язків.

Методи дослідження. При проведенні наукового дослідження в методологічному аспекті було задіяно комплекс наукових методів, зокрема, мова йде про методи історичної науки: історико-порівняльний метод, історико-системний, історико-типологічний метод, історико-генетичний метод, періодизації та загальнонаукові методи: герменевтичний, статистичний, структурно-функціональний, метод аналізу і синтезу.

Використовуючи **історико-хронологічний** метод нам вдалося визначити часові рамки дослідження, проаналізувати історичний матеріал в хронологічній послідовності, дослідити об'єкт і предмет нашої роботи на основних етапах розвитку. **Історико-генетичний метод** (ретроспективний) є одним із основних методів історичного пізнання, який спрямовує свій дослідницький інструментарій на вивчення генезису конкретних історичних явищ і аналізує причинність його змін, тобто розглядає причинно-наслідковий зв'язок – один із базових аспектів дослідження історії. Його основною метою є пояснення фактів, виявлення причин їхньої появи, особливостей розвитку та наслідків, тобто в аналізі причинності. Зокрема, в нашій роботі даний метод допоміг виявити причини і передумови заснування військових шкіл у воєнній системі українського визвольного руху. **Історико-порівняльний метод** допоміг за допомогою наукового порівняння і співставлення виявити характерні відмінні й спільні риси між підстаршинськими і старшинськими військовими школами Української повстанської армії, проаналізувати і співставити підготовчу літературу й навчальну програму старшинських й підстаршинських шкіл повстанців з вишкільними матеріалами і планами військових навчальних закладів інших діючих армій того часу.

Завдяки одному із базових методів історичного дослідження – **історико-типологічному**, нам вдалося проаналізувати кадровий підбір курсантів до старшинських й підстаршинських шкіл УПА, провести типологічний аналіз підготовчої, вишкільної літератури та документів внутрішньої служби військових шкіл українського визвольного руху. Реалізація даних дослідницьких завдань стала можлива завдяки принципам і механізмам історико-порівняльного методу, в основі якого покладені принципи типології. Головною засадою типології є принцип ділення – сепарація історичних явищ на якісні і характерні однорідні класи (типи) з урахуванням їхніх спільних особливих ознак. Властиво, типологія, як дослідницький підхід, вимагає дотримання низки принципів, і головного серед них – вибір характерної основи типології, що дозволяє передати якісну природу сукупності об'єктів

типологізації й самих типів на базі спільних рис. Як аналітична процедура, типологія тісно пов'язана з абстрагуванням, спрощенням і узагальненням дійсності, що відзеркалюється в системі критеріїв і меж типів, які набувають абстрактних й умовних ознак.

Герменевтичний метод – один із методів, завдяки якому ми тлумачимо історичні інформаційні тексти не лише за формою і змістом, але й за підтекстом, який свідомо або несвідомо був закладений автором чи групою авторів для спеціальних завдань. За допомогою **статистичного методу** ми зуміли на основі доступних історичних джерел визначити чисельність військових шкіл УПА різного рівня, приблизну кількість курсантів, що пройшли підготовку в підстаршинських школах і точну кількість підготовлених командирів із окремих старшинських шкіл українських повстанців. Окрім того, даний метод, в поєднанні з методами суміжних наук, зокрема, контент-аналізу, кластер-аналізу допомагає виявити приховану (структурну) інформацію з історичних джерел.

Структурно – функціональний метод надав нам змогу вивчати кожний елемент структури історичного феномену, що нами досліджується, у вивченні його вузлових елементів у взаємодії між ними в рамках єдиного цілого. А завдяки **історико-системному методу** вдалось реалізувати принципи системного підходу у розкритті об'єкту дослідження і пов'язаних з ним процесів як цілісної історичної системи в аналізі їхньої структури, функцій, внутрішніх та зовнішніх зв'язків й в динаміці змін.

Таким чином, базуючись на наукових принципах і застосовуючи комплекс сучасних методів історичної науки, ми змогли провести наукове історичне дослідження такого явища в історії українського визвольного руху, як діяльність старшинських та підстаршинських шкіл УПА.

Результати аналізу історіографічного блоку теми свідчать, що історія діяльності старшинських і підстаршинських шкіл Української повстанської армії в 1943 – 1946 рр. не знайшла свого висвітлення в розмірах синтетичної праці як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Окрім статей і окремого

розділу в монографії І. Патриляка та в статтях В. Тимківа, І. Омельченка, роботах, присвячених командирським кадрам УПА П. Содоля, Р. Забілого, стислих згадках в книгах П. Мірчука, С. Ткаченка та деяких інших авторів, актуальна тема військової підготовки майбутніх старшин і підстаршин УПА до цього часу залишалася нерозкритою на рівні окремого дослідження в обсягах монографічної роботи.

Розгляд джерельної бази дисертації показав, що тема вивчення має достатньо значне наповнення архівними матеріалами. Попри те, що доступні й збережені історичні документи не відображають інформацію про всі підстаршинські і старшинські школи УПА, однак наявні джерела дають можливість провести дослідження в багатьох аспектах, відповідно до поставлених науково-дослідницьких завдань.

РОЗДІЛ ІІ

ПЕРЕДУМОВИ РОЗГОРТАННЯ СТАРШИНСЬКОГО ТА ПІДСТАРШИНСЬКОГО ВИШКОЛУ В УПА

2.1. Проблеми військової підготовки в ОУН у міжвоєнний період

Ідея створення військових шкіл для підготовки майбутніх старшин і підстаршин УПА не була новою в середовищі українського визвольного руху. Ще з 1920-х рр. серед значної кількості українських самостійницьких організацій і рухів запанувало твердження, що боротьба за незалежність України буде йти поряд із процесом створення власних збройних сил. Наявність своїх військових формувань, на переконання прихильників незалежності, мала б збройно підкріплювати право українського народу на самовизначення. Оскільки розбудова і створення армії були б неможливими без наявних військових кадрів, особливо командно-організаційного кістяка – старшинського (офіцерського) й підстаршинського (сержантського) складу, то українські державницькі організації міжвоєнного періоду приділили даному питанню особливу увагу.

Питання кадрової підготовки командного складу майбутньої української армії було піднято на новий рівень із об'єднанням у лютому 1929 р. націоналістичних структур в єдиний рух – Організацію українських націоналістів. Серед найважливіших питань націотворення і державотворення, порушених на Першому конгресі ОУН [52, с. 314 – 315], розглядалися проблеми створення українських збройних сил. Зокрема, увагу привертає пленарна доповідь генерал-хорунжого Армії УНР М. Капустянського, який виступив на тему «Військова справа», реферат П. Низоли «Військова політика України» і робота окремої військової комісії Першого конгресу ОУН під головуванням Є. Коновальця, що була окремо присвячена тематиці військового будівництва [52, с. 314 – 315].

Військова комісія пропрацювала два дні: 1 – 2 лютого 1929 р. Участь в її роботі взяли: ген. М. Капустянський (оголосив доповіді «Військова політика

України», «Справа інтервенції») полк. Л. Костарів (доповідь «Проблема морської оборони України»), полк. Є. Коновалець (виступив з доповіддю на тему «Військова справа»), полк. К. Плохій, полк. М. Сціборський, сотник С. Пасічник-Тарнавський, чет. О. Згорлякевич і хорунжий Я. Герасимович. На засіданні комісії було також заслухано доповідь сотника Р. Ярого [222] (щоправда не збереглося ні тексту, ані навіть назви цієї доповіді), в ній йшлося про план створення Військового центру та проведення вишколів старшин і підстаршин [223, с. 67].

За результатами роботи комісії було схвалено рішення про формування Військового центру за участю генералів М. Капустянського, А. Кравса (заочно), полковників Є. Коновальця, М. Сціборського та К. Плохого. Також було запропоновано утворити постійно діючу референтуру (департамент виконавчого органу) при Проводі українських націоналістів (ПУН), яка мала б відігравати роль неофіційного військового відомства України [267, с. 18 – 19.].

Окрім того, військова комісія узгодила засади і принципи роботи Військової референтури ОУН («Військового центру» за проектом Є. Коновальця [52, с. 153]), визначила головні положення діяльності українських націоналістів у військовому напрямку та окреслила основи функціонування українського війська. Голова комісії оголосив: «Утворений такий центр, мав би переводити відповідну організацію як на еміграції, так і на наших землях, отже, – зайнятися вишкільною акцією (підкреслено – авт.), видаванням військового журналу та веденням відповідної пропаганди в пресі, опанувати всі руханкові (спортивні – авт.) і пластові організації в краю, з'єднати всі військові організації на еміграції і в Америці. Якраз в Австрії заснувати військовий гурток... Особливу увагу належало би звернути на американський терен, звідки треба надіятись на допомогу в грошах [...]» [52, с. 154].

Паралельно, ген. М. Капустянський та сотн. Р. Ярий пропонували для друку матеріалів військово-підготовчого характеру залучити вже наявні періодичні видання – «Розбудова Нації» та «Військовий Вісник» (Союзу Старшин в Німеччині), на шпальтах яких мали б друкуватися фахові матеріали

з бойової й військової підготовки, водночас наголошуючи, що в майбутньому слід видавати окремий тематичний журнал з військової підготовки для активу ОУН [52, с. 156 – 157].

Не менш важливо, що військова комісія Першого конгресу ОУН визначила пріоритетними завданнями роботи Військового центру, які, зокрема, полягали в переведенні та реєстрі в Організації наявних старшинських і підстаршинських кадрів та підвищення їхньої фахової підготовки. Серед ухвалених постанов комісії, окрім пунктів про принципи і засади роботи Військового центру, було порушено проблему урегулювання старшинських і підстаршинських рангів української армії, вироблення пам'ятної відзнаки Соборної Української Армії та інші установчі й організаційні питання [52, с. 158].

У підсумковій резолюції, Військова Комісія на пленумі Конгресу винесла такі тези: «1. Лише озброєна сила, яка б спиралася на змілітаризований нарід, готова уперто та завзято боротися за свої національні змагання, може успішно допомогти Україні звільнитися, впорядкувати та захистити свою Незалежну Соборну Державу. 2. Зусилля озброєної сили мусять бути зв'язані з зовнішньою політикою [...] 3. Шляхи до розбудови озброєної сили і належної організації нашої революційно-національної боротьби є наступні: а) Узгоджуючи сучасну ситуацію, коли усі українські краї є окуповані ворогами і тому у нас бракує можливості для організації нашої армії, ми повинні використати усіма можливими заходами наші військові і народні маси для їх підготовки до активної боротьби (підкреслено – авт.). б) Узгоджуючи наявність значного старшинського і підстаршинського кадру та молодь на еміграції, треба всебічно підготувати їх на роль організаторів і провідників цієї боротьби. в) Зокрема, наша еміграція в Америці, мусить зорганізувати та військово вишколити свій людський матеріал (підкреслено – авт.) та допомогти нам в нашій діяльності політично і матеріально [...]» [52, с. 159].

Також Військова комісія визначала й основні засади формування регулярної армії й військово-морського флоту майбутньої незалежної

української держави: «а) Українська озброєна сила мусить бути побудована на засадах сучасної воєнної (техніки) науки та досвіду. в) Необхідно також узгляднити відмінности нашого народу та взагалі ситуацію (кількість населення, національні традиції [...] економічний стан [...] наші завдання та цілі). б) Мілітаризація населення та усього народу для вирішальної боротьби. Таким чином, армія мусить бути: єдиною, регулярною, надклясовою та побудована по принципу територіального комплектування.» (за кінцевою резолюцією 1 Конгресу ОУН) [52, с. 299].

Загалом, Перший конгрес Організації українських націоналістів окреслив принципи діяльності нової сили в напрямку військової підготовки й загальні засади створення майбутніх збройних сил незалежної Української держави. В програмних документах ОУН визначила військову підготовку, залучення наявних старшинських й підстаршинських кадрів як одну із пріоритетних у своїй діяльності, а випуск фахової літератури і статей з бойової підготовки та військової тактики, вишкіл військового штату, зокрема, й командирського складу, стали першочерговим завданням новоствореної Організації, засадничі ідеї з військового будівництва якої будуть частково втілені вже через чотирнадцять років для розгортання Української повстанської армії.

Та, попри задекларовані наміри, формування Військового центру зіштовхнулося з низкою організаційних проблем, пов'язаних із питаннями внутрішньої координації та взаємопідпорядкування між різними групами та керівними органами, що формували ОУН. Тому Провід Організації створив окремий Військовий штаб, до роботи в якому був залучений генерал-хорунж. М. Капустянський. Паралельно, ген. В. Курманович обійняв посаду шефа штабу, а на шефа канцелярії було призначено полк. Р. Сушка. При Військовому штабі ОУН діяв департамент вишколення (військової підготовки), який очолив О. Бойків – особистий секретар Є. Коновальця [229, с. 64 – 65].

Весною 1929 р. у Празі відбулася нарада за участю генералів М. Капустянського, В. Курмановича, М. Омеляновича-Павленка, А. Кравса, полковників Р. Сушка та К. Плохія. Проте, вищі офіцери так і не дійшли згоди

стосовно формування спільного центру чи координаційної ради з військового будівництва й підготовки воєнних кадрів через різні підходи, ідеологічні розбіжності і персональні антипатії. Одним з небагатьох вдалих результатів зустрічі стало погодження питання випуску серії лекцій та друку матеріалів з військової тематики для проведення практичних занять на майбутніх курсах підготовки військових кадрів [223, с. 69].

Водночас, на початку 1930-х рр. ОУН розпочала процес формування військових центрів – особливих осередків присутності українських націоналістів в ключових державах Європи, на які були покладені завдання підтримки контактів з іноземними урядами, розвідкою, організацією і координацією прихильників із числа ветеранів визвольних змагань 1917 – 1921 рр., та українською діаспорою з метою поширення політичного впливу і мабутьної роботи з розбудови українських збройних сил. Такі центри були створені в Парижі (М. Капустянський, М. Сціборський, В. Мартинець), у Відні (Р. Сушко), у Нідерландах (В. Колосовський, М. Селешко), Берліні (Р. Ярій) та в інших державах [223, с. 69].

Однак, в чому був суттєвий практичний результат роботи військової референтури ОУН і військового штабу ПУНу у взаємодії із власними військовими центрами у Європі і Америці, так це у видавничій сфері. Впродовж тридцятих років ХХ ст. ОУН видала низку теоретичних і практичних брошур, текстів військових доктрин, окремих статей і дописів, присвячених військовій і бойовій справі. Так, на шпальтах друкованого органу УВО і ОУН – «Сурма» були вміщені статті про підпільну боротьбу і військову науку. В розділах під такими виразними назвами, як «Війна імпровізованими військами», «Терор як засіб самооборони», «Терор як засіб агітації», «Саботажі», наводились приклади досвіду боротьби народів проти європейських колонізаторів в Північній Африці, війни за незалежність США проти Британської імперії та окремі взірці воєн часів Першої світової війни в Європі [223, с. 69].

Крім того, в газеті «Сурма» осібно порушувалось питання застосування партизанських методів війни в окремій статті «Партизанка», в якій було

детально описано фундаментальні прийоми та способи ведення війни на основі залучення малих і середніх партизанських загонів, які будуть широко застосовуватися в бойовій тактиці майбутньої УПА [285, с. 42].

Водночас, в офіційному віснику ПУНу – «Розбудова нації» були вміщені статті Є. Коновальця «Військовий вишкіл», А. Фовицького «До питання військового вишколу», В. Сварика «Дещо з минулого та висновки з того для майбутнього». Важливим в контексті нашого дослідження є нормативний документ «Організація курсів та техніка навчання» авторства М. Капустянського [223, с. 69].

В другій половині 30-х рр. ХХ ст. військова референтура ПУНу на чолі з М. Капустянським у співпраці з Військовим штабом ОУН (до якого входили чільні представники ОУН: В. Курманович, Р. Сушко, Р. Ярий, С. Чучман, О. Сенік, О. Гасин та М. Колодзінський), видала реферат циклу лекцій «Загальний курс військового вишколу», який ділився на 19 тематичних розділів по основах військової тактики, організації збройних сил [285, с. 44], містив огляд різних родів військ і озброєнь, аналіз стану армій СРСР, Польщі, збройних сил інших європейських країн і США. Окрім того, в даній роботі було проаналізовано перспективи вишкільної справи із заувагою, що саме Північна Америка була на той час, на думку М. Капустянського, найкращим місцем, де можна було б організувати військову підготовку під егідою українських ветеранських, спортивних товариств і скаутських організацій [223, с. 69 – 72].

Додатково, у 1938 р. військова референтура ПУН видала в Парижі журнали з військового мистецтва «За збройну Україну» і «Війна й техніка» під редакцією М. Капустянського. В першому журналі читача знайомили із тодішнім розвитком воєнної справи, тактикою й стратегією ведення війни, організацією й потужністю РСЧА СРСР, особлива увага зверталась на партизанську тактику. У журналі «Війна і техніка» було зроблено узагальнюючий підсумок військової доктрини ОУН [285, с. 44].

Важливе місце у виданнях військової підготовчої літератури займає «Військовий підручник» авторства Є. Коновальця та О. Гасина, який був

складений для бойової підготовки активу ОУН. За океаном, у Канаді, українська ветеранська організація Стрілецька громада видала «Начерк підручника для українських старшин і підстаршин» із передмовою генерала В. Курмановича. Водночас, вишкільні матеріали друкувалися не лише за кордоном. В 1938 році Крайова езекутива ОУН в Україні надрукувала в своїй підпільній друкарні «Мандоліна» підручник з конспірації під закодованою назвою «Пашні буряки», а наступного року видала брошуру «Гранатний вишкіл». Обидві праці були написані В. Куком [233, с. 6].

Також, в ОУН розроблялась окрема військова доктрина, спираючись на яку українські націоналісти мали розбудовувати збройні сили майбутньої України. Питання про вироблення військової доктрини почалося з 1930 р., коли у жовтневому номері газети «Сурма» вийшла стаття «Перманентна революція», в якій окреслювались ідеї загальнонародного повстання на ЗУЗ. В ній зазначалось, що народне повстання (революцію) всього народу проти окупаційного уряду слід готувати серед широких народних мас, відрікаючись від легалізації, поступок й угодництва з офіційною Варшавою. Основними методами перманентної революції мали стати саботажі та акції експропріації. Окресленням військової доктрини ОУН документально займався М. Колодзінський, який мав військову підготовку: пройшов в двадцятих роках службу в польській армії (закінчив школу підхорунжих), в 1934 р. був інструктором у вишкільному таборі хорватських усташів в Італії [100], автор праць з партизанської тактики та військово-політичної стратегії, командувач КС Карпатської України [315]. В своїй праці «Українська воєнна доктрина» М. Колодзінський приділяє увагу важливості військового вишколу й армійської підготовки на прикладі українських військових формувань Перших визвольних змагань, особливо наголошує на актуальності воєнного доктринального бачення у здійсненні військової політики [215, с. 60 – 62].

У 30-ті рр. ХХ ст. кристалізуються декілька напрямків військової підготовки в ОУН. Перший був репрезентований представниками закордонного активу ОУН, де, зокрема, й перебували керівні органи Організації – ПУН і

більшість референтур. Вони відстоювали ідею, що підготовку військового штату слід проводити за кордоном, дотримуючись концепції формування «закордонних легіонів» із числа українців, не без допомоги окремих європейських країн. Цій темі були присвячені статті і дописи в газеті «Сурма», зокрема, в статті під назвою «Легіони» розглядалося питання про практику створення військових підрозділів на базі емігрантів. В ній наводився приклад як фіни, поляки, чехи в роки Першої світової війни на території інших держав змогли організувати власні національні легіони (Чехословацький корпус в Росії, польська Армія Ю. Галлера у Франції та ін.), які, в недалекому минулому, відігравали провідну роль в боротьбі цих народів за створення своїх незалежних держав. Беручи це за приклад, прибічники даної концепції сподівалися знайти прихильність серед керівництва західних держав в надії, що їм буде дозволено централізовано і планово підготувати належну кількість вояків, отримати необхідну зброю та спорядження, замість витратити сили й енергію на підготовку таких кадрів через небезпечні самовишкільні акції в Краю. Закономірно, подібні думки активно підтримувались в українських емігрантських колах, зокрема, у Канаді Українська Стрілецька Громада (УСГ), Українське Національне Об'єднання (УНО), в США – Організація Державного Відродження України (ОДВУ), які об'єднували ветеранів та дотичних до військових справ українських емігрантів, створювали фінансову базу для діяльності ОУН. Для нас важливо, що дані структури почали процес перепідготовки старшин і підстаршин, звертаючи особливу увагу на навчання льотчиків і авіатехніків. Паралельно, для активу ОУН із ЗУЗ за кордоном створювались своєрідні навчальні центри з підготовки підпільників-диверсантів у Празі, Берліні, Гданську, Подєбрадах (де діяла Українська господарська академія) та в інших містах [223, с. 70 – 73].

Одночасно, у Берліні з 1933 р. існувала старшинська школа ОУН при Українському науковому інституті. Її деякий час очолювали І. Мужинський та П. – І. Сабат. Основним завданням школи стало виховання майбутніх офіцерів для української армії та провідників для Організації. У 1937–1938 рр. окремі

діячі ОУН із ЗУЗ, зокрема, Р. Шухевич та О. Гасин проходили курси старшин при Баварській військовій академії [285, с. 44 – 45].

У тому ж 1938 р. Р. Ярому вдалося домовитись з німецькою владою про винайм будівлі колишньої замкової резиденції єпископа в селі Завберсдорф у Нижній Австрії, неподалік від Вінер-Нойштадту і Відня. З. Книш згадував: «Недалечко звідти, якої пів години їзди самоходом, мав свій хутір Ярий. Через нього ОУН винайняла цей будинок майже за безцінь, для наших цілей надавався він прекрасно: вигідно приміщалася в ньому добра сотня людей, а то й більше, оточений високим муром, не видно, що діється всередині, положений у глухому селі, здаля від битого шляху, але не занадто далеко від Відня. Чудове місце на різні курси, вишколи, всяку конспіраційну роботу» [100, с. 7 – 8].

Практично до початку 1940-х старий маєток в Завберсдорфі став однією з головних баз ОУН в Європі. Саме тут в часи існування Карпатської України була збірна база добровольців для їхньої відправки на Закарпаття, сюди й вертались деякі січовики для отримання медичної допомоги та реабілітації. Згодом в завберсдорфській резиденції єпископа був створений рекрутський і вишкільний пункт військових формувань ОУН перед воєнними кампаніями Німеччини проти Польщі в 1939 р. і СРСР в 1941 р. [100, с. 7 – 12].

Протилежної думки щодо головного центру розгортання військової й підпільної підготовки дотримувалась значна частина «крайовиків», які намагалися власними силами організувати вишкіл військових кадрів на території України, спираючись на власні сили і свою підпільну мережу.

Вже 1930 року військовий референт КЕ ОУН Д. Грицай видав наказ про проведення військової підготовки членів ОУН, за яким референт військового вишколу Бережанської округи Організації Г. Голяш, розпочав проводити військово-ідеологічні курси в лісах між селами Бишки – Конюхи – Куропатники – Жуків. Для конспірації створювались окремі вишкільні групи по 20 – 30 осіб, комендантами даних груп були особи, що пройшли військову підготовку в польській армії. Дисципліни викладали: Я. Старух – ідеологічне навчання, М. Степаняк – проблеми східної політики, внутрішні питання СРСР,

Ф. Федечко – бойові акції ОУН. Сам Г. Голяш вчив підпільників зброєзнавства, стрійової підготовки, на практиці навчав здійснювати військові маневри (наступу, оборони) та розробив спеціальний курс «Вуличні бої у місті». Завдяки своїм добрим організаторським здібностям, Г. Голяш створив мережу з військової підготовки в Бережанах, Підгайцях, Рогатині, Зборові, Перемишлянах [285, с. 45].

Надалі спроби налагодити військову підготовку отримали системні обриси. У 1932 р. ОУН в Галичині створила десять інструкторських відділів у кількості 90 осіб для навчання рядових членів основ бойової підпільної роботи з елементами військової підготовки. Теоретичний піврічний курс включав такі теми: 1) організація армії; 2) теренознавство; 3) зброєзнавство; 4) піротехніка та польова оборона; 5) наука про гази та летунство; після чого курсанти складали іспити, за результатами яких їх розприділяли до боївок ОУН. Також щороку для відібраних членів підпілля проводились польові вишколи в Карпатських горах. Наприклад, в серпні 1933 р. М. Лебедь планував провести бойовий вишкіл в районі Ворохти, але його озброєна група із дванадцяти чоловік була затримана біля Надвірної польськими силами правопорядку [285, с. 42].

Загальний процес з військового навчання в ОУН не оминув й столицю Галичини, де у 1930–1931 рр. військово-технічні вишколи проводили інструктори з бойової референтури КЕ ОУН – брати Володимир і Євген Врецьони та Я. Макарушка. Курсантів вчили вести вогонь з різних типів зброї. Теоретичний матеріал викладали на Високому Замку та Пісковій горі (вивчали будову та застосування рушниці, кулеметів, гранат; військову тактику й стратегію). Важливу роль у військово-бойовій підготовці відіграли українські пластові організації, під прикриттям яких влаштовувалися вишкільні табори та проводились спортивно-фізичні змагання. За їхньої підтримки, в першій половині тридцятих рр. ХХ ст., розпочався бойовий і військовий вишкіл серед молодіжного крила українських націоналістів – Юнацтва ОУН, в структуру якого було введено посада шефа з військових питань, котрий курував військових інструкторів молодшого складу. Примітно, що значна кількість

інструкторів самі недавно пройшли бойову підготовку в підпіллі, так інструктор молодіжних курсів був студент Д. Г., який закінчив старшинські курси з опанування вибуховими матеріалами – динамітом, екзаритом, ручними гранатами та зброєю, що відбулися весною 1930 р. Однак, після репресій польської влади проти активістів ОУН в середині тридцятих років ХХ ст. і примусового закриття українських пластових організацій керівництво ОУН було вимушене замінити військову підготовку юнаків виключно спортивною [285, с. 42].

Важливо зауважити, що Голова ОУН Є. Коновалець не робив пріоритетним один із шляхів вишколу військовиків, чи то через «легіону концепцію», чи «крайову», віддаючи перевагу обом напрямкам, які мали б діяти, на його переконання, одночасно, що з організаційної точки зору, безперечно, посилювало як саму вишкільну роботу, так і унеможливлювало поглиблення протиріч, які, очевидно, вже назрівали між «крайовиками» і «емігрантами».

Водночас, наприкінці серпня 1937 р. Є. Коновалець йде на створення додаткового військового органу в системі ОУН – Військової команди ОУН (ВІКО), під яку розробляється й затверджується окремий статут. До її складу увійшли: голова ПУН полк. Є. Коновалець, військовий референт ПУН ген. М. Капустянський. Начальником штабу було призначено В. Курмановича, який паралельно на той час очолював Військовий штаб ОУН. ВІКО включала в себе вісім відділів: організаційний, пропагандистський, видавничий, вишкільний, інформативний, організаційно-мобілізаційний, відділ безпеки, адміністративно-господарський. Нова структура мала підсилити роботу українського визвольного руху у військовому напрямку. Вочевидь, створення ВІКО стало результатом відсутності попереднього помітного системного прогресу у військовому будівництві [223, с. 74 – 75].

Тим часом оунівці на ЗУЗ і ПЗУЗ не збирались обмежуватися лише теоретичним навчанням з військової підготовки, але й прагнули реалізувати отримані знання на практиці. В 1934 р. на території Галичини й Волині крайовий провідник ОУН С. Бандера розпочав підготовку до розгортання

партизанської війни проти польського уряду. Повстанці мали піти в ліси й зайнятись диверсіями, саботажем і здійснювати напади на польські адміністративні й силові органи і установи. Такі «зелені кадри», як їх назвало керівництво ОУН в Краї, мали стати зачатком майбутнього збройного руху, який мав би спровокувати початок української визвольної революції проти Варшави. Однак, упереджувальні заходи польських сил безпеки та масштабний арешт керівництва КЕ ОУН у 1934 р. зірвали ці плани [245].

Наступна спроба організувати партизанські загони буде здійснена в 1936 р. з ініціативи військового референта Крайової Екзекутиви ОУН на Північно-Західних Українських Землях (КЕ ПЗУЗ) В. Сидора, якому вдалося сформуванню одну із перших бойових груп ОУН під криптонімом «Вовки». Перший відділ групи «Вовки» під командуванням В. Макара – «Сіроманці» був військово підготовлений, озброєний і нараховував 25 бійців. Відділ здійснював бойові рейди на півночі Волині і Західного Полісся, нападав на відділення польської поліції, внаслідок одного з таких нападів було ліквідовано троє жандармів, але й сам відділ втратив двох бойовиків вбитими. Проте подальше розростання повстансько-бойових підрозділів ОУН знову було перервано арештами польською владою активістів і бійців ОУН у серпні 1937 р. [245].

У 1937–1938 рр. на Підгаєччині було створено спеціальну школу для підготовки професійних кадрів для ОУН. До військових вишколів у цій школі залучали інструкторів, котрі мали старшинські звання польської армії [285, с. 45].

Всього через рік ОУН знову починає створювати військові підрозділи, цього разу в Карпатській Україні, де на тлі розчленування Чехословаччини йде активний процес українського державотворення. 9 листопада 1938 р. Керівник Карпатської України А. Волошин проголошує створення воєнізованої структури української автономії на Закарпатті – «Карпатської Січі», керівне ядро і значний особовий склад якої склали члени ОУН, у більшості, із-за Карпат. Зокрема, до штабу КС увійшли: М. Колодзінський, З. Коссак, Р. Шухевич, І. Бутковський, Ю. Лопатинський, О. Гасин і О. Карачевський.

Примітно, що всі вони в період Перших визвольних змагань 1917 – 1921 рр. були дітьми або підлітками і належали до нового покоління українських націоналістів, які отримали військові знання вже перебуваючи в ОУН [264].

За перебігом першого великого бойового зіткнення між наступаючими на Карпатську Україну військами Угорщини і сил КС у березні 1939, можна констатувати, що тактично й оперативно молоді командири і бійці Карпатської Січі із ОУН хоч і поступалися у військовому вишколі регулярній європейській армії, проте завдяки високій вмотивованості своїх стрільців і командирів збройні сили КС зуміли на деякий час стримати противника, що дало змогу евакуюватися українському уряду з Хуста. Катастрофічна нестача в озброєнні, відсутність броньовиків, танків і авіації, які були на озброєнні угорської армії, а надто нестача в командирських кадрах стали однією з головних причин військової поразки Карпатської Січі. Однак, попри поразку, бої проти регулярної армії засвідчили вірний вектор військового будівництва в напрямку підготовки командирських кадрів, що буде реалізовуватись у наступних етапах боротьби українських націоналістів [264, с. 45 – 88].

Вже за кілька місяців після окупації Угорським королівством Карпатської України тодішній крайовий керівник ОУН В. Тимчій розпочинає нову підготовку до формування антиурядових бойових підрозділів. Для вишколу яких ОУН у липні 1939 р. створює засекречені вишкільні табори у важкодоступних регіонах Полісся і Карпат, де лише впродовж серпня 1939 р. проходить підготовку 967 бійців [267, с. 29]. А напередодні нападу Німеччини на Польщу керівники КЕ ОУН ПЗУЗ І. Скоп'юк та А. Закоштуй віддали наказ на формування цілого повстанського куреня під назвою «Поліське Лозове Козацтво» чисельністю в кілька сотень бійців, під командуванням «Грози» і П. Башука, який мав прийняти участь в антиурядовому національному повстанні ОУН на території Волині і Полісся [285, с. 45].

Таким чином, у діяльності Організації українських націоналістів питання військової підготовки було одним із пріоритетних. ОУН від самого початку свого заснування визначила створення бойових підрозділів і розгортання

повноцінної армії як головний засіб до відновлення державної незалежності України. Протягом всього міжвоєнного періоду ОУН задіяла значні організаційні, людські й фінансові ресурси для налагодження військового вишколу як за кордоном, так і в Україні. Організації вдалося: об'єднати низку закордонних українських ветеранських організацій, продержавних політичних груп, спілок, асоціацій довкола ідеї створення самостійної України і формування її повноцінних збройних сил; заснувати військові центри по всій Центрально-Західній Європі; налагодити для своїх членів випуск літератури та матеріалів з військової підготовки та бойового навчання; розробити кілька власних воєнних доктрин.

Проте, мусимо констатувати, що українські націоналісти так і не змогли створити системнодіючий навчальний центр підготовки командного й рядового складу. Попри певні сподівання українських націоналістів, «українське питання» так і не знайшло необхідного відгуку в столицях іноземних держав, що унеможливило повноцінний військовий вишкіл за кордоном. Натомість військова підготовка в Україні (на ЗУЗ і ПЗУЗ) блокувалась контрзаходами польського уряду, який зі зрозумілих причин, вороже ставився до ідей формування української армії. Та попри негативні зовнішні і внутрішні чинники, оунівцям вдалося, бодай тимчасово і спорадично навчати свій актив військовій справі за кордоном й на території України.

2.2. Військова підготовка в ОУН напередодні та в перші роки Другої світової війни

У кінці 30-х рр. ХХ ст. світ стояв на порозі нової глобальної війни яка, як передбачалось, могла суттєво змінити кордони тодішніх держав і дати шанс бездержавним народам здобути незалежність. Українські націоналісти намагалися використати ситуацію, щоб реалізувати свої державотворчі прагнення, використовуючи допомогу однієї із протиборчих сторін світового конфлікту для формування власних збройних підрозділів.

Військове зіткнення геополітичних гравців в Європі створювало можливість українським націоналістам використати ситуацію нестабільності на власну користь. На той час німецький уряд планував кардинально переглянути кордони на континенті, встановлені версальською системою. Вже з осені 1937 р. вищі військові органи Німеччини отримали вказівку від політичного керівництва держави на підготовку збройних сил для проведення зовнішньої агресії. У лютому 1938 р. новостворене Верховне командування збройних сил Вермахту – ОКВ (*Oberkommando der Wehrmacht* – ОКВ) почало налагоджувати контакти з національними меншинами в Польщі і в СРСР у надії використати ймовірний деструктивний фактор діяльності їхніх антиурядових сил для внутрішньої дестабілізації свого потенційного противника [153, с. 23].

З весни 1939 р. німецькі військові кола готували вже конкретні плани війни із Польщею. З геополітичної точки зору затягування бойових дій з поляками на сході ставило б Німеччину у непевне становище на західних рубежах, відтак розроблялися додаткові варіанти послаблення супротивника. Один з таких задумів передбачав підтримку повстання українців на східних землях польської держави. Для сприяння збройного виступу, що мав би розпочатися ОУН, планувалось створити український національний легіон, який мали перекинути через лінію фронту в тил противника або відправити через територію Словаччини в Галичину для підтримки сил повстання. Саме на подібний легіон сподівалась КЕ ОУН, формуючи власні повстанські загони і готуючись до повномасштабних збройних виступів на ЗУЗ і ПЗУЗ [267, с. 29].

Стратегічні плани німецьких політичних і армійських кіл тактично збігались із задумами керівництва ОУН. Берлін прагнув використати мережу і впливи ОУН для отримання розвідданих і внутрішньої дестабілізації своїх східних сусідів, натомість ОУН були потрібні німецькі ресурси, зокрема, й для налагодження військового вишколу своїх членів. З боку українських націоналістів контакти з ОКВ підтримував тодішній військовий референт ОУН А. Мельник через свого представника в німецькій столиці – Р. Ярого. Із німецької сторони даним питанням за дорученням ОКВ Вермахту займався

шеф розвідки і контррозвідки ОКВ – ААА ОКВ (*Amt Auslandsnachrichten und Abwehr der OKW*) адмірал В. Канаріс через керівника 2 відділу Абверу Г. Гросскурта, що працював з представниками національних меншин, в неприязних для німецького уряду країнах [153, с. 23].

Одним із результатів тактичної українсько-німецької співпраці стало проведення в 1938 р. старшинського вишколу членів військової референтури ОУН у вже згаданому селищі Зауберсдорф. На початку грудня того ж року 30 членів ОУН, що мали досвід служби в регулярних арміях, пройшли під кураторством німецького полковника Е. Лагузена з Абверу і керівництвом генерал-лейтенанта Т. Ендреса додаткові старшинські курси в Баварії над озером Гімзее (*Himsee/Chiemsee*). Після завершення шестимісячного офіцерського курсу в Баварії українських старшин було переведено до околиць Відня, де вже було зібрано близько 600 новобранців, які формували український легіон, куди новоприбулі старшини були призначені як командири й інструктори. Підрозділ був розділений на два батальйони (курени), першим командував Й. Карачевський, другим очолив Є. Гутович [153, с. 26].

На початку літа 1939 р. для рядових українського легіону розпочався інтенсивний курс військової підготовки. Наголос під час вишколи робився не лише на військовому, але й на диверсійному вишколі: «Приспіненим темпом ішов бойовий військовий вишкіл. Теоретичну його частину вели українські старшини в українській мові та з українською термінологією, командантами практичних вправ у гострому стрілянні (практичні вправи з ведення вогню – авт.) й киданні гранатами були німецькі інструктори [...]» [100, с. 8].

Очевидно саме про плани вище зазначеного вишколу і формування окремого військового підрозділу повідомляв ще у грудні 1937 р. Є. Коновалець на засіданні ПУНу, за участю членів військової референтури. Тоді керівник ОУН оповістив, що при штабах Вермахту і литовської армії «вишколюється старшинська кадр будучої української армії та загони розвідників», а «в південній Америці лейтенант німецького Генерального штабу *Landfholz*,

ствердивши бойовий стан наших організацій, приступив разом з генералом [В.] Курмановичем до організації правильних військових частин» [223, с. 69].

Крім того, представник ПУН А. Федина в Данцигу повідомляв про свою зустріч у Вільному місті Гданськ з Є. Коновальцем й іншими представниками ОУН з одного боку і трьома старшинами генерального штабу «могутньої тоді європейської держави» з другого. Питання, які порушувались на цих переговорах стосувались проблем військової допомоги в зброї, амуніції, медичному забезпеченні, уніформі і спорядженні, які могли бути доставлені з повітря у разі початку бойових дій, та темі мобілізації українського підпілля вразі війни із Польщею. Актуальними були питання стосовно планів формування українських військових підрозділів на Далекому Сході, в Маньчжурії, яка на той час перебувала під контролем Токіо: «Ми зможемо при допомозі японців розпочати формування партизанських загонів серед населення «Зеленого Клину». В разі війни ми можемо формувати регулярні українські частини на Далекому Сході. Ми можемо організувати акти саботажу на Великій Україні з метою не дозволити знімати воєнні частини і пересовувати їх на Далекий Схід» [223, с. 69].

Одночасно, крім військової підготовки, члени ОУН проходили в німецьких вишкільних таборах і спеціальне поліцейське навчання. З оунівців набирались невеликі групи по кількадесят осіб, після чого їх протягом кількох місяців готували інструктори з німецької кримінальної поліції (Кріпо – *Kriminalpolizei/ Kripo*) і поліції правопорядку (Шупо – *Schutzpolizei/Schupo*). Варто зазначити, що керівництво ОУН не довіряло німецьким службам поліції чи спецорганам, оскільки за спогадами підпільників, які проходили поліційну й бойову підготовку, їм було заборонено називати свої справжні імена й розголошувати будь-які деталі своєї біографії: «[...] Видано нам строгі довірочні інструкції, як маємо поводитися з нашими німецькими інструкторами після приїзду на місце, забезпечено документами на фальшиві назвища (імена – авт.) і за ніяку ціну не дозволено розкривати перед німцями наших правдивих

назвищ і взагалі ніяких подробиць, що відносилися до наших осіб і до нашого життя» [100, с. 8 – 9].

Один з таких поліційних вишколів проходив на початку 1939 р. в місцевості Найссе (Верхня Сілезія). Зі спогадів І. Андрійківа ми дізнаємося про деталі цієї підготовки: «Рано – руханка (фізкультура – авт.), вправи у стрілянні і доповнення військового знання згідно з наймодернішим на той час станом військової справи. До полудня і частинно після обіду – доповіді і практичні науки з різних ділянок поліційного діла, як ось, політичної поліції, кримінальної, охорони фабрик. Видно було, що все це першорядні фахівці і докладають усіх сил, щоб ми справді чогось навчилися. За короткий час вичерпали ми неймовірно велику масу матеріялу. Пополудні їздили ми часом оглядати криміналістичні музеї, поліційні інсталяції, лябораторії, студіювали слідчі технічні засоби боротьби зо злочинцями в різних ділянках, як ось фальшуваннях грошей, торгівля живим товаром і т. ін.» [100, с. 8 – 9].

Після поліцейських курсів в Найссе курсантів-підпільників було направлено на збірні пункти формування вище зазначеного українського легіону, а потім – в Нижню Австрію, де вже з червня 1939 р. почалась військова підготовка перших набраних груп добровольців (здебільшого це були ветерани Карпатської Січі, яких звільнили з таборів для військовополонених в Угорщині та Румунії). На початку липня основна маса бійців і командирів легіону була направлена до німецького навчально-тренувального центру в Дахштайнських горах (Австрія), де протягом майже 20 днів перед початком війни відбувався кінцевий вишкіл, який здійснювали українські старшини: В. Мізерний, О. Карачевський, І. Стебельський, П. Сосновський, І. Свистун, Р. Лебедович й Я. Маковецький. Крім загальновійськової підготовки додатково робився суттєвий наголос на диверсійно-розвідувальному навчанні, спорті, атлетиці, вивченні військової топографії, карт України; з гуманітарного напрямку – українознавства, історії та іншого [100, с. 9 – 10].

Щоправда остаточно створити повноцінний український національний легіон, що за планом мав би складатися із 1300 офіцерів та сержантів й 12 тисяч

солдат так і не вдалося, у зв'язку зі зміною геополітичного розкладу: у серпні 1939 р. Німеччина і СРСР уклали договір про спільні бойові дії проти Польщі та поділи сфер впливу в Східній Європі. За нових обставин розгортання і застосування національного українського збройного формування могло б спровокувати конфлікт між Берліном і чутливої до українського питання Москвою [267, с. 30]. Тому вже набрані 600 – 800 чоловік (в історіографії число коливається від 200 [53, с. 72] до більше 1000 осіб [327, с. 90]) ВВН (Військові Відділи Націоналістів) під командуванням члена військової референтури ПУН полк. Р. Сушка, (що отримав в німецьких документах зашифроване найменування «*Bergbauern-Hilfe*»^{*}), майже не приймали участь в бойових діях проти Польщі, а їхнє практичне застосування звелось до пропагандистської акції і тимчасового прикордонного патрулювання на Лемківщині [104, с. 19]. У грудні 1939 р. в м. Криниця (сучасна Південна Польща) ВВН були роззброєні і демобілізовані [220].

Після встановлення жорсткого радянського режиму на більшості західно-українських земель, новим організаційним центром як для ОУН закордоном, так і для керівництва КЕ ОУН став Краків. Саме краківський осередок КЕ ОУН, який діяв ще з часів існування міжвоєнної Польщі, був найбільш дотичним до Лемківщини й інших частин західно-українських земель (звідки можна було сподіватися на приплив добровольців), що опинились під контролем Німеччини, до того ж місто мало близьке транспортне сполучення із Братиславою, Прагою і Віднем – важливими осередками закордонної діяльності ОУН. Тому й не дивно, що між розгромом Польщі і початком німецько-радянської війни, саме у Кракові був створений головний управлінський центр Організації українських націоналістів, де зібралася майже вся Військова Референтура ПУН, зокрема ген. М. Капустянський, полк. Р. Сушко і полк. В. Колосовський. Сюди ж прибувають члени Військового штабу ОУН, які

---

^{*} *Bergbauern-Hilfe* – з нім. – допомога горянам. За легендою німецького командування, ВВН мав маскуватися під допоміжні групи, що нібито мали помагати селянам в збиранні врожаю 1939 р.

разом з військовою референтурою починають налагоджувати віськовий вишкіл для старшин і підстаршин майбутньої української армії [100, с. 10].

Оскільки, кожний член українського підпілля в Кракові був зобов'язаний пройти військового вишкіл, то для проведення старшинської та підстаршинської підготовки своїх кадрів, ОУН залучає низку військових українського походження з колишньої польської та чехословацької армій: поручника П. Оксентіва-Омеянова з Волині (викладав в одній із польських кавалерійських шкіл), професора географії і офіцера запасу польської армії докт. І. Тесля, поручника чехословацької армії В. Кобзаря, які організували курси підготовки інструкторів для розгортання постійнодіючої Старшинської школи ім. полк. Є. Коновальця [100, с. 10].

Необхідно наголосити, що Організація гостро потребувала залучення старших офіцерів для навчання свого активу військовій справі. Як згадує М. Климишин, – «Найбільше ми відчували брак вищих старшин з великим воєнним досвідом. Тому ми зраділи, коли мені пощастило дістати адресу табору полонених, в якому перебували наші вищі старшини, що попали в німецький полон в 1939 році. Там були один чи два полковники і підполковники, кілька майорів, капітанів і поручників, разом приблизно 20 чоловік» [99, с. 250]. Завдяки підполковнику УГА і Армії УНР А. Бізанца (етнічний німець, родом з Галичини) вдалося домовитися з німецькою стороною про звільнення офіцерів українського походження. Двоє з них – майор Целевич і поручник Таранович погодилися стати військовими інструкторами в школах ОУН [99, с. 250].

Начальником Старшинської школи ім. Є. Коновальця став полк. Армії УНР і старшина польських збройних сил В. Малець, пізніше до управління школою були залучені поручн. Й. Крачевський і сотн. Сулятицький. До викладацького складу школи долучилась група старшин, ветеранів Перших визвольних змагань, із Переворська на чолі з О. Скрипченком [99, с. 250]. В Старшинській школі у Кракові викладали: пор. О. Карачевський (внутрішня служба), зазначений вище І. Тесля (картознавство, теренознавство/топографія),

поручн. В. Сидор (зв'язок), хорунжий Адріянович (мінерна справа, газознавство/хімічна зброя), хорунж. І. Брилевський [269, с. 106], курсант Д. Мирон (ідеологія). Школа діяла конспіративно в житлових будинках на вул. Зелений, 24 (сучасна пол. назва – *Sapego*) та на вулицях Дітля, Вежбовій, де заняття проходили три рази на тиждень.

З 1940 р. до початку 1941 р. Старшинську школу ОУН закінчили три випуски курсантів. Серед її випускників були: М. Арсенич, В. Бурковський, Ю. Ведмідь, Л. Зацний, В. Зелений, М. Климишин, І. Климів, Р. Кравчук, О. Луцький, О. Масляк, Д. Мирон, В. Охримович, О. Савчинський, Я. Рак, Я. Старух, Федечко, В. Дячук-Чижевський, В. Кук, Р. Шухевич, І. Равлик, Ю. Ковальський та ряд інших [60, с. 326 – 327].

Додатково, в 1941 р. у Кракові на вул. Баторія, 14 з березня по травень був проведений трьохмісячний військово-політичний і організаційний курс для осіб, що пройшли попередній військовий вишкіл, який закінчили 18 курсантів.* Викладачами даних курсів, здебільшого, були особи, що перед тим самі пройшли старшинський вишкіл в краківській школі ім. Є. Коновальця, це давні члени ОУН – Д. Мирон (ідеологія українського націоналізму), Я. Старух (політична наука), В. Кук (питання розбудови ОУН, діяльність підпілля), Д. Маївський (лекції про радянську систему і діяльність ОУН), І. Мітрінга (пропаганда), Б. Левицький (антибільшовицький фронт боротьби), О. Гасин, В. Сидор, Й. Сонар, Кузьмінський, М. Шмігель (військова справа), М. Арсенич (розвідка й контррозвідка), І. Равлик (поліцейська підготовка), В. Турковський (слідчо-оперативна справа та практична діяльність Служби безпеки ОУН)

Військові вишколи в цей час проходять не лише в Кракові. Так, на початку 1941 р. в окупованому Любліні був створений «Курінь молоді» – українська парамілітарна організація, що об'єднувала кілька сотень молодих людей, які двічі на тиждень проводили військову підготовку, включно із нічними вишколами. Керували навчанням оунівці М. Твердохліб і М. Кальба. Зі

---

* Військово-політичний курс в 1941 р. пройшли: В. Воробець, М. Гошовський, В. Дейчаківський, В. Дишкант, М. Кантор, М. Климишин, Крилатий, Крицевий, В. Куліш, Р. Лисий, Мачіха, С. Мудрик, І. Пилипович, Порай, В. Янчук та ін.

спогадів М. Кальби: «Майже кожний член Куреня молоді пройшов тоді той вишкіл. [...] не один пізніше скористався з нього, бо кільканадцять з них опинилися пізніше в ДУН, а решта майже в цілості пішла з Похідними групами на Схід, та більшість з них опісля, перейшла кривавий шлях у боротьбі з брунатним та червоним ворогом в рядах УПА» [98, с. 21].

Таким чином, в перші роки Другої світової війни, під час відносного воєнного затишшя в Центрально-Східній Європі, ОУН, попри організаційний розкол, що якраз відбувся в цей період, змогла налагодити старшинський й підстаршинський вишкіл для своїх членів. А випускники її Старшинської школи в Кракові згодом стануть ядром і організаційним скелетом в розбудові й діяльності Української повстанської армії та українського повстансько-підпільного руху середини ХХ ст.

Після розгрому Польщі восени 1939 р., попри певне розчарування ОУН у німецькій політиці щодо українського питання, керівництво обох фракцій націоналістів й надалі сподівалося використати співпрацю з Берліном вже в умовах назріваючої німецько-радянської війни.

На початку 40-х рр. ХХ століття, ОУН (б) вдалося встановити новий контакт через Р. Ярого, з керівництвом Абверу. В переговорах з В. Канарісом та головнокомандувачем сухопутних військ Вермахту – В. фон Браухічем представники С. Бандери досягли домовленостей стосовно формування двох українських військових підрозділів [138, с. 124], які отримали кодові назви «Організація Роланд» (нім. *Battalion Ukrainische Gruppe «Roland»*) і «Нахтігаль» (нім. – *Battalion Ukrainische Gruppe Nachtigall*) чисельністю разом близько 600 – 800 чоловік. В документах ОУН дані підрозділи отримали збірну аббревіатуру ДУН. Підготовка батальйону (легіону) «Нахтігаль» проходила в Нойгамері (нім. – *Neuhammer*, зараз пол. село *Świątoszów* або село *Nowa Kuźnia* в Сілезії), батальйону «Роланд» – в одній із збірних баз ОУН – в Завберсдорфі. Батальйони ДУН кадрово склалися з кількох основних груп: із членів ОУН, «гетьманців», «петлюрівців», стрільців Карпатської Січі, колишніх бійців ВВН, військових польської армії українського походження, студентів-українців із

Відня та Грацу (приблизно 15 %) та інш. Командне ядро обох підрозділів склали як ветерани Перших визвольних змагань, так і молоді командири, що пройшли військовий вишкіл ОУН у Кракові [176, с. 42].

Політично обидва батальйони підпорядковувались Проводу ОУН(б), але військове керівництво здійснювалось німецькою стороною через спеціальні керівні органи служб розвідки і контррозвідки Абверу. Безпосереднє польове командування здійснювали німецькі офіцери разом з українським старшинами. Абвер планував використати ці два українські військові формування для диверсійної боротьби та пропагандистських заходів проти радянського режиму (подібно як і «Легіон полковника Р. Сушка»). Водночас керівництво ОУН сподівалось, що два легіони в майбутньому стануть фундаментом створення українських збройних сил.

Після початку військової операції Третього Райху проти СРСР, батальйон Нахтігаль у складі німецьких польових частин був висунутий на передні лінії наступу і вже 30 червня одним із перших увійшов до Львова, де політичне крило ОУН (б) проголосило Акт відновлення Української Держави. Натомість батальйон «Роланд» був направлений на південний напрямок удару збройних сил Німеччини і Румунії, через що затримався і увійшов на територію України в другій половині літа, вже з приставкою, як «політично неблагонадійний», через що його функції звелися до тилового патрулювання. Оскільки батальйони «Роланд» і «Нахтігаль» підтримали незалежницьку акцію політичного крила ОУН (б), пов'язану з оголошенням львівського Акту від 30 червня 1941 р., то вже в перші місяці від початку бойових дій дані формування були остаточно зняті із фронту, переведені в тил, де були переформатовані і направлені на охорону тилу [153].

Таким чином, використавши німецьку підтримку у вишколі професійних бійців, а особливо українських старшин – командирів, ОУН вдалося напередодні вирішальної війни на сході виконати завдання із підготовки командного складу своїх майбутніх бойових підрозділів. Бійці, підстаршини і старшини, які окрім спорадичного, організаційного і військового вишколу

ОУН в 30-ті рр., пройшли підготовку на старшинських курсах у Кракові, змогли додатково закріпити військовий навчальний матеріал, проходячи військово-диверсійну підготовку в бат. «Нахтігаль» і «Роланд» під крилом одного з найсильніших на той час органів військової розвідки й контррозвідки, отримали, без сумніву, вкрай корисний досвід для формування у майбутньому Української повстанської армії.

2.3. Старшинський та підстаршинський вишкіл в ОУН (1941 – 1942)

Раптовий відступ радянської влади з України, перед лицем швидкого наступу німецьких збройних сил літом – восени 1941 р., давав чергову надію ОУН на можливість створення на звільнених від більшовицького режиму територіях Української держави. Проте вже в перші дні війни почали вимальовуватись реальні імперські наміри німецького політичного керівництва стосовно окупованих територій СРСР. Акт відновлення Української держави ОУН (б) від 30 червня 1941 р. лише підтвердив побоювання українських націоналістів про окупаційний характер нової диктатури на українських землях. Та попри опір і репресії з боку німецької влади, обидві ОУН в перші місяці війни продовжили активну державотворчу діяльність, відсилаючи наввиперед свої похідні групи у всі регіони України.

Похідні групи обох ОУН із власної ініціативи створюють на Великій Україні цивільні адміністрації, подібні до тих, які вже були сформовані на Галичині, де ще додатково засновуються первинні військові школи, які б мали готувати кадровий склад майбутньої армії відновленої української держави. Збройні сили держави Україна згідно з Актом 30 червня 1941 р. отримали назву Українська Національна Революційна Армія – УНРА: «Українська Національна-Революційна Армія*», що творитиметься на українській землі,

---

* В документах ОУН ще не було уніфіковано терміну на назву збройних сил, що за проектами державотворення ОУН в 1941 р. мали творити українське військо, тому в одних документах зустрічаються назви: «Українська революційна армія», «Українська національна армія», «Українська революційна національна армія».

боротиметься даліше спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі» [69, с. 250 – 251]. Власне сама назва характеризувала спрямованість армії, як національної й революційної сили, яка буде підпорядковуватись Українському державному правлінню (УДП) – уряду України, організованому і очолюваному революційною фракцією ОУН [70, с. 484 – 486].

В другій половині літа 1941 р.* Крайовий провід ОУН(б) оголосив про створення Української революційної армії і на МУЗ*, начальником Команди якої став вище згаданий І. Климів – «Є. Легенда» [70, с. 484]. В своєму літньому наказі від 1941 року (точної дати не збереглося) «Легенда» звертається до «громадян Української держави» із закликом підтримати Українську Національну Революцію та її Українську Національну Армію: «Укр[аїнська] Нац[іональна] Армія перебирає під свою руку: а) Охорону кордонів Української держави перед зовнім (зовнішнім – авт.) ворогом і боротьбу з ним. б) Охорону і безпеку діяння Української державної влади. в) Охорону життя, праці й майна громадян Української держави» [70, с. 484]. Даний Наказ мав об'єднати сили всіх розпоршених у вирі війни бойових груп ОУН, що продовжували діяти самостійно та інші повстанські підрозділи, унеможливлуючи подальший хаос, всі бойові групи мусили під страхом смертної кари вийти на зв'язок і підпорядкуватися ставці Начальної команди збройних сил, що мала лише формуватися. Основний посил Наказу зводився до бойової готовності всіх військових сил в Україні: «[...] а) Осібним наказом створюю центр Укр[аїнських] повітряних сил та центр Укр[аїнської] панцерної

---

* Точна дата не встановлена, вочевидь Наказ вийшов, коли німецько-радянський фронт швидко просувався в напрямку Дніпра і Українського Причорномор'я приблизно в липні-серпні 1941 р. За іншою версією наказ вийшов не раніше 22 червня (ОУН в 1941 р. Документи Ч. 1 – с. 195). Проте ми схилиємось до нашої версії, судячи із змісту документу про радянську військову форму, бронетанкові частини, повітряні сили, велику кількість військовослужбовців РСЧА, які мали б бути зараховані до нової української армії під політичним керівництвом ОУН, тому з огляду змісту документа він ніяк не міг з'явитись 22 червня 1941 р.

* МУЗ – «Материнські українські землі» – означення українськими націоналістами центральних наддніпрянських територій України, з пієтетом важливості, як «материнських», по відношенню до ЗУЗ чи ПЗУЗ.

зброї. (підкреслено в документі) б) Всі летуни, танкісти негайно зголосяться до своїх центрів і до служби. в) Всі летунські, панцерні частини підпорядковуються негайно своїм центрам [...] а) Жовніри Української революційної армії беруть однострої позісталі по совітській армії. На лівім рукаві вище ліктя жовто-синя опаска з написом «Українське військо». б) Підстаршини, старшини й почоти вберуть жовто-синю опаску з тризубом. в) Всі боєві зложать присягу на вірність українській нації, Українській державі і Проводові українських націоналістів з Степаном Бандерою на чолі. [...]» [70, с. 484 – 485].

За даним Наказом збройні сили України мали на час формування, виконувати охоронну функцію: охорона залізниці, військових магазинів, полігонів, казарм, мостів, комунікацій «та всіх осередків державного життя, охорону фабрик, копалень, транспорту. Будуча армія в стані організації переходитиме військовий вишкіл (підкр. – авт), щоб стати військовою силою, лише найкращі частини візьмуть участь в боях проти ворога» [70, с. 485]. Німецька армія, на час війни, оголошувалась союзником в боротьбі проти Москви: «Німецькій армії в боротьбі з Москвою помагатимемо всіма можливими способами, але творитимемо свою Українську армію». Окрім того, наказом оголошувалось створення Української національної оборони (прообраз майбутньої Української народної самооборони – УНС – передвісника УПА на Прикарпатті), яка мала охороняти важливі об'єкти, боротися з диверсантами і вишколювати молодь. Запроваджувався воєнний стан, впроваджувались воєнні революційні трибунали з широкими юридичними правами аж до кари смертю за злочини проти Української держави, армії і ОУН. Оголошувалось створення районних та обласних військових команд (військоматів), які мали вести облік військовозобов'язаних, проводити призив до армії і здійснювати формування «планово-регулярних частин Українського війська та їх вишколу» [70, с. 486].

Інструкція № 6 крайового провідника ОУН (С. Бандери) на ЗУЗ І. Климівка щодо кадрів в адміністративно-господарській, політичній та військовій справі.«[...] а) Перевести списки військових людей: старшин,

підстаршин, спеців танкістів, летунів, саперів, санітарів, моряків, адміністрацій, артилерії, скорострілів [...] Списки в районах, округах, області, центрі. Це все військові відділи при ОУН. б) Творити кадри Українського війська, т. зв. Дружини українських націоналістів [...] Все вмундурувати і скошарувати (зосередити – авт.), забезпечити харчами, постеллю, милом, біллям та почати військовий і фаховий вишкіл (підкреслено – авт.).» [70, с. 452 – 453].

Згідно зі звітом І. Климівка від 23 липня 1941 р. по військовому напрямку робота організації була спрямована на створення тимчасового військового осередку – Штабу з чотирьох осіб, накопичення літератури з військового навчання та інше. Проте особливий наголос в тексті був зроблений на проблемах військового будівництва в напрямку питання нагальної підготовки інструкторів з військової справи: «[...] Почато переводити курс для інструкторів, що підуть на області й райони під ріжними видами [...] Почнеться завтра юнацький курс для студ[ентів] – інструкторів, що його програма розположена на 1 місяць. [...] При співпраці пропагандативного відділу передруковується книжка «Впоряд» [...] Поки що було трудно остаточно розгорнути вій[ськову] працю в провінції. А це із-за браку технічних засобів і фірми (організації – авт.) під якою можна було б розмахнутись. [...] Завваги: а) брак військових фахівців. Добре було б їх чи з Варшави чи з Праги здобути; брак середньої льокомоції (авта, мотоциклів і т. д.).» [70, с. 368 – 369].

Паралельно, в перші місяці війни ОУН організовувала спеціальні вишкільні табори для військово-патріотичного виховання молоді. До нас дійшов документ про план роботи в Таборі праці юнаків ім. Є. Коновальця в Ямниці (село в Тисменському районі Івано-Франківської обл.) та ім. Д. Вітовського в Залукві (нині село в Галицькому районі Івано-Франківської обл.). В плані крім інтенсивного ідеологічного вишколу, вивчення політичної науки і спортивного тренуванні, проводилась військова підготовка, що включала: впоряд (стройову підготовку), стрілецький вишкіл (курс молодого бійця), метання гранати, тактичні заняття (2 нічні вправи алярми /по тривозі/ з

тактичними вправами), топографія, по закінченню – марш-кидок на 70 км. до Гошова [70, с. 391 – 392].

Симптоматично, що питання військового вишколу старшинських й підстаршинських кадрів майбутньої української армії було центральним не лише у наказах очільників УДП з військових справ. Так, в політичному документі ОУН(б) «Організаційні інструкції» від літа 1941 р. проголошувалось, що: «Наше основне завдання зараз є установити (а де /нерозбірливо/ є розбудувати, зміцнювати – організовано Українську націоналістичну політичну силу. Цією силою в Україні зараз є ОУН (Організація українських націоналістів), підготувати кадру старшин і підстаршин Української націоналістичної армії (підкреслено – авт.)» [70, с. 368 – 369].

Виконуючи настанови військово-політичних центрів, ОУН на Львівщині на початку липня 1941 р. створює старшинську школу у Мостах Великих та військову школу для підготовки підстаршин на Золочівщині. Остання розташовувалась в замку графів Потоцьких в містечку Поморяни (сучасний Золочівський р-н Львівської обл.), командирами школи були члени ОУН В. Івахів – «Сонар» та О. Карачевський – «Свобода», які встигли набрати кілька сотень курсантів та необхідну кількість викладачів, проте незабаром викладацько-навчальний склад школи потрапив під переслідування німецьких каральних органів [269, с. 244]. Окремі викладачі та курсанти підстаршинської шкли ОУН у Поморянах були ув'язнені в тюрму на вул. Лонцького у м. Львові. Лише в 1942 р., через посередництво митрополита УГКЦ А. Шептицького, деяких бранців вдалося викупити із тюрми, серед них був і В. Івахів, який від літа 1942 р. стає військовим референтом провуду ОУН(б) на ПЗУЗ. На жаль, курсант даної школи Я. Охримович (брат одного із лідерів ОУН(б) В. Охримовича) загинув 23 січня 1942 р. в тюрмі на вул. Лонцького [269, с. 244]. За планом, члени ОУН, які не мали належного досвіду армійської служби, але пройшли б військову підготовку в підстаршинській школі, мали би право продовжити військове навчання на курсах старшин.

Старшинська школа в Мостах Великих була створена під Проводом ОУН, її комендантом став референт з військових справ і шеф оунівського військового штабу сотн. Д. Грицай, одним із викладачів був заступник Міністра Оборони УДП О. Гасин. Ця школа мала готувати вище армійське керівництво українських збройних сил, передусім для заповнення вакантних посад в штабах [269, с. 246]. Проте й вона під тиском окупантів припинила свою роботу в кінці літа – на початку осені 1941 р.

Приблизну уяву внутрішнього життя старшинських шкіл ОУН в Україні у період перших місяців німецько-радянської війни ми можемо дізнатися із збережених записів про школу старшин, що була відкрита в Коломиї. На початку липня 1941 р. член ОУН М. Харкевич [107], із санкції Львівського проводу ОУН, засновує Старшинську школу (сотню) в Коломиї, де, за матеріалами самого М. Харкевича: «Гуртки української молоді крутилися вулицями й бездільно вистоювали по рогах. Ці ідейні й динамічні люди чекали й вірили в українську державність, а особливо вижидали моменту творення української армії [...] не було ніякої відповідної праці, одинока поліція, чи міліція підходила молодій людині, як єдиний сурогат ще не існуючої рідної збройної сили. Організація стояла на становищі, що віддати таку вартісну, ідейну молодь для поліційної функції, і то ще під окупантською командою, було б марнотратством [...] рішено створити, і то негайно, Українську Старшинську Школу [...]» [107, с. 123].

Оскільки старі казарми були зайняті угорськими військами, що розквартирувались в Коломиї, то місцем для вишколу було обрано будівлю колишньої бурси-гуртожитку, на вулиці Словацького, де до того квартирували частини зв'язку Червоної Армії. До Старшинської школи набирали добровольців із студентів вищих шкіл, випускників гімназій й учнів старших гімназійних класів, що були симпатиками і підпільниками ОУН, проте було багато й тих, хто не мав до організації прямого стосунку. Кількісно курсантів коломиїської старшинської школи нараховувалось близько сотні осіб, які склали одну вишкільну сотню, розділену на три чоти. Комендантом першої

чоти був ветеран УСС д-р Іванець, другою чотою командував четар польських збройних сил М. Григорчук, третьою – поручник румунської армії – М. Сухолотюк (родом з Буковини) [308, с. 118].

Основою викладацького штату школи були старшини перших визвольних змагань та місцева інтелігенція: композитор Ф. Стефко вів спортивні заняття, доктор Білосор – гігієну та першу медичну допомогу, проф. Г. – картографію, інженер Д. – мінерну справу і роботу з вибухівкою, сам керівник школи навчав зброєзнавству, організації армії, польовий вишкіл, основи ведення вогню і стройову підготовку (впоряд). Додатково в школі проводився сильний ідеологічний вишкіл та політична освіта. За спогадами М. Харкевича, щонайменше три рази на тиждень курсанти покидали місто для практичних вправ з польової підготовки. Для навчання мали необхідну кількість зброї, щоправда нелегальної: гвинтівки, кулемети та гранати (при ліквідації школи ліпшу зброю було сховано на ближчих хуторах, а гіршу – два вози здано окупантам). Інше постачання школи всім необхідним налагодив щойно відновлений український Повітовий Союз Кооператив, продовольством забезпечували довколишні сільські господарства прихильників ОУН [107, с. 124 – 134].

Для інспекції Старшинської школи ОУН в Коломиї літом 1941 р. зі Львова прибув член Львівського проводу і комендант УНРА І. Клімів-«Легенда», який попередив про можливі репресії стосовно курсантів, викладачів та симпатиків українського руху з боку окупантів. Вже 10 серпня 1941 р. окупаційне управління Коломиєю, яка була зайнята 2 липня 8-м угорським корпусом, перейшла від угорців до німців, карально-репресивні органи яких на початку осені цього ж року розгорнули репресії проти місцевого населення та українських організацій. В цей же час гестапо припинило діяльність Старшинської школи. Певна кількість курсантів перейшла в підпілля, деяким, як і керівнику школи, вдалося легалізуватися [107, с. 124 – 134].

Таким чином, коломийська Старшинська школа ОУН, пропрацювавши близько двох місяців, дала базові знання військової справи для близько сотні юнаків, яким досвід такої підготовки був вкрай актуальним у воєнний час (якщо лише польові виходи відбувались по три рази на тиждень, то в сумі за означений період – це 24 польових практичних занять). Згодом значна кількість випускників даної школи стала старшинською основою формування місцевих відділів УПА [107, с. 124 – 134].

Всього, від початку липня до початку жовтня 1941 р. ОУН провела **37** військових старшинських й підстаршинських вишколів, які пройшли **300 – 500** осіб [204, с. 93] (очевидно мова йде про всі відомі факти виучки: діяльність старшинських і підстаршинських шкіл ОУН, курсів, короткочасних навчань оунівців військовій справі та інших вишкільних заходів українських націоналістів військовій справі). Враховуючи, що всі окремі оунівські військово-навчальні установи були примусово закриті нацистами ще на початку осені, і повний старшинський й підстаршинський курс пройшли не всі курсанти, то можна припустити, що основного завдання із підготовки основи нової української армії в повній мірі виконано так і не було.

Проте з кінця літа для ОУН (б) стало зрозуміло, що питання державного й військового будівництва відходить на другий план перед лицем фізичного винищення організації нацистами. Від осені 1941 р. нові окупанти посилили тиск на ОУН з метою її подальшого усунення й ліквідації. Начальник військової канцелярії Державного центру УНР у Варшаві полк. М. Садовський у листі від 30 вересня 1941 р., адресованому генерал-хорунжому В. Петриву, писав наступне: «Мені здається, що вже почався початок кінця справи ОУН. З усіх кінців генерал-губернаторства приїжджі твердять, що почалися арешти всіх оунівців – мельниківців і бандерівців, у Кракові також» [204, с. 91].

За таких умов, ОУН (б) проводить в кінці вересня – на початку жовтня 1941 р. неподалік Львова Першу Конференцію, на якій були присутні лідери революційної фракції, що уникли німецьких репресій: М. Лебедь – «М. Рубан», Д. Мирон – «Орлик», І. Климів – «Є. Легенда», В. Кук – «Леміш» та М. Степаняк.

Конференція прийняла важливе рішення про перехід у підпілля і відхід від співпраці з німецькою стороною. І хоча в кінці року С. Бандера передав з-під арешту в Берліні через Є. Стахіва таємну інструкцію урядуючому провіднику М. Лебедю із застереженнями про шкідливість для руху конфлікту з Німеччиною, з настановою про налагодження стосунків з німецьким керівництвом, однак вже 25 листопада цього ж року нацистські репресивні органи у засекреченому внутрішньому повідомленні зазначили: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Райхскомісаріаті, мета якого створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники» [204, с. 94].

Таким чином, в кінці 1941 – на початку 1942 р. революційна ОУН остаточно переходить на антинацистські позиції у зв'язку з діаметрально протилежними баченнями майбутнього України між німецькими нацистами і українськими націоналістами. Вже в рішеннях Другої Конференції ОУН (б), що пройшла у квітні 1942 р., Німеччина і СРСР розглядались оунівцями як тотожні противники. А питання військового будівництва, зокрема, підготовки старшинського й підстаршинського складу армії, планувалось розглядати конкретно в час ослаблення нацистів і більшовиків, коли складуться передумови до розгортання всенародного руху опору окупантам [204, с. 95 – 96].

Однак, на місцевому рівні територіальні клітини ОУН, за сприятливих умов, продовжують створювати центри військової підготовки. Так, у 1942 р. на Долинщині (Станіславщина) виникає Школа військових кадрів ОУН «Тигри», де проходять навчання три тисячі бійців [267, с. 246]. Щоправда, є підстави вважати, що кількість в три тисячі підготовлених військових в школі «Тигри» на 1942 р. може бути дещо завищена, оскільки ОУН з організаційних причин і внутрішніх ресурсів після потрясінь і репресій 1941 р. фізично не могла організувати вишкіл кількох тисяч чоловік в умовах підпілля, навіть підготовка кількома хвилями одночасно по 500 – 800 осіб вимагала б залучення значних

сил ОУН в даному регіоні на цей час. На нашу думку, більш реалістичним є число в кілька сотень курсантів, що закінчили цю школу військових кадрів (300-600 осіб, за умов не одного випуску / примітно, що згодом з особового складу школи «Тигри» керівництво ОУН сформувало окремих курінь). Про важливість школи «Тигри» для ОУН говорить той факт, що на військову підготовку до неї відряджались члени ОУН з усієї України. Так, сюди прибуває група одеситів, відісланих на вишкіл як члени ОУН Одеським обласним провідником М. Річкою [322, с. 169]. Серед них був колишній офіцер Червоної армії, лейтенант Д. Карпенко – «Яструб», який після проходження курсу підготовки, сформував із випускників школи «Тигри» один із перших куренів УНС в Карпатах – курінь «Сіроманці» (курінь складався виключно із членів ОУН (б) – випускників школи «Тигри»). Згодом «Яструб» став першим командиром УПА, який був нагороджений Золотим Хрестом Бойової Заслуги повстанської армії. Серед інших відомих прикладів командир вишкільної сотні в школі «Тигри», один із засновників УНС – М. Клим*, який потім став командиром ТВ «Журавлі» – однієї з найбоекватніших військово-територіальних одиниць Української повстанської армії в регіоні, на терені якого розташовувалась низка вишкільних сотень і старшинська школа УПА «Олені».

Паралельно на півночі, оунівці Волині і Полісся ще із зими 1941/42 рр. починають активно створювати школи військової підготовки. У січні 1942 р. в с. Колки (сучасний Дубровицький район Рівненської обл.) Д. Клячківський – «Клим Савур» організував законспіровану старшинську школу під криптонімом «Холодний Яр» [267, с. 245]. Сама школа розташовувалась на одному з хуторів села, де проходило навчання 30 курсантів. Викладачами були кілька інструкторів (один з них мав псевдо «Колок»), в тому числі й сам Д. Клячківський. Окрім військової підготовки вивчалися наступні предмети: історія України, природознавство, географія. В школі був склад зі зброєю,

---

* Командиром ТВ «Журавлі» був призначений к-р М. Клим з відомої родини в Мізуні Старому на Долинщині, яка в новітніх змаганнях українського народу втратила всіх своїх чотирьох синів. Брата І. Кліма розстріляло гестапо в Дрогобичі (09. 03. 1944), а брат Хведір загинув в похідних групах ОУН на Україні. К-р. М. Клим був із засновників УНС на Долинщині – командир вишкільної сотні УНС в школі «Тигри» вже в 1942 р.

амуніцією, формою і провіантом. У січні на озброєнні у школі був лише один кулемет системи «дехтярь», згодом повстанці взяли в трофей другий. Практичні вишколи проводили в ночі, оскільки кругової охорони із відділів не було. Були випадки, коли радянські партизани і диверсанти-парашутисти, якими більшовики вже в цей час насичували регіон, проходили повз обістя школи. Часто курсанти діяли як бойова одиниця – брали участь в охороні транспорту (возів), що перевозив літературу, продовольство, зброю та різні речі на потреби підпілля й не рідко були задіяні у локальних зіткненнях з невеликими групами противника [101].

Через чотири місяці теоретичної й практичної підготовки військова школа ОУН «Холодний Яр» припинила роботу, а її випускники одразу були направлені на командування більших збройних відділів українських націоналістів, які якраз весною 1942 р. починають значно розростатися.

Водночас, у віддалених селах оунівці проводять короткі курси з базового володіння рацією, навчають санітарів, підричників – мінерів й вишколюють рядових бойовиків. Наприклад, лише в лісистих районах Дубнецького і Кременецького повітів ОУН організувала 15 навчальних центрів, в кожному з яких навчалось по 100 бійців [267, с. 245].

Паралельно з «польовою підготовкою» військових кадрів, ОУН налагодила навчання військовій справі своїх членів і активістів і через легальні навчальні заклади (часто під прикриттям сільськогосподарських шкіл). Це фіксує як німецька, так і радянська сторона. Показово, як райхскомісар Е. Кох був вимушений видати наказ від 27 листопада 1942 р. про закриття п'яти українських сільськогосподарських шкіл у «столиці» Райхскомісаріату «Україна» – м. Рівному, де близько 1000 осіб отримували знання не агронома, а військового [267, с. 244]. А у доповідній записці від квітня 1943 р. на ім'я М. Хрущова і Т. Строкача командир об'єднаних партизанських загонів Рівненської області І. Федоров повідомляв «Націоналісти використовують всі легальні можливості для підготовки своїх військових та бойових кадрів. Так, в місті Луцьку організована школа підготовки військових кадрів низових організацій, в

якій навчається до 600 осіб молодого віку 18 – 24 років. Курсанти одягнені в стару польську військову форму. Школа існує під виглядом підготовки сільськогосподарських працівників. Подібні школи існують в селах Лаврове і Пличанове Волинської області, по 100 чоловік у кожній. Школа у селі Шпанове біля Рівного налічує до 200 слухачів, серед яких є й дівчата» [267, с. 244].

В намаганні використати будь-яку можливість для отримання зброї і знань військової сфери своїм членам ОУН спеціально засилає їх в учбові команди української допоміжної поліції. Ситуація доходила до того, що окупанти були вимушені закрити у квітні – травні 1942 р. школи поліції у Рівному та Клевані, які характеризували як «бандерівські бойові організації» [204, с. 101].

В липні 1942 р. керівник ОУН в Ковельському р-ні Ю. Стельмашук – «Рудий» був викликаний на звіт до Крайового провідника Д. Клячківського – «К. Савура», який, вислухавши звіт, направив його до військового референта «Сома», з котрим «Рудий» обговорив питання військового будівництва в регіоні. Зі свідчень Ю. Стельмашука, які він в 1945 р. надавав на допитах в НКВС, ми дізнаємось, що від літа 1942 р. вже велися організаційні роботи на рівні керівництва ОУН стосовно організації збройних сил, посилення військової підготовки серед членства Організації, утворення штабів армії, командно-територіального планування військ, але одна із найголовніших задач стосувалась питання старшинського й підстаршинського вишколу майбутньої армії Організації українських націоналістів [275].

Таким чином, тема військового будівництва і підготовка власних старшинських і підстаршинських кадрів була однією з головних в діяльності ОУН ще від її заснування у 1929 р. Впродовж 30-х рр. ХХ ст. керівництво Організації робило не одну спробу налагодити системну військову підготовку свого активу. Певних помітних успіхів в цьому напрямку вдалося досягнути лише на початку 40-х рр. ХХ ст., внаслідок початку Другої світової війни. Після розгрому більшовицького режиму в Україні у 1941 р. питання відновлення державності України отримало нового імпульсу разом із темою створення

збройних сил нової незалежної держави і проблема підготовки старшинських та підстаршинських кадрів знову стала однією з центральних в діяльності ОУН. Однак репресії нацистського окупаційного режиму унеможливили як відновлення незалежності, так і будівництво армії. Тому тема військової підготовки командного складу з'явиться в українському підпіллі наприкінці 1942 р. і буде вже пов'язана з історією Української повстанської армії.

РОЗДІЛ ІІІ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДСТАРШИНСЬКИХ ШКІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Восени 1942 р. волинська ексекютива Організація українських націоналістів революційного крила висловлює ініціативи з утворення власного війська, а вже від лютого 1943 р. вище керівництво ОУН(б) приймає остаточне рішення про системне формування своїх збройних сил в районах підконтрольних українським націоналістам. Для втілення в життя такого амбіційного задуму ОУН(б) задіює всі свої організаційні, матеріальні та людські ресурси. Процес розбудови нового війська потребував системного і належного забезпечення в зброї, амуніції, уніформі, провізії та, насамперед, у відповідних військових кадрах. ОУН, яка внаслідок радянських і німецьких репресій втратила значну кількість своїх людей, як рядових членів, так і керівників, зуміла відновити сили й спрямувати кращих активістів з необхідним військовим й бойовим досвідом для заповнення вакантних місць на командні посади в новостворюваній Українській повстанській армії. І якщо на перших етапах розбудови війська оунівці змогли покрити потребу командирського складу УПА із числа свого членства (на посади в штаби, командування військово-територіальними групами й більшими підрозділами на рівні куренів і сотень), то вже з весни 1943 р., коли відбулось розширення особового складу, почала відчуватися гостра потреба у фахових військових спеціалістах, особливо на підстаршинському рівні.

Для розв'язання проблеми постійно зростаючої потреби в підстаршинських кадрах, політичне керівництво ОУН і військове командування УПА приймають рішення про створення власної системи підготовки підстаршин. Так, весною 1943 р. засновується перша підстаршинська школа УПА, яка започатковує вишкіл середнього командирського складу у військовій системі повстанської армії. За запропонованим нами визначенням, *Підстаршинська школа УПА* – це військовий навчальний заклад і центр бойової

підготовки Української повстанської армії, в якій забезпечувався освітній процес підготовки курсантів для служби на посадах підстаршинського (сержантського) складу із подальшим присвоєнням підстаршинських звань вістуна/сержант, старшого вістуна/старший.сержант, підхорунжого/прапорщик старшого булавного/старший прапорщик, з метою забезпечення УПА відповідними командирськими кадрами. Сучасні аналоги підстаршинських шкіл УПА за напрямком підготовки у регулярних арміях – це 197-й, 203-й Центри військової підготовки сержантського складу в Збройних Силах України, 4 військові коледжа сержантського складу при військових і цивільних університетах в Україні, та 8 навчальних центрів підготовки сержантів в системі ЗСУ.

3.1. Підстаршинські школи УПА: створення, організаційна структура

У лютому 1943 р. відбулась III Конференція Організації українських націоналістів самостійників-державників (ОУН Б), яка затвердила програму збройної боротьби за створення УССД [73, с. 73 – 83]. Власне, Конференція оформила політично те, що де-факто й так відбувалось – збройне протистояння окремих повстанських підрозділів українського визвольного руху проти окупантів, діяльність яких ще від осені 1942 р. фіксують як німецькі [71, с. 197 - 199], так і радянські звіти [73, с. 57 – 62]. Наприкінці зими 1942/43 р. збройне українське підпілля поповнюється новими відділами із числа добровольців. Паралельно, в середині березня 1943 р., частина українців, що служили в українській допоміжній поліції, остерігаючись переслідувань з боку німецької окупаційної адміністрації, переходить на бік повстанських загонів українського визвольного руху [73, с. 114].

У квітні – травні 1943 р. збройні відділи ОУН(б) стали офіційно використовувати назву Українська повстанська армія. На основі крайового військового штабу ОУН на ПЗУЗ формується Головна команда (ГК) УПА. Першим Головним командиром УПА став поручник В. Івахів – «Сом, Сонар»,

посаду начальника штабу ГК УПА обійняв поручник Ю. Ковальський – «Гарпун», ад'ютантом штабу був призначений хорунж. С. Снядецький – «Сірко». 13 травня 1943 р. «Сом», «Гарпун» і «Сірко» загинули біля с. Черниш Колківського району внаслідок збройного зіткнення з німецькими окупантами, відтак обов'язки Головного командира УПА на ПЗУЗ перебрав провідник ОУН (б) Дмитро Клячківський – «Клим Савур, Охрім» [163, с. 172].

Від травня 1943 р. для покращення взаємодії та управління чисельно зростаючих бойових сил ОУН, починається об'єднання розпорощених сотень і відділів новоствореної УПА на ПЗУЗ під команду єдиного управлінського центру і окремих військово-територіальних командувань. Так, в підпорядкування ГК УПА під командуванням «Охріма» входять: *Перша група УПА* під командуванням І. Литвинчука – «Дубового», *Українська повстанська група «Озеро»* (командир Ю. Стельмащук – «Рудий») і *загін УПА «Котловина»* (командир С. Коваль – «Юрій Рубашенко»). Територія військової діяльності цих груп і загону УПА поширюється на Ковельщину, Костопільщину і Колківщину. Одночасно зростають сили українського визвольного руху на Володимирщині і Горохівщині, де утворюється загін УПА «Січ» (командир П. Антонюк – «Сосенко») і на Кременеччині, ліси і гори якої беруться під контроль загонами УПА під командуванням Д. Казвана – «Черника», Є. Басюка – «Чорноморця», І. Климишина – «Крука» та інших. Дані підрозділи також увійшли в підпорядкування ГК УПА [163, с. 172 – 173].

Весною – на початку літа 1943 р., паралельно з розбудовою військово-територіальної системи УПА, починається процес підготовки власних підстаршинських кадрів. Так, 27 квітня 1943 р. в Першій Групі УПА було засновано підстаршинську школу «Вовки» [267, с. 237]. Кількісний штат курсантів псш «Вовки» був невеликий, оскільки в джерелах дана школа позначається як «відділ» [61, с. 129], а загальна кількість курсантів обраховується кількома десятками. Очевидно, що організаційно псш «Вовки» була подібна на старшинську школу «Холодний Яр», чисельний склад якої нараховував всього 30 чоловік і яка завершила свою роботу якраз на початку

квітня 1943 р. Проте псш «Вовки» мала свої особливості. Насамперед в термінах вишколу, який тривав не два місяці (звичайний час навчання підстаршин в УПА), а більше трьох – 21 липня 1943 р. була проведена атестація курсантів (виховників) з їхнім подальшим призначенням на підстаршинські посади у новостворені і вже діючі відділи УПА [61, с. 129].

Від другої половини 1943 р. УПА на ПЗУЗ зазнає нової військово-територіальної реорганізації. ГК УПА зберігається, натомість на базі діючих груп і загонів формуються 4 Воєнні округи, що в свою чергу поділяються на окремі групи і загони. Відповідно до нового військово-територіального поділу Перша Група УПА переформатовується на ВО I «Заграва» (північ Рівненської області, північно-західні райони Житомирської області і частина Пінщини), військові підрозділи УПА на Кременеччині переходять в підпорядкування ВО II «Богун» (південь Рівненської і північні райони Тернопільської областей), ВО III «Турів» включає в себе частини підрозділів «Котловини» і «Озера» (сучасна Волинська область, Холмщина, Підляшшя і Берестейщина), рейдуючі підрозділи УПА, виділені із інших воєнних округів, що починають опановувати території сучасної Житомирської області, реорганізуються у ВО IV «Тютюнник» [163, с. 173] (ВО I «Заграва» в цей час включала в себе 4 військові надрайони: Костопільський – «Долина, Сарненський – «Лісова Пісня», Столинський – «Гало», Пінський – «Болото». ВО 2 «Богун»: Корецький – «Коліно», Рівненський – «Озеро», Здолбунівський – «Луг», Дубнівський – «Дуб», Кременецький – «Змія». ВО 3 «Турів»: загін «Котловина», загін «Озеро», загін «ім. Богуна (Січ)». ВО 4 Тютюнник перебуває в цей час на стадії формування.). При командуванні кожної воєнної округи створювався штаб із шефом штабу та низкою відділів: оперативним, розвідки, мобілізації, господарчих справ, вишкільної роботи, виховний, санітарний, зв'язку тощо. Питаннями військової підготовки стрілецьких підстаршинських і старшинських кадрів займався вишкільний відділ. На нижчих ланках військової системи УПА розгортались штаби при групах, загонах та військових надрайонах, які дублювали структуру штабів воєнної округи.

Розгортання УПА на Волині і Поліссі весною – літом 1943 р. вимагало постійного кадрового підживлення новостворених підрозділів фаховими військовими, особливо підстаршинами. Тому в цей час ГК УПА віддає наказ про організацію підстаршинського вишколу при кожній военній окрузі УПА на ПЗУЗ [267, с. 236]. Так, 30 травня 1943 р. при загоні УПА «імені Івана Богуна» («Січ») ВО III «Турів» під командуванням «Ливара», шефа військового штабу П. Антонюка – «Кліща», політвиховника В. Шибиста – «Брови» (південно-західній частині Волинської області, нинішні райони Володимир-Волинський, Іваничі, Локачі та Горохів) було засновано підстаршинську школу УПА «Імені Головного отамана Симона Петлюри» (з липня 1943 р. отримала криптонім «Світлана»). Керівником школи став «Чорноморець» (Є. Басюк (?)), бунчужним школи – «Морозенко» (невід.) [27, арк. 57].

Приблизно від середини 1943 р. до початку 1944 р. створюються і діють підстаршинські школи у структурі кожної воєнної округи УПА на ПЗУЗ, окрім ВО IV «Тютюнник», де розгортання повстанської армії відбувалось, здебільшого, на основі відряджених частин із головних баз формування УПА на Волині і Західному Поліссі. В історіографії збереглися відомості про діяльність двох підстаршинських шкіл УПА у ВО I «Заграва» – це школи під криптонімами «Хорти» і «Везувій». У ВО II «Богун» діяла школа підстаршин «Північ». При ВО III «Турів» було створено три підстаршинські школи при кожному із загонів: школа підстаршин в загоні «Котловина», псш при загоні «Озеро» і вже зазначена вище підстаршинська школа «Світлана» при загоні «ім. Богуна – Січ», в якій у липні 1943 р. був проведений другий набір курсантів [163, с. 173 – 176].

Військово-політичне керівництво українського визвольного руху створювало школи для підготовки підстаршинських кадрів й у своїх повстанських республіках. Навесні 1943 р. українські повстанці зуміли взяти під контроль окремі райони Маневицького, Рожищенського, Ківерцівського районів Волинської області, Степанського й Радивилівського районів

Рівненської області, що організаційно входили в підпорядкування ВО «Турів» і ВО «Заграва» оперативного командування УПА – Північ [172, с. 256].

Впродовж більше шести місяців (до листопада 1943 р.) сили визвольного руху утримували під своїм контролем вищевказані території і здійснювали в них цивільну та військово-політичну владу, налагодили внутрішнє життя: запрацювала місцева адміністрація, виробництво, господарства, майстерні, пекарні, продовжували працювати електростанції, розпочалась робота друкарень, а від 1 жовтня запрацювали шкільні освітні заклади. Перетворюючи контрольовані території з центром у селі Колки у військову базу протистояння з німецьким окупаційним режимом, Армією Крайовою та радянськими партизанами, які вже починають проникати через лісові масиви Полісся на територію Волині, українські повстанці формують 5 військових шпиталів та заснують військові школи, розпочинають курси підготовки для мінерів, радистів і медичних працівників. В контексті нашої теми варто зазначити, що в Колківській республіці була створена школа підстаршин в селі Рудня. Та, на жаль, окрім самої згадки в джерелах та літературі про підстаршинську школу в Колківській республіці ми не володіємо ширшою інформацією про цю школу підстаршин. Ми вважаємо, що колківська підстаршинська школа є однією з неідентифікованих підстаршинських шкіл УПА ВО III «Турів» загону «Котловина» [172, с. 257] (точне місце розташування школи невідоме, оскільки сіл із назвою «Рудня» тільки у Волинській області нараховується щонайменше два – с. Рудня Старовижівського р-ну неподалік Ковеля (найменш імовірне місце базування школи), с. Рудня Рожищенського р-ну (сусідній район на південний-захід від Колків), село Рудня в Рівненській області в сусідньому Костопільському районі розташоване на північний схід від Колків, натомість на межі з Маневицьким районом на схід (в який і входить сучасне смт Колки) розташований Варашівський район Рівненської області, де на стику двох областей розташоване ще одне село зі схожою назвою – Рудка. На нашу думку підстаршинська школа Колківської республіки УПА розташовувалась в

с. Рудня Рожищенського району (як найбільш близька до території Колків – 43 км.).

В 1944 р. вишкіл підстаршинських кадрів УПА на Волині і Поліссі продовжився. Але, якщо в 1943 р. підготовка підстаршин була направлена на забезпечення бойових підрозділів, що перебували на етапі формування, то в 1944 р. підстаршинський вишкіл проводився для підготовки військових спеціалістів, щоб відновити кадровий потенціал після важких втрат командирського складу УПА в першій половині 1944 р. Саме в цей час німецько – радянський фронт швидким темпом наблизився з-під Києва до Волині і вже на 2 лютого 1944 р. війська 1 Українського фронту увійшли до Рівного і Луцька. Проте в лютому – березні 1944 р. німецькі збройні сили зуміли стабілізувати фронт на півночі та в центральних районах Волині й у березні – квітні зупинити подальший наступ 2 Білоруського фронту на Ковель, утримуючи зайняті позиції до липня 1944 р. Таким чином, фронт практично розсік Волинь на дві частини по лінії Любешів-Камінь-Каширський – Ковель – Новоград-Волинський – Броди аж до середини літа 1944 р.

Насичення краю фронтовими частинами, загонами червоних партизан та військами НКВС стало викликом для сил УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ. Для оптимізації протистояння з противниками ГК УПА у липні 1944 р. прийняло рішення про спрощення трьох воєнних округ УПА – «Північ» («Заграва», «Турів», «Тютюнник») і створення на їхній базі 3'єднань груп (ЗГ) – ЗГ «33» («Завихост») і ЗГ «44» («444»). Щоб відновити командирський склад при кожній ЗГ було створено по підстаршинській школі, які за скороченою програмою (від трьох до шести тижнів для 2 – 3 чот бійців) вишколили кілька випусків молодшого командирського складу на рівні підстаршин (старших стрільців, вістунів, старших вістунів й булавних). Група ВО II «Богун» була на початку весни 1944 р. реорганізована в оперативне командування УПА – «Південь». Оскільки головним завданням новоствореного оперативного командування УПА – «Південь» було здійснення масштабного рейду на

південний схід у глиб ворожої території, то в ній не проводились вишколи підстаршин [163, с. 204].

Всього від весни 1943 р. по осінь 1944 р. командування УПА на ПЗУЗ сформувало 9 підстаршинських шкіл: «Вовки», «Хорти», «Везувій», «Північ», при загоні «Котловина» (школа підстаршин в с. Рудня Колківської республіки), при загоні «Озеро», «Імені Головного отамана С. Петлюри – Світлана», школа підстаршин в ЗГ 33 «Завихост» і підстаршинська школа ЗГ 44 – «444». Окремо слід виділити підстаршинські курси, що діяли в старшинській школі УПА «Лісові Чорти» (кінець 1943 – початок 1944 р.), про що мова піде в наступному розділі.

Одночасно із військовим будівництвом українського визвольного руху на Волині і Поліссі розвивається повстанський рух й на Галичині. Проте тут його зародження і початковий розвиток мав певні особливості. Від весни 1943 р. розгалужена підпільна мережа ОУН у тодішніх Львівській, Дрогобицькій, Станіславській і Тернопільській областях починає активне формування і розширення своїх бойових підрозділів за принципом самооборонних територіальних відділів. Від кінця весни – початку літа 1943 р. самооборонні кущі й окремі бойові підрозділи ОУН об'єднуються в Українську народну самооборону (УНС) – військове утворення ОУН для виконання ширших тактичних завдань із протидії німецьким і угорським окупантам, а згодом і радянським партизанам, які від кінця літа 1943 р. намагаються пробитись до Карпатських гір, насамперед в нафтогазоносні райони Борислава і Надвірної (Карпатський рейд С. Ковпака та діяльність інших угруповань червоних партизан, що проникали на Прикарпаття від середини 1943 р.).

Окрім радянських партизан, Карпатські гори приваблювали як військова база і польський національний рух. З весни 1943 р. Армія Крайова перекинула більші військові формування з центральних земель Польщі на територію Східної Галичини. Спершись на польські села поблизу Львова, Перемишля і Самбора, частини АК перетворювали їх на укріплені військові бази з метою створення, на зразок польсько-української війни 1918 – 1919 р., на цих територіях

спеціальних підконтророльних АК «коридорів», які мали б сполучити Львів з Перемишлем і далі Західною Галичиною [322, с. 168 – 169]. Другий такий «коридор» мав пролягти від Львова до Люблінщини через обезлюднені території Янівського полігону.* Таким чином, добре підготовлені і озброєні підрозділи АК у взаємодії з польським підпіллям на Галичині і Волині здійснювали успішні заходи з опанування цілих районів, тому їхня масова поява в Карпатах у 1943 р. була в той період лише питанням часу.

Вже зіткнувшись з радянськими партизанами і АК на Волині та Поліссі, зав'язавшись в бої з польськими націоналістами на Львівщині, Тернопільщині й Закерзонні, український визвольний рух остерігався перспективами такого ж засилля ворожими угрупованнями ще й Карпатського краю (гірських районів Дрогобиччини і Станіславщини). Тому командування УНС в Прикарпатті починає швидко розбудову власних бойових підрозділів на армійський лад з метою недопущення переходу тактично і стратегічно вихідних гірських масивів Карпат в руки своїх противників. Цьому сприяло ще й те, що концепція створення основної бази ОУН і УПА на Волині – Поліссі і в низинних районах Східної Галичини, через неспокійну внутрішню ситуацію на цих землях, швидко втрачала свою актуальність на користь ідеї розбудови такого воєнного укріпрайону в Українських Карпатах [157].

У травні 1943 р. референт з військових справ Організації Р. Шухевич очолює Провід ОУН. Одні з його перших рішень в напрямку військового будівництва стосуються створення вишкільних таборів в Карпатських горах й на контрольованих територіях Янівського полігону. В червні Р. Шухевич видає наказ про розгортання перших підстаршинських шкіл УПА в регіоні.

Ми вважаємо, що ці школи створювались на базі Військової школи кадрів ОУН «Тигри ім. Є. Коновальця» (яка діяла на Станіславщині ще з 1942 р.) [322, с. 169], оскільки названа школа ОУН стала основою формування двох військово-вишкільних куренів УНС – «Чорні Чорти ім. Є. Коновальця» на

---

* Янівський полігон – створений радянською владою у 1940 р. великий воєнний полігон на землях виселених в інші райони області сіл.

Яремчанщині (перший командир – І. Рачок – «Липей», другий – М. Яворський – «Козак») і курінь «Гайдамаки» (командир «Хміль» – С. Фрасуляк), при яких проходили підготовку й майбутні підстаршини [308, с. 118]. Так, в курені «Гайдамаки» пройшли двохмісячний вишкіл рядових і підстаршин два набори: від серпня по жовтень і від жовтня по грудень 1943 р., після чого на зиму випускників розіслали по регіону зав'язувати самооборонні кущові відділи, на базі яких навесні нового 1944 р. розгорнулись більші підрозділи УПА [308, с. 118].

Окрема частина вишколених бійців і командирів школи ОУН «Тигри» сформувала бойовий курінь «Сіроманці» (курінь складався виключно із членів ОУН (б) під командуванням колишнього ст. лейт. ЧА Д. Карпенка – «Яструба», який ще у 1942 р. прибув на військовий вишкіл в Карпати від одеської організації ОУН). Після підготовки, підрозділ перейшов на Тернопільщину [308, с. 118 – 119].

Додатково, в червні 1943 р. за наказом Р. Шухевича були засновані дві підстаршинські школи УНС: «ім. Симона Петлюри», що базувалась літом 1943 р. в півніжжі гори Піпіван Черногірський (згодом передислокована на гору Тарниця), і псш «Беркути», яка розташовувалась в районі Малиновиців (командир «Чмелик») [322, с. 169]. В історіографії також згадується про роботу на цій території підстаршинської школи УНС «ім. Кривоноса» (командир «Кармелюк») [267, с. 238].

Л. Шанковський зазначає, що вже у вересні 1943 р. на території Станіславської області існувало 9 з усіх 12 військово-вишкільних таборів українського визвольного руху (вочевидь наводиться порівняння чисельності вишкільних таборів не з УПА ПЗУЗ, а підрозділів УНС на Галичині). Проте, на нашу думку, мова йде не про окремі підстаршинські школи, а структури з підготовки як стрілецького складу, так і підстаршинських шкіл разом із військово-вишкільними куренями УНС «Гайдамаки» і «Чорні Чорти», оскільки як наводить дослідник: «[...] в яких звичайно було по три сотні: бойова з

вишколених уже стрільців, вишкільна з новобранців і технічна, що звичайно розподілялась на три чоти: зв'язку, будівельну і зброярську» [322, с. 169].

5 грудня 1943 р. на базі УНС було створено оперативне командування УПА – «Захід», яке адміністративно мало відділити нове військово-територіальне утворення від вже діючої УПА – «Північ». Командири УПА – «Захід»: О. Луцький – «Андрієнко», від 1944 р. – В. Сидор – «Шелест». УПА – «Захід» Підпорядковувалось новоствореному восени 1943 р. Головному військовому штабу УПА і Головному Командиру УПА – Р. Шухевичу (з 1943 – 1950) і В. Куку (з 1950 – 1954). ГВШ УПА створений на основі Краєвого військового штабу ОУН Львівського краю восени 1943 р. (шефи ГВШ: Л. Ступницький – «Гончаренко», О. Гасин – «Чорнота», Д. Грицай – «Перебийніс»). За зразком ОК УПА – «Північ», територія діяльності нового оперативного командування УПА – «Захід» поширювалась на землі Східної Галичини (Дрогобицька, Львівська, Станіславська, Тернопільська обл.), Північної Буковини і Закарпаття, на території яких в 1944 р. було створено 8 воєнних округів: ВО I «Башта» (м. Львів і околиці), ВО II «Буг» (Львівщина), ВО III «Лисоня» (Тернопільщина), ВО IV «Говерля» (Станіславщина), ВО V «Маківка» (Дрогобиччина), ВО VI «Сян» (Закерзоння) та дві ВО, які остаточно так і не були сформовані: ВО VII «Сучава» (Буковина) і ВО VIII «Срібна» (Закарпаття). Навідміну від УПА на Волині і Поліссі, воєнні округи УПА – «Захід» ділилися на тактичні відтинки (ТВ), які поділялися на окремі військові підрозділи (курені, сотні і т. д.). Впродовж 1944 – 1946 рр. межі воєнних округів змінювались. Чотири діючі ВО перед їхнім остаточно розформуванням у 1946 р.: «Лисоня», «Сян», «Буг» і «Говерля» (останні дві з часом поглинули сусідні окружні командування) [267].

Після наближення фронту до Волині, на початку 1944 р., командування повстанської армії остаточно переводить основні вишкільні структури підготовки підстаршин з території діяльності УПА – «Північ» в більш безпечніші Карпатські гори, де УНС вже була переформатована в УПА – «Захід». Однак кардинального зростання чисельності окремих підстаршинських

шкіл після прибуття інструкторських кадрів з Волині до Карпат не спостерігається. Також, на відміну від оперативного командування УПА на Волині другої половини 1943 р., в УПА – «Захід» не ведеться робота із обов'язкового створення підстаршинських шкіл при кожній групі УПА або воєнній окрузі.

На 1944 р. відомо про діяльність підстаршинської школи УПА «Крилаті» в Дрогобицькій області та школи підстаршин «Лісові Чорти» (командир «Чавун»), яка почала роботу через рік (весною 1945 р.) на Львівщині, а восени цього ж року отримала новий криптонім «Вертеп» (ТВ «Розточчя» ВО «Буг»).

Відсутність помітного загального зростання чисельності підстаршинських шкіл на території УПА – «Захід» в 1944 – 1945 р., в порівнянні з 1943 р., пояснюється тим, що командування УПА вирішило проводити підстаршинську підготовку більш централізовано в безпечних районах Карпат у своїх старшинських школах (Школа старшин Олені I і Олені II, де існував окремий курс для підстаршинських кадрів). Поєднання вишколу підстаршин разом із старшинами – помітна риса у вишкільній політиці УПА в 1944 р.

Безперечно, як ми побачимо нижче, специфіка вишколу підстаршин не вимагала обов'язкового залучення старших офіцерів і високих спеціалістів з військової справи, навчальний матеріал особи зі шкільною освітою могли вивчити за один – два місяці. Тому й не дивно, що «свій» базовий підстаршинський вишкіл могли організовувати територіальні командування УПА на рівні тактичних груп, загонів і куренів. Властиво, командування повстанської армії на місцях за ліпшої нагоди й сприятливих організаційних обставин намагалося налагодити підготовку своїх бійців до підстаршинського рівня й не завжди такі школи завершували свій навчальний цикл чи відзначалися великою кількістю курсантів і числом викладацького складу (зазвичай курсантів нараховувалось не більше піхотної сотні УПА).

Наприклад, в історіографії і джерелах ми знаходимо окремі та відомості про низку підстаршинських шкіл, зокрема, школа підстаршин на території оперування ВО «Лисоня» (Тернопільщина) на чолі з командиром

І. Якубовським, яка діяла з 1 лютого по 8 березня 1944 р., розташовувалась в лісовому масиві за сім кілометрів від с. Тростянець Бережанського району Тернопільської області, кількісний склад – до 100 курсантів, розділених за принципом бойової сотні УПА на три чоти (командир першої чоти і водночас заступник командира школи був Б. Федик («Крук»), командир другої чоти – В. Шепет («Чорий»), третьої – Г. Дуда («Блиск»), серед інструкторів школи відомі постаті І. Сказінського та П. Хамчука («Бистрого») [331, с. 84]. У квітні 1944 р., через швидке наближення німецько-радянського фронту школу І. Якубовського було передислоковано на більш безпечні території в сусідній Рогатинський район, де було проведено ще кілька випусків підстаршин. Новий постій даної школи розташовувався на горі Лисоня поблизу с. Кам'янка (особовий склад – 36 курсантів із місцевих відділів «Бурлаки» і «Полтавці») [331, с. 85].

Проте, якщо мова йде про стаціонарну підготовку підстаршин в УПА – «Захід» на середину 1944 р., то окремі підстаршинські школи поступалися перед підстаршинським вишколом у великих старшинських школах УПА в регіоні (вище зазначені старшинські школи «Олені» І, «Олені» ІІ).

Натомість відрізані радянсько-польським кордоном у 1945 р. підрозділи УПА ВО «Сян» на Закерзонні створили дві підстаршинські школи – «ім. полковника Коники» і «Переяслави», що діяли з 1945 р. по 1946 р. 7 грудня 1946 р. свою роботу припинила псш «Переяслави», цього ж дня відбувся останній випуск підстаршин останньої підстаршинської школи УПА в ТВ «Лемко» ВО «Сян» [41].

Нижче наведено таблицю з переліком всіх відомих нам підстаршинських шкіл УПА за хронологічним і територіально-структурним групуванням:

<i>рік</i>	УПА – «Північ»	УНС – УПА – «Захід»
1943	1. «Вовки» 2. «Везувій» 3. «Хорти» 4. В загоні «Котловина» (псш Колківської республіки?) 5. В загоні «Озеро»	1. Вишк. кур. «Чорні Чорти» 2. Вишк. кур. «Гайдамаки» 3. «ім. Кривоноса» 4. «ім. С. Петлюри» 5. «Беркути»

	6. «Північ» 7. «Світлана» («С. Петлюри»)	
1944	«Світлана» («С. Петлюри») (набір поч. 1944 рр.) 8. Курс в сш «Лісові Чорти» 9. <u>Псш в ЗГ 33 «Завихост»</u> 10. <u>Псш в ЗГ 44 «444»</u>	6. Псш на Бережанщині 7. «Крилаті» 8. Курс в сш «Олені» I 9. Курс в сш «Олені» II
1945	–	10. «Лісові Чорти – Вертеп»
1946	–	11.«ім. полк. Коника» 12.«Переяслави»

В загальному підрахунку за наявними історичними джерелами і сучасною історіографією підстаршинських шкіл УПА нами достеменно встановлено діяльність 22 псш УПА, які діляться за характерними ознаками на 4 основних види:

I. Підстаршинські школи за визначенням, що наведено на початку розділу – (виділені в таблиці жирним шрифтом). Загальна кількість – 15.

II. Підстаршинський курс, що проходив в складі вишкільних куренів УНС (виділені курсивом) – 2.

III. Підстаршинські школи/курси, які працювали при старшинських школах УПА (виділені підкресленням) – 3.

IV. Підстаршинські школи/курси прискороного навчання в ЗГ 33 «Завихост» і 44 «444» УПА – «Північ» (позначені жирним шрифтом і підкресленням) – 2.

Проте ми не можемо стверджувати, що перелік і чисельність підстаршинських шкіл є вичерпними. С. Ткаченко зазначає, що підстаршинські школи формувались при кожному оперативному командуванні УПА: «Підстаршинські школи із шеститижневим курсом підготовки діяли в кожному

воєнному окрузі (відтинку)...»[310]. Якщо це так, то лише в УПА – «Захід» мали б бути створені щонайменше 6 – 8 підстаршинських шкіл (за кількістю округів) у 1944 р. А в разі підрахунку за тактичними відтинками, які організовано складаються від весни 1945 р, то їхня загальна кількість мала б сягати 17 шкіл (!) (на цей час було створено 17 ТВ у чотирьох воєнних округах УПА – «Захід»). Таким чином, ми вважаємо тезу дослідника С. Ткаченка занадто сміливою, однак й не відкидаємо існування інших підстаршинських шкіл УПА, історія діяльності яких не знайшла свого об'єктивного висвітлення в науковій історіографії і в доступних історичних джерелах.

Інший важливий аспект, який необхідно врахувати при розгляді даного питання полягає в тому, що, як вже зазначалось, підготовка підстаршин проходила й при діючих бойових підрозділах УПА на рівні куренів і загонів. Часто ці навчальні відділи не підпадають під означення «підстаршинська школа» і таким чином формують окремий вид вишколу, вивчення якого хоча й не є нашим дослідницьким завданням, однак вкотре відображає складність системи підготовки військових кадрів повстанської армії.

Загалом, політичне керівництво ОУН і військове командування УПА від квітня 1943 р. по грудень 1946 р. на центральному і місцевому рівнях забезпечили створення і функціонування 22 військових шкіл з підготовки підстаршинських кадрів. Наступне важливе питання полягає в тому, чи змогли дані школи покрити потребу УПА в підстаршинах.

3.2. Чисельність курсантів і особовий склад підстаршинських шкіл УПА

Чисельність особового складу підстаршинських шкіл УПА не піддається точному підрахунку, оскільки кожна школа мала різний набір з непостійним навчальним штатом і своїми особливостями. Наприклад, в школі «Вовки» проходило підготовку кількадесят курсантів, в «Бережанській» школі – близько сотні стрільців, в школі підстаршин «ім. полковника Коники» на червень 1946 р. проходило вишкіл 111 курсантів; водночас в старшинській школі

«Олені» у двох випусках звання підстаршини отримали декілька сотень підстаршин [37, арк. 46].

Очевидно, з огляду на внутрішні та зовнішні обставини, в середньому на один курс підстаршинської школи був набір до ста осіб і не завжди всі курсанти його закінчували (через відрядження, хвороби, не завершення курсу, дезертирство тощо). До того ж, окрема школа могла мати більше одного набору із різною кількістю підготовлених підстаршин, що також ускладнює точний підрахунок вишколених підстаршин-командирів УПА. За даними С. Ткаченка на 1945 р. професійну підготовку на звання підстаршини, всього отримали чотири тисячі повстанців [310]. П. Мірчук наводить цифру в три тисячі навчених підстаршин, за його словами, лише у школах УПА – Північ («Світлана», «Везувій», «Хорти» та ін.) і лише за один 1943 р. [246, с. 253]. Водночас І. Патриляк виводить загальну цифру вишколених підстаршин УПА за 1944 р. в чотири тисячі [274, с. 95]. Проте, на нашу думку, цифра в чотири тисячі вимуштруваних підстаршин в УПА за 1944 р., число в три тисячі лише в 1943 р., як і 4 тисячі на 1945 р. є дещо завищеними.

Щоб вирахувати приблизну кількість бійців, що пройшли підготовку в школах УПА на звання підстаршин та обрахувати кількість інструкторів й командного складу псш нам треба звернутись до архівних матеріалів. Хоча не збереглося точних даних особового складу по всіх підстаршинських школах, проте в нас є доступ до архівного документу під назвою «Ранні звіти Підстаршинської школи «Світлана», загін «ім. Івана Богуна», Групи «Турів», З'єднання Північних груп Української повстанської армії», що проливає світло на кількісний навчальний та інструкторський склад вказаних військових навчальних центрів УПА [27, арк. 57]. За цим документом на кінець 1943 р. в підстаршинській школі УПА «Світлана» нараховувалось троє старшин (офіцерів), 12 підстаршин – інструкторів (сержантів) та 120 козаків (курсантів), всіх разом – 135 чоловік (по одному підстаршині на 10 курсантів). Штат даної підстаршинської школи змінювався, оскільки вже на початку січня 1944 р. зі стану підстаршинської школи 3 підстаршин та 12 курсантів було відправлено

до *старшинської* школи (очевидно в сш УПА «Лісові Чорти»). Водночас, 25 курсантів було переведено в розпорядження Третього куреня УПА загону «ім. Богуна» [27, арк. 57]. Паралельно, за звітний період зі школи дезертирувало 9 курсантів, зник 1 підстаршина (очевидно дезертирував, оскільки в подальших звітах стосовно штату школи він продовжував рахуватися як зниклий), 6 курсантів захворіло і перебувало в шпиталі, 6 було направлено в артилерію. Загалом, на першу половину січня 1944 р. в підстаршинській школі УПА «Світлана» командний, інструкторський й курсантський штат нараховував 73 особи (3 старшин, 8 підстаршин і 62 курсанти). Тобто за кілька тижнів з кінця 1943 – по початок 1944 р. штат школи скоротився майже вдвічі (особливо зменшилась кількість курсантів – зі 120 до 62 осіб), що свідчить по-перше, про нестабільну та достатньо гнучку чисельність особового складу в підстаршинських школах УПА; по – друге, такий відтік кадрів є свідченням гострої нестачі військових кадрів на інших напрямках бойової служби й вишкільної роботи в Українській повстанській армії [27, арк. 11].

Тепер спробуємо вивести приблизну кількість осіб, що пройшли підготовку на звання підстаршина УПА у її навчальних центрах. Враховуючи, що у 1943 р. в оперативному командуванні УПА – «Північ» діяло, як нами встановлено, 7 підстаршинських шкіл, то за прикладом псш «Світлана» підготовку в них з квітня по грудень 1943 р. мало б пройти 500 – 700 осіб (повні 8 місяців, коли не враховувати початковий місяць), але це у випадку проведення лише одного випуску підстаршин (в середньому 100 курсантів на один курс). Проблема полягає ще й в тому, що ми ні в історіографії, ні в доступних документах не можемо опертися на точні дані, які могли б розкрити приблизну кількість курсів однієї школи. Показовим є приклад псш «Світлана». За історіографічними відомостями школа розпочала роботу 30 травня 1943 р. Наявні архівні документи показують, що псш «Світлана» припинила роботу на початку 1944 р. Враховуючи, що середній курс підготовки підстаршин в УПА тривав два місяці, то від 30 травня 1943 по січень – лютий 1944 р. псш «Світлана» мала дати щонайменше 4 повноцінні курси (у разі, якщо не було

великих пауз в роботі і навчальний процес був безперервний). Коли це так, то лише псш «Світлана» за 4 курси підготувала б 300 – 400 курсантів. Якщо навчальна діяльність псш «Світлана» не була унікальною, а відображає систему роботи всіх семи підстаршинських шкіл на Волині, то всі школи із чотирма випусками по 100 курсантів на курс підготували з весни 1943 р. – по зиму 1943/44 рр. від 1400 до 2 800 підстаршин.* Верхнє число в 2 800 приблизно співпадає із чисельністю навчених підстаршин, яку наводить П. Мірчук [246, с. 253].

Проте в нас немає достовірних даних, що кожна псш в ОК УПА – Північ мала більше одного випуску. З огляду на нестачу кадрів, ми вважаємо, що в середньому одна підстаршинська школа мала два курси, який закінчували близько 75 курсантів (середнє число від максимального – 100 і мінімального – 50 осіб). Таким чином, ми отримуємо приблизну кількість осіб, які пройшли підготовку на підстаршинське звання в 1943 – на початку 1944 рр. в УПА – Північ – 1050 чоловік.

Паралельно на Галичині, в структурі УНС, при вишкільних куренях «Гайдамаки» і «Чорні Чорти» навчання підстаршин тривало від кінця серпня до жовтня 1943 р. (вкладається в один двохмісячний курс підготовки). За архівними документами, курінь «Гайдамаки» мав три сотні – бойову, будівельну і вишкільну (власне в останній йшов процес вишколу підстаршин). Подібним чином був побудований курінь «Чорні Чорти». Отже, два курені УНС у 1943 р. вишколили до двох сотень підстаршин. Псш «ім. С. Петлюри», що базувалась на Чорногорі, провела від одного до двох курсів (максимум – 200 осіб), як і псш «Беркути». Таким чином, в системі військової підготовки УНС для майбутнього оперативного командування УПА – «Захід» було підготовлено від 400 (якщо в школах «Петлюри» і «Беркути» було лише по одному випуску) до 600 командирів, що отримали підстаршинськє звання.

---

* $50 - 100 / \text{середня чисельність курсантів одного курсу} / \text{X/множення/ на 4/кількість курсів/ на X 7 = 1400 - 2800 \text{ осіб.}$

Так, загалом, в структурі УПА – Північ на Волині і в УНС на Галичині з весни 1943 р. до зими 1943/44 рр. за нашими підрахунками було вишколено приблизно півтори тисячі підстаршин.

В 1944 р. підготовка підстаршин в УПА – «Північ» проходила лише при загонах груп УПА (не рахуючи діяльність псш «Світлана», робота якої завершилась зимою 1943/44 р.). В нас немає інформації про перебіг підготовки при ЗГ, окрім факту самої згадки їхньої діяльності із зазначенням про скорочений курс підготовки (3 – 6 тижнів). Можна лише припустити, що в стані проходження фронту по території Волині і насичення краю ворожими силами, вишкіл підстаршин проходив на зразок роботи підстаршинських шкіл, але із урізаними термінами підготовки. Допускаємо, що школи при кожних ЗГ дали до двох випусків – приблизно 300 – 400 осіб. Натомість про підготовку підстаршин в УПА – «Захід» в нас є більш точна цифра по курсах вишколу бійців на підстаршинське звання в старшинській школі «Олені» двох випусків – 400 чоловік. Бережанська школа вишколила 100 осіб в першому наборі і 35 в другому. По школі «Крилаті» в нас нема достовірної інформації, округлена цифра – 150 осіб з двох вишколів. Підсумувавши наші числа отримуємо загальну приблизну кількість підготовлених 800/850 підстаршин, вишколених за 1944 р. в УПА – «Захід», і приблизно до 300/350 осіб в УПА – Північ, разом – близько 1000 – 1200 осіб.

В 1945 – 1946 рр. за нашими даними діяли три підстаршинські школи УПА: «Лісові Чорти – Вертеп» (ВО II «Буг») на Львівщині, де, як ми вважаємо, було підготовлено на двох курсах до 150 підстаршин, псш «ім. Коника» і псш «Переяслави» (ВО VI «Сян») на Закерзонні, в яких вишколили разом до 250 осіб (по кілька курсів) [37, арк. 46]. Всього, за нашими підрахунками, у всіх відомих нам підстаршинських школах проходили підготовку з весни 1943 р. по кінець 1946 р. до 3 000 чоловік (приблизно 1400 ос. в 1943 р., 1200 ос. в 1944 р., 400 ос. в 1945 – 1946 рр.).

Щоб порівняти чисельність підготовлених підстаршин із кількістю особового складу УПА на той час, ми будемо спиратися на кількісний склад

повстанської армії. В захоплених НКВС документах командира оперативного командування УПА – Північ полк. Д. Клячківського – «Клима Савура» зазначається кількісний склад сил УПА на Волині і Поліссі на вересень 1944 р. За даними матеріалами, на квітень 1944 р., до переходу основних підрозділів УПА через німецько-радянський фронт в УПА – Північ і УПА – Південь загальна чисельність обох оперативних командувань нараховувала 6960 бійців і командирів. Після переходу фронту їхня чисельність різко скоротилася майже в два з половиною рази і на вересень 1944 р. нараховувала в строю до 2600 чоловік [213]. Складно прослідкувати подальшу зміну чисельності особового складу УПА в оперативних командуваннях на півночі, хоча можна бути впевненому в тому, що на тенденцію до відчутного зростання або належну компенсацію втрат у людях (з огляду на зовнішні чинники) не варто було б сподіватися.

Враховуючи останні дослідження науковців щодо чисельного складу УПА, які сходяться на приблизній цифрі від 30 до 40 тисяч осіб, то можна виводити середнє арифметичне число в 35 тисяч стрільців й командирів, що служили одночасно в Українській повстанській армії на піку її розгортання в середині 1944 р. [270]. Тим паче, що ще в 1975 р. Л. Шанковський зазначав: «У панегіричній літературі натрапляємо часто твердження про 200 000 бійців УПА і про багатотисячну армію УПА. Ці перебільшення мають джерело в перебільшених оцінках ворожих реляцій про УПА, наприклад, гітлерівці оцінювали її на 300 000, а із свідчення Верховного Архієпископа Кардинала Йосипа Сліпого довідуємося, що після втечі німців з України, на переломі 1944 – 45 рр. в кругах військового командування СРСР говорилося про півмільйонну армію УПА в Карпатах. [...] Насправді, такої військової сили УПА ніколи не мала. Найбільш відомий мені стан УПА визначався цифрою 31 519 старшин і бійців. Оборонцям цифри 200 000 вказую на факт, що армія цієї сили мусіла б мати до 10 000 старшин, до 34 000 підстаршин, около 3200 кулеметів, 1600 гранатометів і мусіла б отримувати до 500 тон військового спорядження (зброї, амуніції) денно» [322, с. 185]. Л. Шанковський не відкидає число 200 000 й

більше, але із зауваженням, якщо мова йде про підрахунок борців за незалежність України не лише у військовому аспекті [322, с. 185]. Сюди ще слід додати значну кількість військових УПА, які загинули до 1944 р., або приєдналися до повстанської армії в 1945 – 1946 рр.

З огляду на те, що в типовій сотні УПА нараховувалось в середньому до 120 бійців і вона складалася з трьох чот (взводів), які в свою чергу формувалися із трьох роїв (відділень), то на базову комплектацію однієї сотні мало б бути залучено не менше 6 старшин і 20 підстаршин (на командування чот, роїв, а не рідко й самої сотні, адже нестача старшин інколи компенсувалась призначенням на старшинські посади підстаршин). Розрахувавши 31 159 повстанців на сотні, попередньо врахувавши штат допоміжних відділів, служб, штабів різних рівнів та командного складу виходить приблизна цифра в 255 сотень (лише один з найбільших воєнних округів УПА – ВО – IV Говерла нараховував 39/40 сотень із п'яти тактичних відтинків: ТВ 20 «Чернівці»,* ТВ 21 «Гуцульщина», ТВ 22 «Чорний ліс», ТВ 23 «Магура», ТВ 24 Маківка). Беручи для обрахунку за вихідну цифру 6 старшин і 20 підстаршин на бойову сотню, ми отримуємо середнє статистичне число в 5 250 підстаршин і 1575 старшин, які мали б забезпечити командирську комплектацію підрозділів УПА на піку її розгортання.* Якщо врахувати, що з 1943 р. до середини 1944 р. в

---

* ТВ Чернівці не розгорнувся в окремі відділи, але діяв як рейдуюча сотня УПА.

* Питанням залишається коли ж УПА досягла максимального кількісного розширення, оскільки якщо в Карпатах підрозділи УПА почали розростатися весною – літом 1944 р., то на Волині й Поліссі сили УПА в цей час стрімко танули (із вище наведених документів Д. Клячківського). Очевидно слід враховувати найбільше зростання УПА на квітень – липень 1944 р. від бою під Гурбами 21 – 25 квітня до зайняття радянськими військами Галичини 19 серпня 1944 р. В даний період ОК УПА – Захід нараховувало 21 600 бійців і командирів, ОК УПА – Північ – 6960, ОК УПА – Південь – 2 500, разом – 31 060 осіб., що в межах статистичної похибки збігається з даними Л. Шанковського в 31 519. Слід відзначити, що Народно-визвольна армія Греції під кінець Другої світової війни нараховувала 25 000 бійців і командирів, партизанський рух в Норвегії в часи Другої світової війни оперував в 32000 партиз., малазійських партизанів, що боролися проти британського панування одразу після завершення Другої світової війни нараховувалось до 10 000 осіб, а створений у 1954 р. Фронт національного визволення в Алжирі (FLN) мав 30 000 бойовиків. Тому, чисельність УПА в 31 000 добре навчених, а головне мотивованих стрільців, старшин і підстаршин була в умовах Другої світової війни закономірною й, на нашу думку достатньою, щоб у випадку сприятливої геополітичної ситуації успішно виконувати поставлені на неї завдання.

УПА було вишколено біля 2 200 підстаршин, то підстаршинські школи УПА, що діяли до середини 1944 року, підготували 41,9 % підстаршинських кадрів.

Отже, підстаршинські школи УПА пройшли не всі військові. Певна кількість військових або вже мала досвід військової й спеціальної підготовки, або проходила навчання безпосередньо в польових умовах при бойових відділах.

Особовий склад підстаршинських шкіл УПА. Встановити соціальне, національне походження, сімейний стан, місце народження, проживання, наявність чи відсутність освіти та інші біографічні аспекти курсантів підстаршинських шкіл УПА доволі складно, оскільки ми не володіємо необхідною кількістю архівних статистичних матеріалів, за якими могли б репрезентувати узагальнюючий образ підстаршини УПА. Проте вцілілі документи підстаршинської школи УПА «ім. Головного Отамана С. Петлюри – Світлана» (група УПА «Турів», загін ім. Богуна) надають нам змогу розкрити цей важливий аспект на прикладі однієї з таких підстаршинських шкіл [25, арк. 10 – 11].

Ми не можемо стверджувати, що приклад аналізу особового складу псш «Світлана» є цілком репрезентативним для всіх підстаршинських шкіл УПА, однак внутрішні матеріали даної школи надають нам змогу скласти приблизний колективний образ середньостатистичного курсанта підстаршинської школи повстанської армії. У листі призначених на навчання в підстаршинській школі «Світлана» від 12 січня 1944 р. вписано 70 осіб [25, арк. 10 – 11]. У віковому зрізі це особи від 19 до 32 років (з 1912 по 1925 рік народження). Дев'ятнадцятирічних – 19 осіб, віком нижче 1920 року народження – 7 (трьох двадцяти шестирічних, двоє двадцяти семирічних, один двадцятип'ятилітній і один тридцяти двохлітній). Загалом, середній вік всіх курсантів, зазначених у списку – 22,2 роки [25, арк. 10 – 11]. Всі курсанти мали базову шкільну освіту, проте з різним рівнем: від 2 – 4 класів (41 ос.), 5 – 6 класів (14 ос.), 7 – 10 класів (12 ос.), двоє вказали свій освітній рівень як «середній», один – не повний середній.

Відповідно до листа призначених на навчання загальний освітній рівень курсантів цього набору становив 4,4 класи освіти [25, арк. 10 – 11] (очевидно шкільної, бо в інших документах навчання в гімназії виділяється окремо [25, арк. 5]). За місцем народження і проживання курсанти були місцевими мешканцями із сіл сучасної Волинської області: з Володимир-Волинського р-ну 22 особи, Горохівського р-ну 10 чол., Локачинського р-ну один, Турівського р-ну п'ятеро, Іваничівського р-ну п'ятеро, Ківерцівського р-ну троє, Любомильського р-ну шестеро і Луцького р-ну один; із Рівненської області: Млинівського р-ну – одна особа, Заріченського р-ну – двоє; один курсант походив з с. Годунівка Яготинського р-ну Київської області, один курсант народився і мешкав в селі Голятин Міжгірського р-ну Закарпатської області, один – із Полтавської області (точне місце не вказано), один – із с. Великий Самбір Конотопського р-ну Сумської області і один із тодішнього Тернопільського повіту (територіальну приналежність трьох сіл – Бересть, Кучків і Дуброва/Діброва встановити не вдалось) [25, арк. 10 – 11]. Із 70 курсантів школи лише четверо були вихідцями із міста (троє з м. Новоград-Волинський і один із м. Звенигорода на Львівщині), всі інші народилися і мешкали в сільській місцевості, тобто селяни склали 94,3 % всіх курсантів [25, арк. 10 – 11]. За регіональною приналежністю 78,2 % курсантів були вихідцями із Волині (74% з районів Волинської області і 4,2 % – з районів Рівненської області). Примітно, що більшість курсантів псш «Світлана», яка базувалась на Горохівщині і Володимирщині, в більшості, були саме місцевими мешканцями – 43 курсанти (61,4 %), які народились і мешкали в селах ближніх і безпосередніх районів базування школи [25, арк. 10 – 11]. Тобто підстаршинський вишкіл був спрямований насамперед для місцевих формувань УПА (хоча випускники направлялись і в інші воєнні округи та оперативні командування).

В освітньому рівні міщани переважали селян. Якщо середній показник освіти за класами в селян складає 4,2, то в міщан – приблизно 7 (двоє мали по 9 класів освіти, один – 6, другий зазначив рівень освіти як «середній», що складає 4 класи). Віком міщани були від 19 років (троє) і до 26 років (одна особа з

1918 р. н.) [25, арк. 10 – 11]. Проте окремі селяни за рівнем освіти мало чим поступалися міщанам. На приклад, Федір Кузнічуков із с. Олеськ із Любомильського р-ну Волинської області мав 10 класів освіти [25, арк. 10 – 11], однак в загальній масі селяни все ж таки значно поступалися міщанам за освітнім рівнем.

В національному аспекті всі курсанти зазначили місцем народження Україну, хоча графа «національність» й відсутня у вище аналізованому листі, однак вона є в інших документах, які підписували командири сотень УПА, коли відсилали своїх бійців на навчання в підстаршинську школу – листи «відряджених козаків із ОВНЗ на підстаршинську школу», де така графа вписана (такими листами новоприбулі в стан підстаршинської школи бійці посвідчували свою особу). Так, в одному із таких листів із шести осіб всі шість мали українську національність (їхні дані є в загальному листі призначених на навчання на 70 чоловік) [25, арк. 5].

31 грудня 1943 р. зі стану підстаршинської школи УПА «Світлана» було виокремлено 15 курсантів для продовження вишколу в старшинській школі [25, арк. 5] (на цей час на півночі Рівненської області діяла лише одна відома нам старшинська школа під криптонімом «Лісові Чорти», тому очевидно саме туди направлялись підстаршини). Аналіз імен і прізвищ в списку вказує на те, що курсанти відносяться до попередніх курсів. В контексті розгляду підстаршинських шкіл важливо кого саме перевели на підвищення. Із 15 осіб один навчався в гімназії (4 класи), інші – в школах (не менше як 7 класів – до 10 класів, в середньому – 7,8 шкільних класів навчання, що приблизно вдвічі перевищує загальний показник по всіх курсантах – 4,4 шк. р.) [25, арк. 5].

За середнім віком дані курсанти на кілька десятків пунктів перевищували середній показник всіх слухачів – 22,5 проти 22,2 роки (від 1917 – по 1924 р. н., останніх – 7 осіб). За місцем народження і проживання всі 15 походили з різних населених пунктів сільської місцевості, із тодішніх Горохівського повіту (6 осіб), Володимирського пов. (5 осіб), Ковельського пов. – троє і Сокальського повіту – один (єдиний з території сучасної Львівської області).

Інші двоє були міщанами із м. Володимира [25, арк. 5]. Відряджені 15 курсантів псш «Світлана» закінчили курс військової підготовки і отримали наступні звання: один десятник, 14 осіб – ранг вістуна. Окрім того, в графі про службу в армії у всіх зазначено Українська повстанська армія [25, арк. 5], тобто до навчання в підстаршинській школі УПА ніхто з курсантів не служив в збройних силах інших країн. Це й не дивно, оскільки наймолодшим курсантам, які склали майже половину аналізованого нами списку відправлених з школи підстаршин в школу старшин на 1941 р. було 17 років, тобто вони були ще неповнолітніми і не підпадали під мобілізацію на початку німецько-радянської війни.

Таким чином, для проходження військової підготовки в підстаршинських школах курсантів направляли із діючих бойових сотень УПА, відбираючи кращих стрільців за наступними критеріями: віком (не молодше 19 років) і освітою (щонайменше 2 класи шкільної освіти). Аналіз статистичних документів підстаршинської школи УПА «Світлана» та інших шкіл, які діяли в різний період і на різній території свідчить, що курсанти набирались із селян – українців, які або родились, або мешкали на територіях базування шкіл підстаршин [37].

3.3. Вишкільні програми, системи оцінювання і навчальна література

В підстаршинських школах УПА готували командирський склад, який мав діяти в екстремальних умовах визвольної війни й часто безпосередньо сам приймати рішення в бою. Зважаючи на військовий час і умови діяльності українського визвольного руху, курс навчання в підстаршинських школах включав в себе всі основні на той час дисципліни з військової підготовки з тією відмінністю, що великий обсяг теоретичної інформації й практичних навичок курсанти мусили засвоїти за скороченою програмою протягом двомісячної підготовки. Так, у 1944 р. курсанти підстаршинської школи при старшинській школі УПА «Олені» мали опанувати курс підготовки з таких дисциплін:

1. Польова служба.....	100 год.
2. Зброезнавство.....	35 год.
3. Стрілецький вишкіл/вогнева підготовка.....	30 год.
4. Впорядь/стройова підготовка.....	40 год.
5. Топографія.....	20 год.
6. Зв'язок.....	15 год.
7. Саперний вишкіл.....	25 год.
8. Внутрішня служба.....	20 год.
9. Газознавство(знання із хімічної зброї).....	8 год.
10. Санітарний вишкіл.....	5 год.
11. Політвиховництво.....	(не зазначено)

---

298 годин [4, с. 7 – 11]

За документом найбільший час з підготовки відводився для польової служби – близько 33,5 % всього навчального часу (якщо не враховувати не зазначений час з політичного виховання). Курс польової служби після викладу загальних положень ділився на три теми: *I. Поодинокий вишкіл стрільця*, який включав в себе наступні підтеми: а) стрілець в наступі – 8/10 год., б) стрілець в обороні – 4/6 год., в) спеціальні обов'язки стрільця, зорець (вартовий) – 3 год., г) польова стійка – 4/6 год., д) секрет (збереження військової таємниці) – 3 год., ж) стежа (розвідгрупа) в розвідці – 6/12 год., з) стежа в похідній і бойовій охороні – 5/6 год., і) стежа для зв'язку між чотами – 4 год., к) піднощик – 2 год., м) зв'язковий – 2 год.; загально – 41 – 54 години. *II. Стрілецький рій*: а) загальне положення – 1/3 год., б) стрілецький рій (відділення) в розвідці – 3/14 год., в) стрілецький рій в наступі – 10/12 год., г) стрілецький рій в обороні – 6/10 год., д) стрілецький рій в бойовій охороні – 7/8 год. ж) стрілецький рій в похідній охороні – 5/6 год. з) стрілецький рій на чаті (на варті) – 6/10 год.; загальний час – 38 – 63 години. *III Стрілецька чота (взвод)*: а). загальне положення – 2 год., б) чота в розвідці – 5 /10 год., в) чота в наступі – 6/12 год., г). чота в обороні – 5/10 год., д) чота в бойовій охороні – 4/6 год., ж) чота в похідній охороні – 3/5 год.; загальний час, відведений на підготовку – від 25 до 45 навчальних годин.

Таким чином, опанувавши курс польової служби, майбутній підстаршина УПА міг командувати підрозділами польової сотні: стрілецьким роєм (6 – 10 бійців) і стрілецькою чотою (30 – 40 стрільців) [4, с. 7 – 11].

Час, відведений на внутрішню службу, складав 6,7 % з усієї програми вишколу і включав в себе: а) збройна сила та вояцькі прикмети – 1 год.; б) дисциплінарні кари – 1 год., в) касарняний (казарменний) порядок – 1 год., г) служба в формаціях – 2 год., д) вояцька поведінка / особливі постанови – 1 год., ж) права та обов'язки зверхника – 1 год., з) права та обов'язки підлеглого – 1 год., і) віддавання почесі – 1 год., к) жалоби / причини до зажалення (скарги) – 1 год., м) вартівнича (вартова) служба – 9 год., н) служба в гарнізоні – 1 год. [4, с. 7 – 11].

На вивчення дисципліни «зброєзнавство» відводилось 35 – 20 годин (11,7% із загального курсу навчання). За курс майбутній підстаршина мав опанувати практичними навичками володіння і застосування всіх основних видів стрілецької зброї і міномету: а) кріси (гвинтівки) – 5/2 год.; б) самозарядка (автоматична зброя, спусковий механізм якої дозволяє вести тільки одиночну стрільбу) – 2 год.; в) легкі скоростріли (ручні кулемети) – 10/5 год.; г) тяжкі скоростріли (станкові кулемети) – 7/3 год.; д) пістолі – 1 год.; ж) ППД (пістолет-кулемет системи Дехтярьова) – 2/1 год.; з) машин пістоль (пістолет-кулемет) – 2/1 год.; і) гранати – 2/2 год.; к) міномет – 4/3 години [4, с. 7 – 11].

Стрілецький вишкіл (вогнева підготовка) мала навчити курсанта підстаршинської школи УПА основним навичкам ведення вогню, так, підстаршина мав засвоїти: а) стрілецькі постави – 3 год.; б) націлювання – 5/3 год., в) ладовання і розладовання крісів – 2 год., г) теорія стрілу – 4/3 год., д) вказування цілі і оцінювання віддалі – 5/4 год., е) ладовання і розладовання скорострілів – 3 год., ж) зміна обслуги – 1 год., з) займання і зміна вогневих становищ – 3/2 год., ш) острє стріляння – 4 год. Загалом, для викладу вогневої підготовки укладач плану передбачив 30 – 25 навчальних годин (10% від загального плану курсу) [4, с. 7 – 11].

Впоряд (сучасний термін – стройова підготовка) включав трьохрівневий етап навчання, розрахований на 40 навчальних год. – близько 13 % від загального курсу (найбільше після польової служби). За планом, підстаршина мав опанувати: 1. *Вишкіл одинцем (одиначний вишкіл)* а) основні постави – 2 год., б) ходи і біги – 1 год., в) звороти на місці – 2 год., г) клякання (присідання), падання, вставання, переповзання, стрибки – 6 год., д) хвати крісом – 4 год., є) віддавання почеси – 3 год.; 2. *Зімкнені лади:* а) збірки – 2 год., б) рівняння і відчислювання – 1 год., в) марш і зміна ладів – 2 год., г) звороти в марші – 1 год., д) хвати крісом – 5 год., є) віддавання почеси – 1 год., ж) виступовання та зголошування – 2 год., з) перероблювання всяких команд – 2 год.; 3. *Вільні лади:* а) розвивання (розгортання) роя, чоти – 4 год. б) повторення – 3 год. [4, с. 7 – 11].

На навчання з топографії було виділено 20 навчальних годин (6,7%), за які курсанти мусили освоїти достатньо складний курс орієнтування на карті, який включав: а) військова топографія, місцевість тактичного способу і способи вивчення місцевості – 2 год.; б) масштаби – 2 год.; в) місцеві предмети, умовні знаки, підпис на карті – 2 год.; г) рельєф, види рельєфу, зображення рельєфу, горизонталі, види горизонталі, висота перерізу, заложення, шкала заложення, крутизна спадів, окреслення крутизни – 2 год.; д) орієнтація карт, знаходження місця постою, рух по карті – 4 год.; є) знаходження сторін світа по місцевих предметах і по годиннику визначення віддалі – 1 год.; ж) компас, його будова і користування компасом, азимут, рух по азимуту – 2 год.; з) види карт 1 год. и) практичне заняття – 4 години [4, арк. 7 – 11].

Також курсанти під час вивчення військової топографії мали засвоїти: 1. Вивчення та оцінка місцевості. Значення місцевості та предмет військової топографії. Елементи місцевості та їх різновидності, їх тактичні особливості. Способи вивчення місцевості. Карта, як засіб керування військами. 2. Читання карти. Загальні поняття про мірила. Числове та лінійне мірило. Вимір та відкладання віддалі на карті. Перехід від лінійного мірила до числового і навпаки. Визначення мірила, якщо його на карті нема. Умовні знаки і підписи

на карті. Креслення умовних знаків. Рельєф та його зображення; види рельєфу. Характерні точки та лінії. Форми схилів. Способи визначення стрімкості схилів на місцевості. Способи зображення рельєфу на картах. Горизонтальні. Зображення горизонтальними різних видів рельєфу і схилів різного напрямку та характеру. Висота зрізання. Допоміжні і додаткові горизонталі. Відмітки висот. Визначення висоти зрізання. 3. Карти тактичні, оперативні та стратегічні. Їх призначення. Орієнтація. Компас. Визначення сторін горизонту по сонцю, Полярній зірці, Молочній дорозі (Чумацький шлях), деревах. Орієнтація карти. Визначення на карті точки перебування. Рух по карті, по шляхах і без шляхів. Поняття про азимут. Визначення азимутів на місцевості і по карті. Визначення на місцевості напрямів за азимутом. Рух по азимуту /компасу/. Цілі – указання [40, арк. 108].

Підготовка зв'язку передбачала навчання курсантів базових знань засобів комунікації у військах: а) основи організації зв'язку – 1 год.; б) звичайні засоби – 1 год.; в) простіші засоби / піші посильні, звукові і зореві / умовні знаки руками і сигнальні прапорці – 5 год.; г) обов'язки зв'язкового / посильного – 4 год.; д) кінні зв'язкові – 1 год.; є) технічні засоби зв'язку – 3 год. Примітно, що на вивчення найпростіших методів передавання інформації було виділено 12 навчальних годин, в той час, як на опанування спеціальних технічних засобів (рації) відводилось всього 3 години, що є свідченням низького забезпечення радіозв'язку на низових рівнях військової організації в УПА. Загалом, навчанню із зв'язкової підготовки відводилось 15 год. – 5 % загального вишкільного часу [4, арк. 7 – 11].

На 10 годин більше, ніж на підготовку із зв'язку приділялось для опанування саперної підготовки (мінно-підризна, інженерно-саперна справа) – 8 % від загального курсу навчання. Предмет навчання ділився на наступні підтеми: а) підризна справа – 7 год.; б) мости і переправи – 6 год.; в) земляні роботи – 5 год. г) загородження і завали – 4 год.; д) інженерна розвідка – 3 навчальні години [4, арк. 7 – 11].

Підготовка підстаршин УПА передбачала вишкіл військових кадрів для формування у подальшому польової армії, тому закономірно, що в програму навчання підстаршинських шкіл був включений предмет «газознавство» – дисципліни по вивченню хімічної зброї. Зокрема, за 8 / 5 годин (2,6 % від курсу) майбутні командири УПА мали знати: а) основні відомості про бойові хімічні речовини – 1 год.; б) отруйні речовини – 1 год.; в) класифікація і властивості різних ОР (отруйних речовин) – 3 / 1 год.; г) перша допомога поразенню (при пораненнях – авт.) – 1 год.; д) міри захисту від ОР – 2 / 1 год. [4, арк. 7 – 11].

За програмою псш УПА майбутній підстаршина із санітарного вишколу мав за 5 навчальних годин (1,4 % з курсу) освоїти наступні теми: а) гігієна стрільця 1 / 2 год.; б) перша поміч 2 / 4 год.; в) перенесення ранених 1 / 2 год. г) пояснення про хвороби 1 / 2 год. Таким чином, санітарна підготовка мала підготувати майбутнього командира базовим знанням з військово-польової медицини. Пройшовши санітарну підготовку, підстаршина мав уміти надати першу медичну допомогу і навчитися методикам транспортування пораненого в санітарний центр [4, арк. 7 – 11].

У підсумку, закінчивши підстаршинську школу УПА, підстаршина отримував основні знання з військової справи і міг командувати підрозділами в Українській повстанській армії на рівні рій – чота – сотня.

Якщо порівнювати вишкільну програму підстаршинських шкіл УПА із програмою підготовки сержантів в Збройних Силах України, то, попри те, що між ними різниця в 67 років, ми помітимо структурну подібність курсу підготовки підстаршин УПА і сержантів ЗСУ. Як в програмі вишколу підстаршин в УПА, так і за програмою по підручнику сержанта механізованих військ ЗСУ, складеною у 2011 р., майбутній сержант проходив підготовку з військової топографії, стройової підготовки (впоряд), підготовку зі зв'язку, вогневу підготовку (стрілецький вишкіл), тактичну підготовку (польова служба), військово-медичну підготовку (санітарний вишкіл) та інше. Що відмінне між двома програмами, так це те, що замість предмету газознавство

(захист від хімічної зброї) сучасні сержанти додатково вивчають радіаційний та біологічний захист. Також в програмі сержантів виокремлена тема фізичної підготовки та спортивної роботи. Окрім того, оскільки ще в радянські часи в армії відбулась механізація військ, в окремий предмет було введено дисципліну «водіння бойової машини».

Ще однією суттєвою відмінністю між двома програмами була наявність в програмі вишколу підстаршин саперної підготовки, в якій робився наголос на використанні вибухових речовин і базових знань із інженерної справи. Натомість сержант ЗСУ механізованих військ додатково прив'язаний до бойової техніки, оборону і рух по території якої він має забезпечувати. Тому саперна підготовка поступається інженерній справі під час навчання сержанта механізованих військ ЗСУ (для підготовки сержантів-інженерів в ЗСУ існує окрема програма).

Проте головна різниця між системою вишколу підстаршин і сержантів пов'язана з часом, адже навчальний польовий курс сержанта в ЗСУ триває до семи місяців [299], натомість в УПА на підготовку підстаршини було відведено лише два місяці (якщо мова йде про спеціалізовану підготовку (льотчиків, зв'язківців), то там вишкіл відбувається в окремих коледжах при цивільних (Державний університет телекомунікації), чи військових вузах – Військовий коледж сержантського складу Харківського університету Повітряних сил ім. І. Кожедуба, де навчання сержанта триває 2 роки і 6 місяців, що приблизно дорівнює терміну навчання сержантів і в сусідніх країнах *) [250].

---

* У Російській Федерації підготовка сержантів проходить теж при вищих навчальних закладах, в Рязанському вищому повітряно-десантному командному училищі сержанта з окремою технічною спеціалізацією (зокрема, спеціалістів з радіозв'язку) готують 2 роки і 10 місяців – 5 373 навчальних годин. Водночас, в збройних силах США, де підготовка сержантського складу армії є однією із пріоритетних напрямків діяльності (40 % особового складу армії складають військовослужбовці із сержантським званням), діє 27 спеціальних сержантських училищ, зокрема окрема спеціалізована Академія старших сержантів Сухопутних військ США у форті Блісс, штат Техас, робота якої покликана підвищувати рівень сержантського складу (спеціальний курс підготовки (курс лідера воїнів – Warrior Leader Course (WLC)) складає 7 місяців для військових з багаторічною службою в званні сержанта).

Ми не дарма провели порівняння програми вишколу підстаршин в УПА саме з програмами підготовки в регулярних арміях, оскільки політичне керівництво ОУН і військове командування УПА розбудовували збройні сили не партизанського, а, в першу чергу, регулярного типу (про що свідчить і курс вишколу на 1944 р.), які внаслідок національної революції і внутрішнього колапсу більшовицької держави мали б вести фронтову війну зі своїми противниками. І лише геополітичні реалії змушували звужувати малу війну УПА в напрямку віддання переваги партизанським методам. Яскравим прикладом переходу від будівництва регулярної армії до партизанської є програма вишколу підстаршин у ВО – 6 «Сян», ТВ «Лемко» за травень 1946 р. В порівнянні з програмою за 1944 р., новий курс був розрахований на 410 навчальних год. і включав:

1. Полева служба та тактика партизанського бою (підк. – авт.).....165год. – (40 %)
2. Впоряд.....30 год. – (7 %)
3. Зброезнання.....34 год. – (8 %)
4. Політвиховництво.....45 год. – (11 %)
5. Теренознавство та топографія.....25 год. – (6 %)
6. Піонірська служба.....32 год. – (7,8 %)
7. Стрілецький вишкіл.....22 год. – (5 %)
8. Внутрішня служба.....20 год. – (4,8 %)
9. Зв'язок.....8 год. – (2%)
10. Організація армії.....3 год. – (0,7 %)
11. Військова інтендатура.....4 год. – (0,9 %)
12. Газознавство.....4 год. – (0,9 %)
13. Розвідка.....10 год. – (2,4 %)
14. Санітарна служба..... 8 год. – (2 %) [37, арк. 39].

За новою програмою вводились три окремі предмети: розвідка, організація армії і військова інтендатура (постачання армії). Попри збільшення часу навчання, суттєвих змін зазнав розклад навчальної програми. Так, незмінним для вишколу залишилось лише вивчення внутрішньої служби – 20 годин (проте у загальному відсотковому відношенні вивчення предмету скоротилося з 6,7 % до 4,8 %) й зброезнавства (34 проти 35 год., у відсотковому відношенні 11,7 % у 1944 р. – до 8 % в 1946 р.). Час на вивчення інших предметів зазнав змін. Насамперед скорочувалось вивчення стройової

підготовки (із 30 год. в 1944 р. до 22 год. в 1946 р. – з 13 % до 7%), газознавства (із 8 годин до 4 год. – з 2,6 % – до 0,9 %) і стрілецького вишколу – із 30 год. до 22 год. (відсотково – вдвічі, із 10 % до 5 % від загального часу навчання). Натомість збільшувався час на вишкіл зв'язкової підготовки – з 8 год. до 15 год. (8 % – 7,8%), топографії (із 20 год. до 25 год – 6,7% – 6%), саперної підготовки (піонерська служба – з 25 до 32 год – 8% – 7,8 %), санітарної підготовки (із 5 год. – до 8 год. – 1,4 % – 2 %).

Проте найголовніших змін у програмі зазнав курс навчання із польової служби. За рахунок додачі предмету з тактики партизанських боїв він збільшився зі 100 годин в 1944 до 165 год. в 1946 р. (з 33 % до 40 %). Окрім тем з польової підготовки (загальні положення, польова стійка, рій/чота в наступальному і оборонному бою т. ін.) було додано наступні підтеми: «... 16. Марші / звичайний, забезпечення, партизанський марш / та чота в похідній охороні... 12 год. 17. Постій / квартирування, таборування, постій партизанського відділу та чоти... 10 год. 18. Напади / наскоки – атаки/ .... 10 год. 19. Засідки .... 8 год. 20. Бій у лісі .... 4 год. 21. Бій в населених пунктах / селах, містах/.... 4 год. 22. Характер партизанських боїв та вихід з бою / відступ / .... 6 год. 23. Напади на залізничних шляхах .... 4 год» [37, арк. 39].

З огляду на партизанський характер діяльності УПА в 1946 р. велика увага на підстаршинському вишколі приділялась питанням розвідки і контррозвідки. Зокрема, підстаршини мали вивчити загальні поняття розвідки, її мету, ціль, поділи (загальну, військову); методи розвідувальної роботи; знати історію і побудову НКВД від часів ЧК; володіти знаннями з агентурно-оперативної роботи; уміти відбирати розвідувальний матеріал, орієнтуватися в техніках кореспонденції із шифром, кодом та інше [37, арк. 42].

Предмет військової інтендатури надавав знання із теми логістики: питань постачання провізією та забезпеченням амуніцією тощо [37, арк. 41]. Таким чином, командування УПА навчаючи своїх підстаршин розвідці, інтендатурі та партизанській тактиці готувала їх в 1946 р. до самостійного командування бойовими підрозділами від рою до чоти, що було вкрай актуально в період,

коли відбувався перехід в підпілля, під час якого оперувати з'єднаннями сотень і куреннями було з тактичної точки зору небезпечно.

Таким чином, програма підготовки військових кадрів у підстаршинських школах УПА не передбачала довготривалого вишколу. Та попри дефіцит в часі, майбутній підстаршина УПА отримував основні знання з військової підготовки, що давало йому змогу командувати бойовими підрозділами на рівні рою і взводу. Більше того, внаслідок нестачі й старшин, військовослужбовець в ранзі підстаршини призначався і на командування сотнею і окремих крупних бойових груп повстанської армії.

Закономірно, що в підстаршинських школах УПА, як у будь-яких військових інституціях чітко прописаний порядок денний. Так, день починався о 5:00 («рання зоря»), в 05:10 – 05:25 проводилась «руханка» (розминка, фізичні вправи), 05:25 – 05:50 – вмивання і прибирання казарменних приміщень, 05:50 – молитва, 06:00 – 06:30 – сніданок, 06:45 – ранній звіт, з 07:00 по 11:30 проходили «передполудневі заняття», 12:00 – 13:45 – обід і обідня перерва, 13:00 – службовий звіт, 14:00 – 18:50 – «пополудневі заняття», 19:00 – денний наказ, 19:30 – вечеря, 19:30 – 20:45 – час дозвілля, 20:45 – вечірня перевірка та молитва, 21 : 00 – вечірня зоря [37, арк. 43]. Таким чином, в середньому на один день було передбачено 8 годин на вишкіл (враховуючи перерви між заняттями), відповідно щоб повністю пройти навчальну програму, розраховану на 410 годин (власне, даний розпорядок дня і вище зазначена програма діяли в одній і тій самій школі підстаршин «ім. Коника») треба було витратити 51,25 дні. Враховуючи середню кількість днів на місяць в 30 і 8 недільних днів з восьми тижнів, (у неділі за програмою вишкіл не проводився), то за часом вишкіл повністю вкладається в два місяці – 59 днів + один день на іспит.

Після проходження двомісячного курсу військової підготовки всіх курсантів чекав іспит, за результатами якого випускникам присвоювали військові звання. Так, із 110 курсантів підстаршинської школи «імені полковника Коника» ВО 6 «Сян», ТВ «Лемко», яка завершила підготовку одного із своїх курсів 30 червня 1946 р., 25 курсантів отримали оцінку «дуже

добре», 66 – «добре» і 20 ос. не завершили курс підготовки. Оцінювання рівня отриманих знань відбувалось за рейтинговою системою, тобто від оцінки найкращого курсанта, який отримував оцінку «1» і далі по спадаючій (від одного до вісімнадцяти, від 19-ти до 57-ми, інші 20 курсантів отримали нижчі оцінки й таким чином не закінчили підстаршинську школу). Водночас аналізуючи список успішності псш «ім. полк. Коника» встановлюємо цікаву особливість: в школі окрім рядових стрільців проходило навчання ще 5 старших стрільців, один старший вістун і двоє вістунів, четверо старших стрільців і один старший вістун отримали оцінку «дуже добре» (від 7 пунктів), старший стрілець і два вістунів – «добре», й, водночас, серед курсантів, які не закінчили курс, всі були в ранзі стрільця. Таким чином, військовий досвід й вища попередня кваліфікація допомагали отримувати знання, хоча найкращі оцінки за даним листом рейтингу здобули звичайні стрільці [37, арк. 46].

Також всі курсанти, які пройшли підготовку, одержували спеціальну посвідку закінчення підстаршинської школи, в якій зазначалось:

1. Приналежність до оперативного командування і окремого загону УПА;
2. Назва школи;
3. Псевдо стрільця, що закінчив школу (наприклад стрілець на псевдо «Комар»);
4. Рік його народження;
5. Загальний рівень вишколу підстаршини («дуже добрий» або «добрий»);
6. Локація (місце перебування школи, яке позначалось шифром, наприклад «Льоката: 8/110»);
7. Дата і підпис командира підстаршинської школи (наприклад в.о. командира школи «Зенко» і підпис за псевдом) [41].

Додатково в таких посвідках також зазначались підписи викладачів, що інспектували курсанта, подібно, як в посвідці, виданій старшому булавному «Сагайдачному» від 7. 12. 1946 р. в школі підстаршин «Переяслави» [42], чи старшому вістуну «Нечаю» за підписом чотирьох інструкторів іспитної комісії і командира школи «Гориня» підстаршинської школи УПА «Лісові Чорти – Вертеп» (ВО – 2 «Буг») від 3. 9. 1944 р. [32, арк. 383]. Зі зрозумілих причин в документі не зазначалось жодних особистих даних стрільця, крім року народження і його псевдонім на час навчання в школі [37].

Взагалі дані посвідки були важливим елементом організації вишколу УПА, саме ці особисті документи засвідчували освітній рівень й визначали місце окремого підстаршини у військовій ієрархії Української повстанської армії.

Після завершення вишколу стрільці, що пройшли підготовку і отримали підстаршинські ранги, мали повертатись до відділів, з яких вони були відряджені на навчання: «Після покінчення вишколу всі учасники школи вертають до своїх відділів, боївок чи інших попередніх місць праці та зголошуються у своїх командирів, з посвідченням покінчення вишколу та відповідними лафетами» [37].

Наказом школи «ім. полк. Коника» також вимагалось не затримуватись без жодних службових причин на терені або «робити собі самовільно відпустки, чи що подібного» [37].

Також підстаршинам заборонялось переходити територією на одинці. Осільки територія була насичена ворожими силами і шпигунами, то відповідно до даного наказу в. о. командира школи «ім. Коника» «Зенка» всі підстаршини мали вертатись лише групами, для координації котрих призначався командир групи. Зокрема, для командування групою військових, які рухались на Бескид, було призначено ст. вістуну Приспіва, групу, що рухалась в північному напрямку очолив старшина «Орлик» [37].

Загалом, закінчивши підстаршинську школу, підстаршина УПА міг керувати бойовими підрозділами й брати участь в бойових операціях як в складі військових з'єднань, так і командувати самостійними партизанськими загонами.

Навчальна література. Забезпечення процесу вишколу підстаршинських шкіл фаховою навчальною літературою було однією з найбільших проблем командування Української повстанської армії в напрямку підготовки командирів середньої ланки. Щоб подолати дефіцит навчальних матеріалів, при старшинських школах УПА у 1944 р. засновувались видавництва, в яких друкувались вишкільні посібники (одне з перших таких видавництв діяло в

1944 р. при старшинській школі «Лісові Чорти», де систематизовано видавалась військова література, зокрема, й для підстаршинських шкіл). Також підготовкою вишкільних матеріалів з військової справи займалась військова референтура ОУН. Здебільшого основою матеріалу укладання статутів, навчальних книг з топографії, стройової підготовки, зв'язку та інших дисциплін були видання різних армій, як правило, найновіші для того часу – з 1940 – 1943 роки. Набагато рідше підготовча література готувалась на базі статутних документів Армії УНР.

За класифікацією всю навчальну літературу підстаршинських шкіл УПА ми ділимо на навчальні видання (конспекти лекцій, посібники, підручники) та нормативно-правові акти, що регламентували функціонування збройних сил українського визвольного руху (статути: дисциплінарний, стройовий, бойовий, внутрішньої служби, гарнізонної та вартової служби й окремі інструкції).

Властиво, нормативно-правові акти є однією із найбільших за об'ємом групою документів, за якими проводилась підготовка в підстаршинських школах УПА. До них відносяться: Дисциплінарний статут УПА [23, арк. 1 – 9], Статут вартової служби [40], Муштровий (стройовий) статут УПА [39], Бойовий правильник [59, арк. 313 – 461] (статут) піхоти [39], Бойовий статут піхоти: рій (відділення), чота (взвод) [39], Бойовий правильник піхоти УПА [39], Бойовий правильник піхоти: протитанкові кріси (гвинтівки) [39], інструкція на випадок алярму (тривоги) [40], Стройовий статут УПА [40], статут внутрішньої служби в УПА [39] інструкції для варти [40] та ін.

Одним із перших статутів, розроблених в УПА, був Дисциплінарний статут. Його проект був відправлений 15 грудня 1943 р. шефом штабу Л. Яворенком Групи УПА «Турів» на затвердження командирів групи «Кліщу», який 22 грудня 1943 р. наклав резолюцію виконавцю на розсилання даного статуту по куренях Групи «Турів». За структурою документ складається з шести розділів і п'ятдесяти пунктів: 1. Вступ (із тлумаченням базових понять), 2. Зверхність в УПА (система підпорядкування), 3. Карність та заохочення в УПА, 4. Дисциплінарні права зверхників, 5. Військово-польовий суд, 6. Арешт

та карні відділи. В порівнянні із діючим дисциплінарним статутом Збройних сил України [47], дисциплінарний статут УПА передбачає діяльність військово-польових судів та карних відділів. Зокрема, відповідно до розділу 5, пункту 38 військово-польовий суд міг застосувати за тяжкі злочини в якості покарання перебування в карному таборі до трьох місяців або кару смерті [23, арк. 4]. Загалом, дисциплінарний статут Української повстанської армії був документом періоду Другої світової війни, тому мав відповідати викликам часу.

Проект муштрового статуту УПА був підготовлений військовими спеціалістами із ОУН в 1940 р. На 36 сторінках документу було розписано основи стройової підготовки: підготовка стрільця, вишкіл в строю (роя, чоти, сотні), команди («ліво(право) – руч», «обер – нись»), стройові прийоми, рух без зброї та зі зброєю, виконання військового вітання, вихід зі строю та інше [39, арк. 91 – 110]. Основна відмінність муштрового статуту УПА із статутом стройової підготовки ЗСУ полягає у відсутності в положеннях про рух строю на машинах і дії військовослужбовців в параді [46]. Проте в повстанському стройовому статуті є окреме положення про стрілецький статут, який визначав принципи ведення вогню і дій під час бою [39, арк. 91 – 110] (в ЗСУ дії під час бою регламентуються в Бойовому статуті сухопутних військ).

Статут внутрішньої служби УПА визначав порядок служби в казармах, роботу інспекційної служби, вояцьку поведінку, права та обов'язки зверхника, права та обов'язки підлеглого, порядок роботи вартової служби (склад та сила варти, вартові дозори, зміна варти, обов'язки командира / заступника варти), порядок оформлення та подання скарг тощо [39].

Бойовий правильник піхоти I – II визначав обов'язки окремого бійця в бою. Поділяється на два розділи: 1. Загальні положення (основи бойових дій піхоти, основи успіху піхоти в бою, вогонь і маневр підрозділів піхоти, бойовий лад, обов'язки командира), 2. Поодинокий боєць (загальні обов'язки бійця, спеціальні обов'язки бійця, спостерігач (зорець), добірний стрілець (снайпер), автоматник, підносець (обслуга кулеметних, мінометних і гарматних розрахунків), зв'язковий, конюх, польова стійка, наслух (вартовий) [39, арк. 173

– 197]. В додатках в статуті наведені приклади і роз'яснення основних засобів боротьби піхоти: гвинтівка (кріс), автомат, ручна граната, протитанкова граната, пляшка із запальною мішаниною (сумішшю), револьвер і пістолет, ручний кулемет, важкий кулемет, протитанкові самозарядні рушниці системи Сімонова і Дехтярьова, 45 – мм. протитанкові гармати, 76 – мм. полкові гармати, гранатомети (сотенні – 50-мм., курінні – 85-мм., полкові – 120-мм.), ампуломети (капсульний вогнемет), вогнемет, фугас, міна [39, арк. 192 – 196]. Бойові правильники/статути піхоти також видавала друкарня і за матеріалами зі школи старшин «Лісові Чорти». Так, у 1944 р. був випущений Бойовий статут піхоти / стрілець, рій, чота/, які наслідували попередні видання [39, арк. 251 – 283].

Бойовий правильник піхоти УПА VIII – XII 1944 року визначав дії військових підрозділів в бою для стрілецької чоти (в наступі, обороні, в розвідці, в бойовому забезпеченні, на маршовому забезпеченні, на забезпеченні постою), чоти автоматників, кулеметної чоти, чоти 82 – мм. гранатометів, чоти протитанкових рушниць. В додатках вміщуються помітки умовних знаків для позначення на картах, планах та схемах [39, арк. 198 – 250].

Підготовка з вартової служби готувалась на базі окремої інструкції під назвою «Загальна вказівка для варти», яка визначала такі аспекти: 1. Загальні вказівки для варти, 2. Обов'язки осіб складу варти (права та обов'язки стійкового, розвідного, помічника командира варти, помічника командира варти по службі вартових собак, обов'язки команданта варти), 3. Підготовка особового складу варти, 4. Наряд варти, 5. Кличка (пароль), 6. Відправа варти, 7. Зміна варти, 8. Порядок слідування зміни на стійці, 9. Порядок змін стійкових, 10. Виклик варти до зброї, 11. Внутрішній порядок на варті, 12. Допуск до вартівні, 13. Перевірка варти, 14. Охорона вартівними собаками, 15. Дії варти під час нападу, пожежі, повітряної, хімічної тривоги [40, арк. 240 – 255]. Подібна інструкція також визначала порядок дій підрозділів УПА на випадок алярму (тривоги) [40, арк. 1].

Загалом, нормативно-правові і розпорядчі документи були основою підготовки військовослужбовців в підстаршинських школах УПА, саме на їхній основі готувалися навчальні матеріали з військової підготовки, тактики ведення бою та окремих предметів із вишколу підстаршинських кадрів Української повстанської армії.

Навчальні видання для підстаршинських шкіл готувались зусиллями як підпілля ОУН, так і силами навчальних центрів УПА, насамперед в старшинських школах, де діяли фахові спеціалісти з військової справи.

Так, для вишколу підстаршин було підготовлено низку вишкільної літератури із польової служби, зокрема, брошуру під назвою «Військово-повстанський вишкіл», де розкрито основи вогневої підготовки (зброєзнавство, прийоми стрільби, елементи ведення вогню: вогнева позиція, вибір цілі, визначення віддаленості цілі, вибір точки націлювання), польової служби (орієнтація на полі бою, рекогноситування території, маскування, військове забезпечення, розвідка, зв'язок, маневр, види боїв (загальні обов'язки в бою, наступ, оборона, відступ) повстанські бойові акції – засідка, наскок, атентат). Останній розділ з повстанського бою – характерна риса військової підготовки УПА, те, що вирізняє військовий вишкіл українських повстанців в порівнянні із підготовкою в регулярних збройних силах. Власне, диверсійно-терористична складова була притаманна у навчанні як рядових стрільців, так і командирів УПА [37, арк. 49 – 82].

Проте диверсійна підготовка була не головною, а лише доповнюючим елементом, зважаючи на геополітичні обставини і умови діяльності УПА, командування якої під політичним проводом ОУН розглядало Українську повстанську армію як зародок повноцінних регулярних сил державного типу. Тому головна увага у вишколі командирів підстаршинської ланки приділялась саме загальновійськовій підготовці, під що готувалась відповідна література, зокрема, схеми, в яких доступно відображено поняття з військового вишколу: схема організації армії [39, арк. 308], схема розгортання дивізії на марші [39,

арк. 318], схема роз'їзду [39, арк. 319], план ведення вогню [39, арк. 309] та ін. [39, арк. 312].

Значна увага в УПА надавалась також розробці та поширенню у військах і вишкільних центрах навчальної літератури із окремих дисциплін військового навчання. Так, видавництво старшинської школи «Лісові Чорти» у 1944 р. підготувало і видало підручник «Нарис військової топографії» [40, арк. 109 – 135]. На сторінках підручника подана базова інформація з топографічної підготовки підстаршинських кадрів: вивчення терену, предмет військової топографії, терен та його складові елементи, види рельєфу (рівнинна місцевість, горбувата місцевість, середньогірна місцевість, легкопересічна місцевість тощо), поняття про форму землі та про визначення точок на земній поверхні, способи визначення терену (мірило (масштаб), загальні поняття про мірило, способи користування лінійним мірилом, поперечне лінійне мірило, перехід від числового мірила в лінійне і навпаки), компас звичайний, компас з бусолом Андріянова, окремий розділ з нарису військової топографії (теренові об'єкти, їхнє значення та зображення умовними знаками; позначення висоти перерізу; визначення курсу нахилу спаду гори за допомогою екліметра (кутоміра) та інш.), визначення полів видимості, марші (марші по карті дорогами і по бездоріжжю), визначення азимуту (в терені і по карті), визначення цілей по карті, складання графічних бойових документів (укладання шкіців (схем) опорних пунктів рою і чоти), розвідка (розвідка терену, лісів, рік, переправ, шляхів селищ тощо).

Властиво підручник військової топографії видавництва «Лісових Чортів» вміщував базові відомості з даної дисципліни, опанувавши які підстаршина УПА міг повністю виконувати свої військові завдання за допомогою карт та інших прийомів й засобів орієнтування. В порівнянні із сучасним підручником з військової топографії підручник сш «Лісові Чорти» відзначається стислістю, хоча основний зміст двох видань подібний. Звичайно, у підручнику УПА 1944 р. відсутні такі розділи, як аерофотознімки та робота з ними, призначення та робота навігаційної апаратури (гіроскоп, гіронапівкомпас, координатор,

перископічний артилерійський бусоль, курсопрокладник тощо), яка використовується, здебільшого, в механізованих військах і артилерії та ін. Проте стосовно вивчення місцевості як елемент бойової підготовки, орієнтування на місцевості без карт, складання схем місцевості та бойових графічних елементів й інших тем, два видання подібні за змістом (в підпункті «тактичні види місцевості» графічні зображення видів рельєфу однакові, оскільки обидва видання склалися на базі радянських видань).

Та попри схожість, підручник «Нарис військової топографії» 1944 р. має свої відмінні особливості. Насамперед в стилістиці тексту. У виданні УПА вміщені практичні рекомендації та настанови, наприклад, такого характеру: «Щоб ворог не задавав нам великих втрат всі рухи робиться в бою скоками (перепадами, перебіжками – авт.) терену, які закривають від зорення і вогню противника. Щоб пізнати ці складки треба провести особисту розвідку, або визначити із карти» [40, арк. 109 – 135, 119]. Ще однією суттєвою особливістю було зазначення в підручнику УПА з топографії масштабів тактичних і оперативних воєнно-топографічних карт Російської імперії, СРСР, Німеччини, Австрії та Польщі. Топографічні карти за підручником «Нарис військової топографії» вид. «Лісові Чорти» поділяються на тактичні: від 1 : 25 000 до 1 : 100 000, понад – оперативні (генеральські). В Червоній армії використовувались поряд із сучасними, також і царські карти, вивчення яких теж передбачала топографічна підготовка в підстаршинських школах УПА: тактичного рівня – 1 сажн (1 дюйм) – 1 : 21 000, одноверстівки – 1:42 000, двоверстівки – 1: 84 000, триверстівки – 1 : 126 000. До тактичних карт в СРСР зачислялись карти з масштабом 1:50 000, 1 : 100 000 (зображення наносилось в чотирьох кольорах). Німеччина: тактичні карти 1 : 100 000 – 1 : 200 000, оперативні – 1 : 300 000 – 1 : 500 000 (карти масштабом вище – стратегічного рівня). Австрія – такт. Карти 1 : 75 000 / «спеціалка», оперативні – 1 : 200 000 – 1 : 750 000. Польща: тактичні – 1 : 100 000, оперативні 1 : 300 000. Також були наведені приклади орієнтирів за сторонами світу, що використовуються на картах в Росії, Польщі, Німеччині, Франції й Англії. Ця інформація була вкрай

актуальною для вишколу в УПА, оскільки всі топографічні карти на той час були складені іноземними мовами [40, арк. 119 – 120].

Брошура з гранатного вишколу, яка, на нашу думку, була написана в ОУН у міжвоєнний період, є ще одним яскравим прикладом вишкільної літератури, що використовувалась під час навчань підстаршин в УПА. На 21 сторінці лаконічно і доступно наведені основні відомості по застосуванню даного виду зброї. Зокрема, наведені види гранат (наступальні/зачіпні/, оборонні, спеціального призначення, газові, димові, запальні, підривні/ їхню будову (голівка/череп/, вибуховий матеріал, запальник). Укладач навів приклади польської гранати із запальником А. Ц. ВЗ. 25, французької із запальником О. Ф. ВЗ. 916, та крісової гранати V.Б. Видання окрім тексту вміщує наочні приклади гранат й положень гранатного кидка (стоячи, з коліна, лежачи) [40, арк. 26 – 47].

Поряд з гранатами, майбутні підстаршини опановували знання із підривної справи (входив в предмет саперної/інженерної підготовки). Для цієї цілі видавались невеликі брошури на кілька аркушів зі стислою інформацією з підривної справи, зокрема, про види і характеристики, способи застосування і зберігання толу (тротил), мелініту (пікринова кислота, пертит), підривника [40].

Навчання партизанської тактики здійснювалось на основі спеціальних видань, подібних брошурі «Прийом роботи партизанських відділів», де були подані головні аспекти в сфері малої війни. Так, в брошурі подається інформація про організацію маршів, постою (таборування), розвідки, нападу на ворожі об'єкти (загальні положення, підготовка нападу, виконання нападу), напад на залізничних шляхах, засідка, вихід з бою) [37, арк. 292 – 306].

Подібним чином оформлені навчальні матеріали із стрілецького вишколу (вогнева підготовка). Брошура включала: навчання про гвинтівку і теорія пострілу (націльний пристрій, канал цівки, націльна лінія та ін.), націлювання і рух ока, спосіб націлювання, стягнення язичка (спусковий гачок), приготування до ведення вогню і стрілецькі постави (позиції), спосіб тримання гвинтівки і рух руки, вправи на контроль дихання, зложені вправи (оцінка віддалі, пошуки

цілі, вибір точки націлювання), ладування і розладування (зарядження, розрядження) оцінка віддалі та ін. [37].

Окрему групу матеріалів з військової підготовки складають зошити і зшитки зошитів із лекціями військової, військово-бойової підготовки та ідеологічно- політичного вишколу з підстаршинських шкіл УПА [20]. Власне, за даними історичними документами ми можемо безпосередньо відтворити, яку інформацію отримували майбутні підстаршини на лекціях [17, 18, 19].

Таким чином, попри дефіцит у навчальній літературі, командування УПА і керівництво підстаршинських шкіл, шляхом перекладів освітніх матеріалів із військової підготовки і організації їх друку, змогли забезпечити свої військові школи необхідною кількістю вишкільної літератури.

3.4. Озброєння і участь в бойових операціях

Закономірно, що на озброєнні у підстаршинських школах УПА, як і у всій повстанській армії, були різні типи і види стрілецької зброї, походженням з армій різних країн. Так, із трьох задокументованих груп, що прибули на комплектацію підстаршинської школи «Світлана» (16, 9, 14 осіб – старшина, 6 підстаршин, 32 стрільця), головним озброєнням більшості військових були однострільні гвинтівки радянського виробництва (13 у першій групі, 8 – у другій, 7 – у третій). Єдиний старшина на псевдо «Вишня» із третьої групи був озброєний пістолетом системи «Mauser» – С 96 і, додатково, пістолетом незазначеної марки. Інші сержанти мали на озброєнні такі ж радянські гвинтівки, як і рядові, та нагани. Двоє рядових третьої групи замість радянських гвинтівок мали по пістолету «Mauser». З усіх трьох груп автомати мали лише двоє стрільців третьої групи. Перша група єдина, яка мала на озброєнні кулемет ДП («Дегтярєва»). Із наступних, зазначених у бланку переліків озброєння (радянська зброя розробки Токарева (кулемет МТ чи

пістолет-кулемет), зброї фінського виробництва* і німецьких ручних скорострільів MG-42) на озброєні груп не було. Окремі бійці мали по одній гранаті оборонного типу (разом – 8 одиниць) [27, арк. 1].

Стан амуніції аналізованих трьох груп був наступний: кожний військовий, в якого основною зброєю була радянська гвинтівка, мав від 20 до 130 патронів (в середньому по 32 патрони), стрілець з кулеметом ДП мав 155 патронів, старшина мав 100 патронів до «Маузера» та 9 патронів до пістолета не ідентифікованої марки. Загалом у прибулого складу було 1251 одиниць набоїв до радянської зброї, 256 патронів до пістолету марки «Маузер», 21 патрон до пістолета типу «Наган» [27, арк. 1].

Аналіз озброєння і амуніції свідчить, що новоприбулий штат із вище описаних груп підстаршинської школи «Світлана» був забезпечений зброєю та амуніцією неоднорідно. Наприклад, один із стрільців на псевдо «Чумак» з III групи комплектації мав на озброєнні автомат і револьвер, в той час коли підстаршини мали або одну гвинтівку, або револьвер системи «Наган» [27, арк. 1]. Деякі стрільці і підстаршини мали лише по 20 – 30 патронів до гвинтівок, в той час, як бійці з їхніх груп могли розраховувати на 45 – 50 і 130 набоїв.

Таким чином, всі прибулі новобранці до підстаршинської школи «Світлана» були забезпечені основною зброєю та базовим комплектом і амуніцією до неї [27, арк. 1].

Особливість підстаршинських шкіл полягала в тому, що вони, як і старшинські школи, про які мова піде нижче, суттєво відрізнялися від звичайних військових училищ того часу чи інших військових навчальних закладів державного типу. По-перше, ці школи мусили діяти в умовах постійної загрози з боку ворожих сил, а це впливало на те, що вони мали розташовуватись у важкодоступних або віддалених районах, розгортаючи свої табори в лісистій, гористій і добре захищеній місцевості й, по-друге, ті ж зовнішні і внутрішні

---

* Мова йде про «фінку». Цим терміном в повстанському лексиконі називали ППШ (7,62-мм пістолет-кулемет зразка системи Шпагіна початку 1940-х рр.), який був розроблений на основі фінського пістолету-кулемету Suomi KP/-31 Аймо Лахті (зразка 1931 р.).

обставини диктували умови функціонування підстаршинських шкіл як бойових військових частин із першочерговою спрямованістю підготовки військових фахівців. Тому й не дивно, що часто курсанти підстаршинських шкіл, в критичних ситуаціях, могли бути задіяні оперативним командуванням УПА у військових операціях з оборони чи у наступальних акціях.

Для прикладу можна навести детальний опис бою курсантів школи «імені Полковника Коники», що дислокувалася на Закерзонні. Згідно зі звітом виконуючого обов'язки підстаршинської школи командира на псевдо «Зенко» 27 червня 1946 року три піхотних відділи підстаршинської школи «ім. Коники» та двох підрозділів з відділу сотні «Ударники» – 7 неподалік табору школи провели бій із радянськими силами безпеки (близько 80 бійців з підрозділу 28 полку 9 дивізії «Червоного Прапора») в лісі між селами Кориничі, Брилинці, Роншичі. На озброєнні повстанців із підстаршинської школи та бойової сотні були легкі кулемети, гвинтівки, автоматичні пістолети. У противника – легкі кулемети, гвинтівки /в переважній більшості/ і автоматичні пістолети [37, арк. 105 – 106].

Вишкільний табір УПА розташовувався за кілька днів маршу у лісі між селами Кориничі і Брилинці, на північ від дороги, яка сполучала ці села у віддалі близько 200 м. від лісової галявини. 26 червня 1946 р. підрозділ радянських сил, перебуваючи в пошуку відділів УПА, переправився на правий бік річки Сян, увійшов до с. Брилинці та звідти перейшов лісом до с. Кониша, де затримався через настання ночі [37, арк. 105 – 106].

Оперативне командування УПА вирішило завчасно підготуватися до ймовірного удару противника по своїх загонах: «Очікуючи, що ворог переходячи через села, з яких табір збирав провіант може довідатись про перебування в лісі вишкільного табору (де розтаборились з'єднання підстаршинської школи УПА і відділи охорони під командуванням командира на псевдо «Ластівка» [37, арк. 105 – 106] – авт.), дня 27. 6. 1946 р. заряджено (донесено до особового складу – авт.) о 2-гій годині острого поготівля (бойова тривога – авт.), а опісля зайнято оборонні становища в другій лінії старих

австрійських окопів над поляною, щоб вразі нападу ворога не бути заскоченим. Становища власні були догідні, бо давали добре поле обстрілу в рідколіссі та на поляну, а плечі борони забезпечувала майже не прохідна гущавина. Підходи від сторони Гелихи /північний схід/ та Рощиці /північний захід/ і Брилинці /південний захід/ забезпечували застави» [37, арк. 105 – 106].

Для розвідки за пересуванням підрозділів противника сили УПА застосували спеціальну розвідгрупу (стежу), яка повернулася о 6:30 год. з напрямку Конюші та повідомила, що противник вийшов у ліс і просувається дорогою в напрямку табору підстаршинської школи: «Кільканадцять хвилин пізніше ворог наткнувся на підслуха (вартового – авт.) від застави ч. І. та обстріляв його, вслід за чим розпочав наступ на наші становища. Перші дві сильні атаки більшістю своїх сил (близько 5 роїв / – 35 – 40 бійців – авт.) провів ворог на наше ліве крило, де був розташований відділ сотні «Ударники» – 7, заатакував його від сторони зрубаного лісу /з півночі/та від сторони поляни. Ворог кидався двократно з наложеними штиками на становище відділу «Ударників» – 7. Атаки було відбито і ворог був змушений відійти й залягти. Кілька хвилин пізніше і ворог почав атакувати наше праве крило, де були розташовані два підвідділи Підстаршинської Школи. Атаку ворога було відбито і праве крило перейшло до контрнаступу й почало оточувати ворога. Частина ворога (понад рій) прордерлася через поляну і зайняла першу лінію окопів на середньому відтинку нашої оборони, навпроти становищ першого піхотного відділу Підстаршинської школи, а друга частина почала в паніці відступати через поляну та вздовж поляни. Праве крило нашої оборони в погоні за ворогом доходить до дороги Конюша – Брилинці – Гелиха – Бітощинці та захоплюють віз з амуніцією та польовим радіоапаратом... В цей момент на середньому відтинку нашої оборони іде бій з групою ворога, який зайняв першу лінію окопів навпроти становищ першого піхотного відділу Підстаршинської школи та на лівому крилі відділу «Ударників» – 7, який відбиває нову атаку ворога, який після цього (противник – авт.) відступає взагалі. В міжчасі зліквідована вповні гранатами групу ворога (близько 2-х роїв) на середньому відтинку нашої

оборони і очищено та перевірено поле бою» [37, арк. 105 – 106]. Після бою відділи відступили планово на збірний пункт [37, арк. 105 – 106].

Згідно з джерелами визвольного руху описаний бій тривав приблизно півтори години. Внаслідок бойового зіткнення противник УПА був повністю розбитий і панічно відступав, хоча, за повстанськими звітами, це був один з найкращих відділів ворога, який оперував на даній території.

Втрати підрозділів УПА склали: 3 вбитих (в різних джерелах руху збереглися відомості про їхні псевдоніми: вихованці підстаршинської школи «Буйний», «Тугар» і «Хмара» [37, арк. 46]). 1 стрілець був легко поранений. Противник, за підрахунками із боку підрозділів УПА, втратив 45 бійців та командирів, зокрема, вбитими 33 рядових, 5 старшин та 12 поранених, що склало більшу половину з 80-ти осіб особового складу підрозділу. Поранених полонених, за звітом, було перев'язано. Над полоненими радянськими бійцями провели слідчі дії (вилучили документи, записали протоколи зізнання, сфотографували), після чого 6 з них, після проведення усної агітації і роздачі пропагандативних листівок, відпустили [66, арк. 746 – 748]. Загальні втрати противника, включно із пораненими, яким вдалося уникнути полону, оцінено силами визвольного руху на підставі здобутих документів, обчислень на полі бою та з оголошень, які були розклеєні владою в м. Перемишль [66, арк. 740 – 741].

Згідно з повстанськими матеріалами, в бою відзначився командир «Ластівка», відділ якого три рази відбивав ворожу атаку і переходив до успішного контрнаступу, Також відзначився один із командирів підстаршинської школи на псевдо «Зубр», що обороняв один із флангів і перейшов у наступ, та командири двох роїв середнього відтинку «Ворон» і «Мирон», які, витримавши натиск противника, і після вдалих флангових ударів сусідніх підрозділів, перейшли в заключний наступ, наблизились до противника і закидали його ручними гранатами, що призвело до втрат з радянського боку в 22 загиблих включно з двома старшинами. Окремо відзначено подвиг курсанта

підстаршинської школи кулеметника на псевдо «Сова», який один із перших кинувся в атаку [66, арк. 746 – 748].

Після бою повстанці захопили військові трофеї: 4 легкі кулемети, 30 гвинтівок, 6 ППС, 2 ППШ, 35 ручних гранат, 2 пістолета, 2 ручні гранатомети, польовий радіоапарат, 3 коня, віз, кінську упряж, взуття, одяг тощо. Загалом було здобуто близько три тисячі одиниць амуніції, що компенсувало на половину затрачених патронів і боєприпасів під час бою: близько 6 тисяч використаних патронів, гранат й інших боєприпасів [37, арк. 105]. Кількість трофейної зброї збігається із чисельністю ліквідованих солдат та офіцерів противника, що доводить об'єктивність підрахунку втрат з боку радянських сил безпеки. Таким чином, можна вирахувати остаточне співвідношення загиблих після зіткнення: 50 вбитих, поранених та полонених із радянського боку проти 3-х загиблих і одного пораненого із боку відділів УПА. Така відчутна диспропорція у втратах має своє пояснення. По – перше, пересування радянського загону відстежувалось військовою розвідкою УПА настільки, що командири повстанців знали точний час заходу противника в ближні і віддалені села за добу шляху до основного скупчення сил УПА, зокрема, місця розташування підстаршинської школи. По – друге, радянський загін вже не один день перебував у пішому рейді і в повному виряді в пошуках загонів УПА й фізично достатньо знесилився; по – третє, оперативне командування повстанських підрозділів знало про наближення свого ворога і мало достатньо часу, щоб підібрати вигідні тактичні позиції для оборони і контрнаступу, використавши для цього вже облаштовані бойові позиції австро-угорської армії часів Першої світової війни. По – четверте, старшини УПА, які завчасно планували бій, знаючи про кількісний склад радянського підрозділу, його озброєння і загальний стан, виокремили із власних військових сил ймовірно найбоєздатніші й свіжі сили в кількості, необхідної для оборони (три відділи підстаршинської школи і два із бойової сотні У-2; точно важко встановити їхній чисельний склад, скоріш за все щонайменше від 50 чоловік (якщо мова йде про рої) і до 140 (у випадку залучення чот), в середньому – близько ста бійців й

командирів, забезпечивши їх необхідною зброєю та амуніцією до неї у співвідношенні із засобами враження ворога. До того ж варто враховувати, що радянські підрозділи, із документів учасників бою з боку загонів УПА, перейшли в навальну атаку відразу, не провівши розвідки й не знаючи про сили і розташування свого противника. Тому подібне співвідношення втрат, з огляду на обставини, є закономірними.

Примітно, що вище описане зіткнення учасник бою політвиховник, булавний на псевдо «Вадим» у власному звіті називає «Іспит підстаршинської школи УПА імені Полковника Коника», оскільки підготовка підстаршинського складу проходила в постійній загрозі з боку противника і часто курсантам доводилось здобувати військову освіту не лише на лекціях і заняттях, а безпосередньо у бою. Тому й не дивним є те, що зазвичай новобранці прибували до військових шкіл УПА в повному виряді зі зброєю й амуніцією.

Підсумовуючи вище зазначене, ми прийшли до висновку, що типова підстаршинська школа УПА була достатньо озброєна і забезпечена, щоб протистояти противнику в локальному бою.

Загалом, хоча підстаршинські школи УПА повністю й не покрили цілковитої потреби повстанського війська в підстаршинських кадрах, однак змогли вишколити близько 40 % командирів молодшого складу.

РОЗДІЛ ІV

СТАРШИНСЬКІ ШКОЛИ УПА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПІДГОТОВКИ КОМАНДНОГО СКЛАДУ

4.1. Створення, організаційна структура, особливості функціонування

У серпні 1943 року засновується перша старшинська школа УПА – «Дружинники» (керівник Лев Крисько – «Горинь») [267, с. 237]. Дослідник П. Содоль називає ці вишкільні структури «юнацькі школи»: «... було організовано чотири старшинські курси – юнацькі курси, навчання в яких тривало – чотири місяці. Перші дві (сотні «Дружинники» та «Лісові чорти») пройшли вишкіл 1943 р. на Поліссі, а третя й четверта (два курені «Оленів») – 1944. Ці чотири курси дали армії приблизно 700 старшин та кандидатів на старшини» [302, с. 242]. Водночас дослідник визвольного руху І. Патриляк вказує на існування п'ятої старшинської школи УПА – «Грегіт», що діяла восени 1944 р. на Гуцульщині, яка підготувала понад сотню старшин для Групи УПА «Говерла» (ВО – IV) [267, с. 237]. Науковець цього періоду Киричук Ю. зазначає, що окрім вище зазначених вишкільних центрів діяла ще низка старшинських шкіл УПА, зокрема, за словами автора, це старшинська школа «Крилаті» (на Поділлі) і школа в Поморянах, що на Львівщині (старш. школу УПА «Грегіт» Ю. Киричук не згадує, а старшинську школу «Олені» у с. Брязи Станіславської області позначає як «підстаршинська», хоча за напрямком підготовки ця школа була старшинсько-підстаршинська, про що мова піде далі) [209, с. 34].

Внаслідок того, що дана тема недостатньо досліджена, відбувається певна плутанина в назвах і визначенні кількості старшинських шкіл УПА. Доволі часто старшинські школи УПА плутаються з підстаршинськими і навпаки, оскільки питанням військового вишколу впродовж тривалого часу опікувались цілі структурні підрозділи як ОУН, так і УПА, створювались вишкільні референтури, які займались суто напрямком з підготовки бійців воєнної справи

на різних рівнях, що й сприяло термінологічній плутанині, яка перекочувала і в історіографію. Зі слів науковця П. Содоля в одній з його останніх публікацій, достовірно відомо про існування трьох старшинських (юнацьких) шкіл УПА: 1) «Дружинники»; 2) «Лісові чорти», що входили в структури оперативного командування УПА – Північ на Волині, 3) «Олені І» та «Олені II» (два випуски однієї старшинської школи) в складі УПА – Захід у Карпатах [313, с. 115]. Старшинська школа УПА «Грегит» була зорганізована на Гуцульщині з метою вишколу старшинських кадрів для місцевих відділів [313, с. 115].

Перша старшинська школа УПА «Дружинники» була організована на Волині (на хуторах між селами Златолинь (точна назва – Золотолинь) і Ярополт (точна назва – Яполоть) над р. Горинь на південь від м. Степань) [209, с. 34].

У спогадах сотника УПА В. Грабенка ми знаходимо підтвердження території розташування бази школи: «Підстаршинська школа УПА «Дружинники» приміщувалася на хуторах між с. Золотинь (Золотолинь – авт.), с. Яполот, над р. Горинню, на південь від міста Степані. Ця околиця була неприступна для німців, бо мости на шляхах були позривані, зрештою довколишня територія була під контролем відділів УПА. На хуторі було біля 15 хат. Тут приміщувалися ще шпиталь з вишколом медсестер, окремий вишкіл дівчат і штаб полк. Леоніда Ступницького, відомого тоді як полковник «Гончаренко»... Нас приділили до вишкільного складу підстаршинської школи. Командиром підстаршинської школи був пор. Федір Польовий («Поль»). Інструкторами школи були наддніпрянець «Береза», інженер та колишній старшина ЧА, який викладав телефонічний і радіозв'язок тощо. Інший наддніпрянець, інженер, псевдонім, мабуть, «Граб», учив мінування та саперського діла, мій добрий знайомий з куреня «Соловей» Левицький («Мікадо») вчив польовий вишкіл і сотник армії УНР «Чайка» вчив про кінноту, М. Дума й я провадили загальний військовий вишкіл – впоряд, зброезнавство, внутрішню службу, топографію. Були ще інші інструктори з Волині, прізвищ чи псевдонімів яких вже не пригадую» [313, с. 114].

Загалом, викладацький склад старшинських шкіл УПА був доволі строкатий. В старшинських школах УПА – Північ викладали: сотник «Босий», майор «Лісовий», майор «Степовий», майор «Кацо» і майор «Гамалія» [310]. Сотник «Босий» був вихідцем з Галичини, у минулому - старшина Українського Легіону. Майори «Лісовий», «Степовий» і «Гамалія» були наддніпрянцями, у минулому – офіцери Червоної Армії, майор «Кацо» був осетином й колишнім офіцером РСЧА [310].

Також першими викладачами і керівниками були учасники українських легіонів (куренів) «Нахтігаль» та «Роланд» [271]. Зокрема, сам командир «Дружинників» – Л. Крисько (псевд. «Горинь», «Кріс») народився 5. X. 1907, в с. Унятичі Дрогобицького р-ну Львівської обл. (дата і обставини смерті невідомі). Учасник українського Пласту (18 полк Пласту ім. І. Франка (Дрогобич)). Дослідник П. Мірчук зазначає, що Л. Крисько був членом УВО. Закінчив гімназію в Дрогобичі. Навчався у Данцигу. Один з учасників ОУН, належав до силового крила Організації. Л. Крисько очолив, створену бойовим референтом Крайової Екзекутиви ОУН З. Коссаком, бойову п'ятірку (Трускавецька/Дрогобицька зведена боївка), яка здійснила одні з перших силових акцій ОУН на західних територіях України. Сама постать Криська-«Кріса» була маловідома не лише місцевій польській поліції Дрогобиччини, а й місцевим членам ОУН, оскільки більшість часу підпільник перебував у Данцигу, а до Дрогобича прибував лише під час вакацій (відпустки/канікул) або за спеціального доручення [241].

В 1931 році Л. Крисько був заарештований польською поліцією за підозрою в здійсненні атентату, але через 5 місяців слідчої тюрми був звільнений за не доведення вини. У 1938 р. прибув до Хусту, де був призначений до Штабу «Карпатської Січі» (псевдонім «Кріс», чотар, ад'ютант командира вишкільного полку «ім. Холодного Яру» у Рівному (1941), поручник) [277, с. 19]. У 1942 році був ув'язнений Гестапо, однак після кількох місяців ув'язнення був звільнений, йде в підпілля під псевдонімом «Горинь» [304, с. 49]. Літом 1943 р. інструктор Підстаршинської школи ВО «Заграва», а в

серпні стає керівником старшинської школи «Дружинники» в УПА – Північ. В подальшому, як зазначає дослідник П. Содоль, від листопада 1943 р. Л. Крисько стає інструктором старшинської школи «Лісові чорти» (стрілецький вишкіл, внутрішня служба, зв'язок, газознавство) [304, с. 49]. Властиво, Л. Крисько був добре підготовленим командиром, пройшов як підпільний (в ОУН), так і військовий вишкіл. Зрозуміло, що особу з таким рівнем досвіду командування УПА і керівництво ОУН залучило саме до вишкільної роботи нових кадрів для повстанської армії.

Старшинська школа УПА «Дружинники» під командуванням «Гориня» була організована як бойова сотня [313, с. 116] й одночасно виконувала охоронні функції внутрішнього кільця оборони Головного штабу УПА оперативного командування «Заграва» [267, с. 237]. Зовнішнє кільце оборони почергово утворювали бойові загони групи «Заграва» [163]. Сама школа разом зі штабом територіально базувалася на хуторах Степанського району (Рівненська обл.), нині – Костопільський р-н.

Всього за серпень-грудень 1943 р. в старшинській школі УПА «Дружинники» проходили підготовку близько 60 курсантів [253, с. 13], за іншими даними у школі «Дружинники» навчання пройшли від 210 до 250 курсантів [316, с. 73]. Після випускних іспитів школа припинила свою роботу [267, с. 237].

Друга старшинська школа УПА під криптонімом «Лісові чорти» діяла від вересня 1943 р. по січень 1944 р. на Поліссі [302, с. 243]. Її керівниками були Федір Польовий («Поль») та Василь Брилевський («Боровий»). Також одна вишкільна сотня діяла там само в жовтні 1943 – січні 1944 років. Власне, це було продовження старшинської школи УПА «Дружинники», оскільки «Лісові чорти» проходили вишкіл за вже апробованою програмою і методикою «дружинників». Більшість викладачів першої школи продовжили роботу в другій старшинській школі УПА [313, с. 116].

Водночас, керівники школи «Лісові чорти», подібно як і керівник «Дружинників» – Л. Крисько – «Горинь», пройшли військовий вишкіл, до того

ж мали досвід служби в регулярних арміях: Ф. Польовий – в польській, а В. Брилевський – в німецьких військових структурах (пройшов службу в батальйоні ДУНУ «Нахтігаль» в ранзі поручника). Також В. Брилевський ще до початку Другої світової війни мав добру підготовку і входив до Військового штабу ОУН й сам викладав в найбільшій старшинській школі ОУН ім. Євгена Коновальця у Кракові на вулиці Баторія, 14. Ця школа підготувала майбутніх знаних командирів УПА: О. Луцького, Я. Старуха, В. Кука та інших [269, с. 106].

Окрім вишколу, при старшинській школі «Лісові чорти» було налагоджено видавництво і випуск вишкільної літератури: статутів для армії, навчальної літератури з низки військових дисциплін, які згодом використовувались в інших старшинських та підстаршинських школах і в підпільній армії загалом. Зокрема, це «Бойовий статут піхоти (стрілець, рій, чота)» [39, арк. 251 – 283], «Нарис військової топографії» [38, арк. 54] тощо.

Автори вишкільної літератури (якими часто були викладачі та випускники перших старшинських шкіл) при складанні бойових статутів й інших навчальних документів брали за основу вже наявну військову програму з інших армій та РСЧА [59, арк. 315]. Зокрема, «Бойовий правильник піхоти» Київ – Львів 1944 р. для УПА був перекладом з радянського видання «Боевой устав пехоты» Москва 1943 р. [39, арк. 152 – 172], а «Бойовий правильник партизанки» був написаний М. Симоненком («Береза») – колишній доцент Київського лісотехнічного інституту, офіцер Червоної армії [209, с. 40].

Структурно старшинські школи УПА «Дружинники» та «Лісові чорти» були підпорядковані III вишкільному відділу КВШ групи УПА – «Північ», який очолював майор В. Сидор – «Крегул» [313, с. 116 – 118].

Загалом, поліські старшинські школи УПА закінчили близько 200-300 курсантів (за повстанською термінологією – «юнаки» / «елеви»). Керівництво шкіл і командування УПА вже вело підготовку по створенню третьої старшинської школи, але через швидке наближення німецько-радянського фронту і перенесення масштабних бойових дій на територію Західного Полісся та

Волині в кінці 1943 – на початку 1944 року, керівництво старшинської школи і ГВШ УПА мусили забути про цю ідею і почати шукати більш безпечне місце постою для майбутньої бази старшинської школи [313, с. 116 – 118]. Курс навчання, за таких обставин, був скорочений, а випуск школи «Лісові чорти» був завершений у січні 1944 р. [302, с. 243]. Всього друга старшинська школа УПА встигла вишколити близько півтори сотні курсантів [267, с. 237].

Після згортання роботи старшинських шкіл на Волині та Поліссі командування УПА прийняло рішення передислокувати кадровий потенціал та матеріальну частину шкіл на нові, безпечніші й спокійніші місця – до Карпат, оскільки територія, де діяла УПА – Північ, після протистояння українських повстанців із польським східнокресовим рухом в 1943 р. стала об'єктом масованого проникнення червоних партизан через дотичні лісові масиви Західного Полісся. Ще одним негативним фактором для вишколу старшин було швидке наближення німецько-радянського фронту [157, с. 288].

Загалом, перші старшинські школи УПА стали однією із ланок майбутньої системи підготовки старшин та підстаршин в УПА, важливим елементом налагодження вишкільної мережі старшинського та підстаршинського складу повстанської армії.

Звичайно, в умовах війни й постійної загрози з боку супротивників, не маючи власного сталого підпілля, українському повстанському руху було надзвичайно важко практично на марші і з нуля налагодити повноцінну підготовку підстаршинського і старшинського потенціалу. Але попри перепони й тяжкі обставини повстанці зуміли подолати труднощі і створили потужну систему вишколу молодшого командирського складу УПА.

Після 1943 р. – року опанування Українських Карпат ОУН і УПА регіон гірського масиву частини сучасних Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької та гірських територій Закарпаття опинився під контролем українського визвольного руху. Намагання польської АК створити на цих землях баз-плацдармів своєї присутності був придушений ОУН в зародку, а спроби червоних партизан пробитися до гір були катастрофічно провальні

(карпатський рейд С. Ковпака 1943 р.; знищення подільсько-волинських партизанських загонів І. Кулагіна («Жори») і М. Шукаєва (загони «им. Суворова», «Искра», «За Родину» тощо) поблизу Чорного Лісу куренем В. Андрусяка – «Грегота-Різуна» «Скажені» навесні 1944 р., та інші бойові зіткнення УНС – УПА з червоними партизанами в Карпатах).

У протистоянні з німецькими та угорським військами створена ОУН у 1943 р. Українська національна самооборона (УНС) досягла теж значних результатів. Цьому сприяв гористий рельєф місцевості та важкодоступність територій.

Окрім розгорнутої збройної боротьби українського визвольного руху, на території Станіславщини і суміжних областей діяла розгалужена підпільна система ОУН. Ще з 1940 року відбулася реорганізація територіальної мережі ОУН на Станіславщині: замість 2 окружних і 10 повітових проводів було створено 1 обласний і 36 районних проводів (вочевидь зміни були продиктовані адміністративно-територіальною реформою радянської влади на цих територіях після розгрому Польщі). Якщо на початку територіальної реформи у восьми повітах нараховувалось до 1200 членів і симпатиків ОУН, то після реформи (в другій половині 1940 р.) було вже 796 станиць та 9600 членів і симпатиків ОУН, а вже на березень 1944 р. нараховувалось 2 окружні проводи в Коломиї і Станіславі, 32 районні проводи, до 150 підрайонних проводів, близько 1500 станиць, в яких нараховувалось 23870 організованих членів ОУН та їхніх симпатиків й до чотирьох тисяч бійців УНС-УПА, які згодом увійшли, після переходу фронту в складі оперативного командування УПА – Захід Карпати, в структури ВО – IV «Говерла». До того ж при Обласному проводі існувала потужна, добре озброєна обласна боївка. «Слід також зазначити, що Станіславщина була краще озброєна, ніж інші області також тому, що через неї йшла лінія зв'язку на Мадярщину. Начальником цієї лінії зв'язку був Володимир Дейчаківський... Він був теж командиром похідної групи ОУН, яка в липні 1941 р. прибула з Мадярщини до Станіслава, коли ще в ньому господарювали більшовики.» [322, с. 166].

Таким чином, ОУН на Станіславщині зуміла створити не просто підпільну сітку в межах всього регіону Прикарпаття, а утворити повноцінну підпільну українську державу на цій території.

Ще одним вагомим позитивним фактором для розгортання на даних землях українського національно-визвольного руху була етнічна та конфесійна однорідність населення цих країв. Якщо на Львівщині, Тернопільщині або Волині ОУН зіштовхнулася з потужною польською діаспорою, яка вороже сприймала українську національну ідею і всіма силами через підтримку польських збройних формувань протистояла їй, то в карпатському регіоні подібних протиріч на національному ґрунті, через переважаючу українську моноетнічність та моноконфесійність населення на цих територіях, майже не було.

Натомість національні конфронтації між поляками та українцями почали ще більше загострюватись на Волині й Галичині з 1943 р., оскільки польське національне керівництво не покидало надії відновити Польщу в кордонах 1939 р.

Активізацію польських сил спричинила висадка союзників на Сицилії та Південній Італії влітку-на початку осені 1943 р. Польський уряд в Лондоні сподівався, що союзники продовжуватимуть наступ на північ Італії, проведуть десантну операцію на адриатичному узбережжі Балканського півострова й маршовим наступом увійдуть через охоплену партизанським рухом Б. Тіто Югославію до Паннонської низовини, а звідти – в Закарпаття і Східну Галичину на зустріч Червоній армії, яка за розрахунками поляків, мала затриматись на Дніпрі і не встигнути дійти до старого польського кордону до приходу західних союзників (з огляду боєздатності італійських військ, тотального панування союзницького флоту в Середземномор'ї та стану союзників Німеччини в особі Хорватської держави, Угорщини, Словаччини, Румунії і Болгарії, цей план був доволі реалістичним). Сподіваючись випередити події, Армія Крайова розпочала підготовку плану «Буря» - встановлення контролю над українськими землями шляхом опанування

великих міст регіону, зокрема, Львова. За таких складних обставин, концепція Галичини як спокійного запілля бази для УПА на Волині випала на користь створення другої військово-повстанської бази в Карпатських горах [322, с. 169].

За таких умов, цілком закономірно, що саме до Карпат, на Станіславщину та Дрогобиччину, командування УПА і керівництво ОУН вирішило перемістити з Волині вишкільні табори старшин й створити нову старшинську школу УПА на цій території. Що сприяло тому, що на Станіславщині і Дрогобиччині та низці інших суміжних земель була розгорнута на базі УНС, та додаткових сил УПА з інших областей, одне з найбільших угруповань УПА – Захід (оперативні групи УПА – Північ, УПА – Захід і УПА – Південь утворювались відповідно до наказу командування УПА від 27 січня 1944 р.) [322, с. 165].

Відповідно, третю старшинську (юнацьку) школу УПА «Олені» для УПА – Захід було організовано в районі Долини на Станіславщині в гірській місцевості у лютому 1944 р. [302, с. 243], на схилах гори Магура за 7-8 км. від найближчого населеного пункту Брязи. Більшість курсантів походили з Юнацтва ОУН та оунівців, серед них також було 50 студентів зі Львова. Вже в березні 1944 р. школа розпочала свою роботу, керівництво школи очолив Степан Фрасуляк («Хмель»). Першопочатково школа була організована як вишкільний курінь і мала назву «імені героя Крут Григорія Пипського» [302, с. 243].

Старшинська школа оперативно підпорядковувалась 5-му управлінню КВШ групи УПА «Захід», під керівництвом вже згадуваного по роботі в старшинських школах УПА на Волині В. Брилевського – «Борового», який був переведений до оперативного штабу групи УПА – Захід із посади шеф-інструктора старшинської школи «Олені».

У березні-квітні 1944 р. до старшинської школи прибуло поповнення – з Волині було переведено старшинську школу «Лісові чорти» (викладачів, інструкторів та матеріальну частину) на чолі з Ф. Польовим – «Подем», який і очолив об'єднану старшинську школу «Лісові чорти» та місцевий вишкільний

курінь «імені Пипського» під своїм єдиним керівництвом і назвою – «Олені» [267, с. 237]. Юнаків (курсантів) школи було розділено на три сотні: 1-ша (сотня «Чмелик») і 2-га (сотня «Коник») проходили старшинський вишкіл (близько 230 курсантів), 3-тя – стала школою підстаршин [302, с. 243]. Саму школу охороняло три кільця охорони на відстані в кілька кілометрів. На підходах до школи було викопано низку кулеметних гнізд та сторож, а на самій вершині гори Магура постійно перебувала застава. Перші два кола оборони склалися з бойових частин УПА (сотня «Ясьміна» /сама сотня мала назву «Гайдамаки» під командою ст. булавного «Ясьміна» (В. Верещинський)/ і «Яструба»), останнє – з самих курсантів [97]. Курсант підстаршинської вишкільної сотні згадує: «...на всіх підходах були обладнані кулеметні гнізда, в яких постійно перебували наші застави. Ближче до табору стояли алярмовані (сигнальні – авт.) стійки. Над головною дорогою, що вела до села Брязи, на високій скалі була колиба, в якій постійно перебував один рій, а якщо була потреба – то й ціла чота. Там тримали заставу і звідти розсилали підслухи (розвідників – авт.)» [63, с. 32 – 33].

Окрім міцної кругової оборони бази, на території поблизу гори Магура і в самому районі дислокації школи постійно рейдували курені В. Андрусяка («Різуна») з ТВ-22 «Чорний ліс» – ВО-IV «Говерла» оперативного командування УПА – Захід.

Перше місце розташування школи було вибрано не випадково. Магура – вершина українських Карпат у масиві Сколівські бескиди сучасної Львівської області та Долинського району Івано-Франківської області в українському етнографічному регіоні Бойківщина. Її висота – 1362,7 м. Розташована на межиріччі рік Опору та Мизунки (двох гірських і достатньо розлогих, як для регіону річок), довколишня територія коло гори оповита мережею гірських струмків і малих річок, що забезпечує територію постійною протічною питною водою. Вершина і схили гори густо вкриті лісами, що уберігало базу школи від ймовірної аеророзвідки противника.

На 1940-ві роки Магура і довколишні території були мало заселені (за 5 – 7 км. на північний захід від табору стояло лише одне невелике с. Брязи – сучасна Козаківка Болехівського р-ну Івано-Франківської області). Під горою розташовувалась лісничівка (пилорама) в місцині Бесарабка (за кілька кілометрів від постою бази школи), до якої, за спогадами очевидців, вела вузькоколійка, яку використовували для транспортування лісоматеріалів вагонетками; і хоча в роки війни вузькоколійка і пилорама занепали, повстанці використовували її для транспортування провізії до школи. Згодом, у червні 1944 р. до приміщень самої пилорами з підніжжя гори було передислоковано перший набір «оленів» і лісничівка стала новою базою школи УПА для першого набору курсантів [97].

Саму внутрішню структуру і побут табору в повні не висвітлено у офіційних документах. Дізнатися подібні нюанси із життя найбільшої старшинсько-підстаршинської школи УПА допомагають спогади курсантів школи. Зі спогадів курсанта першого набору підстаршинської вишкільної сотні УПА: «Вишкільний табір підстаршинської і старшинської школи УПА «Олені», до якої ми прийшли, розташовувався під горою Магура. Була вона стрімка і здавалася неприступною... Табір стояв над потічком, у котрому вода ніколи не замерзала. Метрів, може, сто від потоку стояли чотири довгі колиби, що вміщували по 60 вояків. За потоком була шпиталька. Недалеко від неї стояв великий будинок, у котрому містилися штаб школи та квартири для інструкторів. Далі, над самим потоком, була колиба на одну чоту. Ще трохи далі – великий магазин. Внизу над іншим потоком, стояла кухня. Недалеко від кухні була лазня-парня, збудована під доглядом бувалого стрільця «Бориса» на зразок сибірських лазень...» [63, с. 32 – 33].

Слова курсанта підстаршинської вишкільної сотні підтверджують спогади бійця старшинської: «... до табору лісом вела вузька, протоптана в снігу доріжка, якою, напевно, раніше лісоруби звозили зрубані дерева до вузькоколійки і відправляли їх вниз. (поблизу школи розташовувалось «лісничівка» Бесарабка за кілька кілометрів від першого місця табору, згодом

сам табір був переведений до цієї «лісничівки –авт.). Перед будинком штабу був майданчик шириною 15-20 метрів. Він простягався вздовж доріжки на 30-40 метрів. Майдан не був рівний, а трохи похилий. Коли будували табір, то вирубали дерева на побудову колиб. На цьому майдані легко можна було вишикувати всіх курсантів для різних відправ. Цим майданчиком закінчувалась доріжка. Далше бігли через ліс стежки в різних напрямках. Штаб школи знаходився прямо над тою доріжкою-майданом. Це був звичайний дерев'яний будинок у бойківському стилі, побудований з неотесаних колод, з невеликою верандою перед входом. Вона служила також трибуною для виступів. Щоб потрапити на веранду, треба було піднятись чотирьома східцями, також зробленими з дерев'яних колод. Перед входом майорів синьо-жовтий прапор [...] У великому залі стояло кільканадцять ліжок – прич для командного складу. Відразу біля вхідних дверей зліва стояв саморобний невеликий столик і кілька табуреток. Було також одне чи два крісла. Під протилежною стіною стояв ще один стіл. У кожній стіні було невелике вікно. Всі ліжка, які стояли у три ряди, були акуратно застелені. На другому столі стояв дзбанок і дві склянки. На стінах висіли портрети Є. Коновальця, С. Бандери і Т. Шевченка, прикрашені вишитими рушниками. На центральному місці стіни висів хрест, тризуб і два прапори – синьо-жовтий і червоно-чорний. [...] Нижче штабу, на схилі гори, стояли колиби. Вони були досить великі. У кожній з них була розміщена одна чота. У трьох колибах перебували три чоти першої сотні «Чмелика». Недалеко, в глибині лісу, стояли ще дві такі великі колиби, в яких розмістились дві чоти другої сотні «Коника» [97].

«Вгорі над другим потоком, якихось сто метрів стояли ще дві, менші, колиби, на 30 вояків кожна. Цей потік називався по-таборному «Дунай», а дві колиби, що тут стояли, називали таборовики «Задунайська республіка». Жили тут самі вибрані люди, що мали спеціальні завдання. Вони підлягали безпосередньо курінному командирові» [63, с. 32].

«...Третя чота розмістилась на протилежному березі потічка, що протікав через табір, розділяючи його на дві частини. Через потічок був побудований

місток із трьох смерекових колод з поруччям з одного боку. Цей місток був розрахований на той час, коли в горах падають дощі і вода в потічку так прибуває, що не можна вже через нього перескочити... [63, с. 32].

Там, крім колиби чоти «Коника», стояв будиночок, подібний до будівлі штабу, де мала своє приміщення табірна лікарня... В лікарні було відносно чисто, просторо. В окремі кімнатці проживали лікарі і весь медичний персонал. У більшому відділенні лікарні були стаціонарні ліжка-причі, на яких лежали хворі. На лівому боці потічка, недалеко від колиб першої сотні, стояла кухня, В тому самому будинку була кладовка і кімната для кухонної обслуги. На території школи вирубувались дерева тільки там, де будувались колиби чи інші приміщення. Решта дерев залишалась для маскуванню табору від небажаного ока. На будову дерева не жаліли. Кожна колиба мала форму трикутника, з основою біля шести метрів. У довжину колиба сягала 18-20 м. Дах гострим кутом піднімався вгору приблизно на 3 м, а його боки опускались аж до землі. Дах був застелений шаром землі і смерековими гілками, щоб не протікало під час дощів. Посередині колиби простягався коридор шириною 2 м, який ділив її на дві спальні. В одній колибі розміщувалась повністю одна чота, себто 45-50 чоловік. Кожна так звана спальня відгороджувалась від коридорчика колодами, а долівка була встелена смерековими гілками і покрита коцями, на яких, як на матраці, спали курсанти. Укривалися теж коцями. Взуття кожен ставив проти своєї постелі в коридорі, відразу за колодою. Кріса клали в головах біля своїх наплечників. Посередині колиби стояла залізна бочка, перероблена на пічку, яка опалювалась дровами і давала тепло тільки тоді, коли в ній палили. Тому цілу ніч черговий підтримував тут вогонь. Труба від пічки виходила назовні через вершину покрівлі і була замаскована смерековим гіллям. У колибі світилась нафтова лампа, яка давала так мало світла, що при ньому важко було читати. Коли всі лягли спати, а спали щільно один біля одного, щоб не мерзнути, лампи не гасили зовсім, а зменшували її полум'я до мінімуму, щоб при потребі, наприклад, під час тривоги, відразу зробити світло

яснішим. Біля кожної колиби цілу ніч вартував стрілець-курсант, який, відповідно до обстановки, мав діяти згідно з інструкцією» [97].

Однак, свідки не зазначають тих, хто, власне, розбудовував споруди бази. Мова йде про допоміжні сотні, які діяли на терені, що, зазвичай, розподілялись на три чоти: зв'язку, будівельну і зброярську. Будівельні чоти побудували майже в кожному таборі соснові бараки, деякі навіть з протічною теплою та холодною водою, які служили як казарми для бійців. Німці часто застосовували репресії проти українських лісників, мовляв, вони допомогли повстанцям будувати ці бараки, видаючи їм дерево з державних лісів. Часто, нацисти страчували місцевих лісників та інженерів за подібну співпрацю з українськими повстанцями. Так, гітлерівці розстріляли в Коломиї інженера Євгена Полотнюка, який допомагав будувати повстанські бази [322, с. 169 – 170].

Об'єднаною старшинською школою УПА «Олені» керував штаб на чолі з поручником Федором Польовим та двома ад'ютантами командира школи поручниками «Зміюкою» (Дмитро Вітовський) і Ткачуком. До штабу входили командири вишкільних сотень: сотенний підпоручник «Чмелик», сотенний хорунжий «Коник» [97], сотенний вишкільної підстаршинської сотні, штат інструкторів на чолі з шеф-інструктором Володимиром Брилевським («Боровим»), начальником служби постачання – старшим бунчужним школи «Нанашко», якому були підпорядковані відділ постачання, кухня, кравецька та шевська майстерні, шпиталь [97]. Членами штабу були старшина «Лев» та писар «Ярема». При штабі також діяла чота жандармерії та служба розвідки під керівництвом «Ждана» [310].

У школі «Олені І ім. Пипського» до ланки інструкторів входили старшини, що вже мали досвід роботи як в старшинських школах УПА на Волині, так і в навчальних структурах та службу у воєнних частинах інших армій: вже згадувані вище осавули «Степовий» [209] (вчився в інституті у Ленінграді, в старшинській школі «Олені» викладав топографію та зв'язок), поручник «Кацо» (справжнє прізвище – Караєв, за національністю осетин, служив у рядах Червоної Армії, потрапив у полон до німців, втік і перейшов до

УПА, років 25-30, ходив переважно у вишитій сорочці, намагався говорити українською мовою, любив рейдувати по горах, у школі викладав зброєзнавство.), вже відомий з роботи в старшинських школах УПА на Волині - сотник «Берега» – М. Симоненко (виходець з центральних українських земель, колишній викладач офіцерського училища РСЧА, інструктор школи «Лісові чорти», автор підручника «Основи партизанської війни»), інженер «Крутий» (також з центральних областей України, колишній офіцер технічних частин Червоної Армії); сотник «Ярема» (О. Линда – старшина легіону ДУН); «Руслан» (В. Кузь) [309] – старшина школи з ідеологічного вишколу, інструктор підпоручник «Щит», одночасно чотовий першої чоти, другої сотні «Коника», родом з села Переволочна, Олеського району. Інструкторами були також капітан «Гамалія», поручники «Дон», «Клим» та інші [97].

Також при школі діяла санітарна частина (шпиталь), при якій працювали лікарі: «Максимович» (Нойман Самуель) [309], «Кум» і «Вовк» - євреї за національністю [310]. Паралельно, при медичній частині діяли санітарні курси, якими керував лікар «Максимович». «Оповідали, що він ховався зі своєю мамою та ще кількома жидами по лісах. Одного разу стежа УПА зауважила свіжі сліди й за ними прийшла в глибокий яр, де в гущавині була криївка в якій вони переховувались. Наше командування запропонувало перейти до УПА. Вони радо на це пристали... Доктор «Максимович» зробив багато добра для школи «Олені» та взагалі для УПА. Він вишколив багато добрих санітарів... Його мама також працювала для УПА. Асистувала лікарям під час операцій, виготовляла пакети для санітарів, помагала доглядати хворих... За свій чесний і безкорисний труд доктор «Максимович» був відзначений та отримав старшинський ступінь УПА... Другий лікар був дантистом. За національністю також жид... Крім жидів були в нас ще двоє лікарів-хірургів – мадяри. Наш відділ розбив на засідці мадярську частину... Лікарі не хотіли їхати на Східний фронт і радо перейшли до УПА...» [63, с. 41 – 42].

В середовищі українського визвольного руху не сповідували атеїзму, а навпаки, підкреслювали свою релігійність на противагу своїм противникам в

особі радянської влади, де атеїзм був офіційною державною політикою, та нацистських сил, в яких культ мілітарного язичництва їхніх германських предків був доведений до абсолюту й конкурував з іудео-християнством. Проте, що український визвольний рух, природньо, спирався на християнство свідчать добре відомі численні заклики та брошури релігійного змісту на честь найбільших християнських свят – Різдва та Великодня. До того ж, сили українського визвольного руху сповідували ідею українського націоналізму, в основі якого було закладено український релігійний традиціоналізм і першість ідейно-духовного над матеріалістичним. Тому й не дивно, що часто священники ставали до лав збройного підпілля й виконували функцію капеланів при відділах УПА. Не була виключенням і старшинська школа УПА «Олені», в якій служив капелан отець Рафаїл (Роман Хомин), що був відзначений званням поручника і загинув у боях з більшовиками 15 жовтня 1944 р. [313, с. 116].

Але участю капеланів в структурі УПА і старшинській школи «Олені» не обмежується чітко прослідкована духовно-релігійна специфіка природи українського визвольного руху, адже щоранку і щовечора курсанти старшинської школи читали молитву, яка проходила в наступний спосіб: курсанти шикувались в три ряди і після команди «До молитви!» знімали шапки і ставали струнко. Потім, після команди «Спочинь!», відставляли в бік ліву ногу й трохи згинали в коліні праву. Один із повстанців, за ким була черга, вголос промовляв «Отче наш» і «Богородице Діво Маріє», в кінці промовлялась особлива «повстанська» молитва «Україно, Свята Мати Героїв», що була радше зверненням до Бога і неба, а до Великої Соборної України, як до цілковитого духовного абсолюту, який надихав і заради якого варто віддавати свої життя [267, с. 246].

Протягом двох місяців курінь постійно наповнювався новобранцями-курсантами з різних структур ОУН і УПА та юнацьких оунівських організацій, які направлялись з рекомендаційними листами й перепустками проходу через

територію місцевих осередків ОУН невеликими групами по 5-10 осіб до табору старшинської школи «імені Пипського» [302, с. 243].

Вимоги до абітурієнтів були достатньо жорсткі. Кожний юнак мусив бути у доброму фізичному стані, мати середню освіту й командирські здібності [310]. Курсант «Лапайдух» згадує: «Мене завезли у штаб школи, де я віддав черговому наш рекомендаційний лист-грипс від Львівського Обласного Проводу ОУН. Черговий штабу, не піднімаючись з місця, взяв грипса, відповів на моє вітання – «Героям Слава!», розпечатав листа і почав читати... Почався допит, хто я, звідкіля, яка освіта, чи знайомий з військовою справою тощо. Всі мої відповіді він записував. Записав також реєстраційний номер моєї десятизарядки, кількість запасних магазинів і кількість патронів від нього... Мене запитав черговий, чи не хочу бути тут, на вишколі, ройовим, враховуючи вже мій досвід у військовій справі. Я відмовився від такої пропозиції. Хотів пройти вишкіл простим стрільцем. Мене зарахували у перший рій «Голуба», першої чоти «Вікторії», першої сотні «Чмелика». На другий день я мав пройти медичний огляд. Якщо медична служба визнає мене здоровим, то тоді стану повноцінним курсантом, – пояснив мені черговий... Нас порозводили по своїх сотнях, чотах і роях. Я, «Ольжич» і «Бурко» потрапили у першу сотню, тільки в різні чоти. Всі інші були призначені у другу сотню «Коника»... Цього вечора ми вечеряли вже зі своїми роями. На вечерю дали 750 грамів (черпак) густої, наполовину з м'ясом юшки. Тої порції і доброго шматка хліба мені цілком вистачило [...] На другий день усі курсанти пішли, як звичайно, на заняття, а ми залишились і пройшли ретельний лікарський огляд. Мене майже не оглядали, але я мусив зовсім роздягнутися. На запитання, чи я здоровий, чи на щось не скаржуся, я відповів, що здоровий і в житті ніколи не хворів: У санітарній частині були три лікарі, всі «сини Мойсея». Вони також мали псевдоніми, як підпільники: «Максимович», «Кум» і «Вовк». Після моєї відповіді вони звеліли мені одягатися, і тепер я став повноцінним курсантом. У такий спосіб всі наші хлопці, що прибули зі мною, пройшли медичний огляд...» [97].

Загалом, потік бійців на вишкіл старшин був настільки великим, що командування УПА на другий набір підстаршин і старшин для покращення відбору кандидатів на навчання у старшинській школі створило кадровий відділ у червні 1944 року у с. Розтоки, через який проходили всі претенденти на майбутнє навчання в «Оленях» [271].

Таким чином, командуванню УПА вдалося розбудувати мережу військово-польових шкіл для підготовки старшинського складу. Дані структури українського визвольного руху діяли на важкодоступних територіях Волині і Карпатських гір, забезпечувались мережею ОУН і, на загал, виконували поставлені на них завдання із вишколу командирів для повстанського війська.

4.2. Внутрішній розпорядок старшинських шкіл УПА

Старшинська школа УПА «Олені», як й інші школи старшин, була воєнним режимним об'єктом, тому тут діяв злагоджений порядок та чітка вишкільна програма і розпорядок дня. День розпочинався о п'ятій ранку, після трьох сигналів сурм вишкільний відділ УПА мав бути вишикуваний й повністю готовий до проведення гімнастичних вправ (біг, розминка). Після ранкової гімнастики курсанти йшли застеляти ліжка, вмиватися й голитися, опісля – на сніданок. Після сніданку старшини вишкільних відділів звітували про стан свого відділу (кількість, відсутні, хворі). Опісля, ад'ютанти, заслухавши звіти, перевіряли зовнішній стан курсантів, зброю та амуніцію, передавали вказівки на день. Заняття розпочинались близько 9 ранку й тривали, з обідом і перепочинками, до 18-ї години, після котрої оголошувався наряд на наступний день. До 19:30 курсанти мали час повечеряти, після чого, до 21:00 був особистий час курсанта, який передбачався на дозвілля, або, за потреби, на господарчі роботи. Після 21:00 знову лунало три сурми, після котрих курсанти йшли до сну. З огляду на щоденне навантаження, курсанти мали час на сон не 7 годин, а 8 год. [267, с. 248].

В старшинській школі постійно дотримувалась сувора армійська дисципліна. Варто зауважити той факт, що ад'ютант командира школи - «Зміюка» – Д. Вітовський був автором проектів дисциплінарних статутів УПА й очолював з листопада 1944 до травня 1945 р. військово-польову жандармерію УПА у Станіславській області, що позитивно впливало на підтримку дисципліни у вишкільному старшинському таборі «Олені».

Дисципліна в старшинській школі базувалась на вже діючих військових статутах УПА.

За проектом дисциплінарного статуту УПА на порушника його командир міг накласти наступні міри покарання та заохочення:

«...Розділ 4.

Дисциплінарні права зверхників

24. За порушення дисципліни чи проявлення ініціативи кожний зверхник має право заохотити або покарати козака в таких розмірах:

1. Ройовий:

- а) усним попередженням;
- б) позачерговими роботами до двох днів.

2. Чотовий:

- а) усною доганою;
- б) позачерговими роботами до п'яти днів;
- в) якщо чота діє як окрема бойова одиниця, то вона користується правами сотні.

3. Сотенний:

- а) попередження усне або перед збіркою;
- б) доганою усною або в наказі;
- в) позачерговими роботами до семи днів;
- г) арештом: звичайним – 14 день, загостреним – 10 день, тяжким – 5 день;
- д) зголошення в повному виряді до п'яти днів;
- е) внесок на деградування (клопотання про позбавлення військового звання – авт.);

є) передача до військово-полевого суду.

4. Курінний:

а) арешт звичайний – 20 день; загострений – 14 день, тяжкий – 7 день; («звичайний», «загострений», «тяжкий» – режими перебування під гауптвахтою – авт.)

б) внесок на деградування;

г) курінний, якщо його курінь діє як окремий відділ, користується правами командира загону.

5. Командир загону користується всім виміром кари та деградування до старшого десятника включно.

6. Командир групи користується всім виміром кари та деградування до підхорунжого включно.

25. Кожний зверхник має право заохотити козака в такій формі:

1) ройовий (чотовий) – подяка усна або перед збіркою;

2) сотенний – подяка усна або в наказі, внесок на аванс (в даному випадку мова може йти не про певне грошове, чи матеріальне заохочення, а про клопотання підвищення в посаді, званні – авт.) або до нагороди;

3) курінний – подяка усна або наказом, внесок до нагороди або авансу, позачерговою відпусткою;

4) командир загону: - подяка усна або наказом, внесок на нагороду, авансування до старшого десятника включно, позачергова відпустка;

5) командир групи користується всіма правами заохочення та авансування до підхорунжого включно.

26. Якщо наложена кара не приведена до виконання на протязі 2-х тижнів, приводити її до виконання після цього терміну забороняється. ...» [23, арк. 2 – 5]

Варто зазначити, що вище процитований документ розроблявся і стосується, на загал, польових військових частин, але цілком ймовірно, що певні його положення застосовувались і в старшинській школі УПА «Олені». Виходячи з логіки військового субординації, командир старшинської школи

мав права покарання і заохочення на рівні командира загону і командира групи, тобто накладати повний перелік покарань і заохочень, передбачених їхніми званнями і посадами.

Якщо порівнювати проект дисциплінарного статуту УПА 1943 р. з «Дисциплінарним уставом Красной Армии» від 12 жовтня 1940 р. [48] чи Дисциплінарним статутом Збройних Сил України від 24 березня 1999 р. [47], то проект повстанського статуту є більш лаконічнішим жорсткішим. Наприклад, в дисциплінарних статутах РСЧА чи ЗСУ не передбачалось існування військово-польових судів і був ширший спектр заохочень, механізми окремого оскарження, що не передбачалось в статутах з дисципліни в УПА [23, арк. 2 – 5.] Зокрема, через механізм військово-польового суду за чітко визначений перелік провин було передбачено різні ступені покарань включно з покаранням у вигляді смертної кари: «Розділ 5 Військовий польовий суд. 27. Військовий польовий суд має право скликати командир групи, командир загону та командир куреня...29. Військовий польовий суд покликається в складі: 1. Предсідника (голови – авт.) Військового полевого суду 29. Військовий польовий суд покликається в складі: 1. Предсідника Військового полевого суду – старшини. 2. Двох членів: одного підстаршини і одного стрільця. 3. Предсідник Військового полевого суду являється одночасно обвинувачем і захисником підсудного. 31. Присуд Військового полевого суду базується завжди на чесності та свідомості суду та повинен завжди стояти на захисті інтересів УПА. 32. Всі присуди Військового полевого суду затверджуються тією інстанцією, що його покликала. 33. Якщо обвинувачений запротестує проти створеного складу суду з важливих мотивувань, командир, що покликав суд, повинен змінити склад суду. 34. Військово-польовий суд скликається для розгляду таких справ: а) Зрада інтересам УПА. б) Систематичне шкідництво з метою підірвати міць УПА. в) Дезерція. г) Невиконання наказів. д) Розкрадання державного та військового майна. е) П'янство. 35. Курінний покликає Військовий польовий суд для розгляду справ, вказаних в пунктах 34 г/д/е. 36. Командир загону покликає Військовий польовий суд для розгляду справ в пунктах 34 в/д/е. 37. Командир

групи покликає Військовий полевий суд для розгляду справ в об'ємі всієї статті 34. 38. Військово-Полевий суд може застосувати до обвинуваченого такі міри покарання:

а) Перебування в карному таборі на час до трьох місяців.

б) **Карою смерті.** (виділено авт.)» [23, арк. 2 – 5].

В цій ситуації треба розуміти, що дисциплінарний статут УПА розроблявся для армії, яка мала діяти в бойових умовах у стані тотальної війни, за обставин, коли цивільні структури не могли виконувати свої функції судочинства, а пенітенціарна система, в тих умовах, навіть не була закладена.

Проте суворі покарання в старшинській школі «Олені» застосовувались рідко. Це пояснюється мотиваційними і морально-психологічними факторами самих курсантів, адже більшість з них були добровольцями й пройшли певний відбір на підготовчому етапі формування списків претендентів в усій мережі ОУН і УПА, де йшов відбір за принципом «кращі з кращих».

Але старшинська школа – це перш за все колектив, в якому виникали теж певні непорозуміння, конфлікти й порушення статутів та розпорядків, як це, зазвичай, відбувається у всіх подібних структурах. Курсант «Лайпадух» згадує: «Одного дня, після обіду, повернувшись із застави, де відстояв свої дві години, я побачив на табірному майдані зібраних курсантів. Мене зацікавили причини таких зборів, і, підійшовши до гурту, я був настільки здивований побаченим, що мені відняло мову. На пеньку, де не раз стояв перед нами «Тур» - «Чупринка» - Роман Шухевич, головнокомандуючий УПА, тепер лежав мій бойовий, випробуваний у боях друг «Вітровий»! йому відраховували нижче пояса п'ять буків... Після езекуції «Вітровий» піднявся, подякував виконавцеві за добросовісну роботу, чим здивував усіх присутніх, викликавши у них співчуття і прихильність. Мене дуже зацікавила провина «Вітрового». Курсанти, які слухали наказ, пояснили, що «Вітровий» поніс кару за свій язик, бо звинуватив працівників табірної кухні у недобросовісній роботі. Він у своїй їдунці (їжі – авт.) знайшов щось підозріле, подібне, як він висловився, на... Наскільки пам'ятаю, це був єдиний випадок такого тілесного покарання

курсантів старшинської школи УПА «Олені» першого набору. Декого з тих, хто провинився, а їх було дуже мало, карали тим, що зайвий раз без черги посилали чергувати на якийсь пост, або чистити картоплю чи допомагати на кухню, або стояти струнко у повному військовому спорядженні визначений час. Тоді в наплечник (рюкзак – авт.) накладали певну кількість каміння...» [97].

Загалом, старшинські школи УПА, як військові режимні об'єкти функціонували відповідно до статутів і нормативно-правових актів, які були прийняті і діяли в Українській повстанській армії.

4.3. Навчальні програми і вишкільна література

Проте головним завданням школи була в першу чергу не військова муштра, а старшинський вишкіл, що базувався на чітко визначеній навчальній програмі, яка включала в себе наступні дисципліни:

1. Польова служба (тактика а\ предмет із основ ведення бойових дій поодинокого бійця у наступі, обороні; засідка, розвідка, взаємодія групи бійців в засідці; поведінка на марші б\ командування роєм, чотою, сотнею, куренем у наступі, обороні, засідці, стежі, похідній охороні, на чатах (на варті), в самостійних бойових та пропагандативних рейдах);
2. Зброезнавство;
3. Впоряд (стройова підготовка);
4. Стрілецький вишкіл (предмет з балістики та способів ведення вогню);
5. Піонерка і мінерка (дисципліна, що вивчає облаштування вогневих позицій, окопів та основи піротехніки; мінування та розмінування);
6. Внутрішня служба (предмет, що визначає загальні права та обов'язки повстанця і обов'язки основних посадових осіб підрозділу, його взаємодії з іншими військовими частинами, правила внутрішнього порядку в частинах та підрозділах УПА.);
7. Теренознавство/картознавство (топографія);

8. Інструктаж (подання команд)
9. Організація війська;
- 10.Інтендатура (військова логістика, забезпечення)
- 11.Розвідка;
- 12.Зв'язок;
- 13.Військове книговодство, кореспонденція, звітування;
- 14.Санітарна служба (особиста гігієна стрільця, перша допомога і порятунок поранених з поля бою);
15. Політичне виховання [108].

В залежності від курсу програми (повна / скорочена), кожний предмет мав чітко лімітований час викладу і опанування предмету.* Найбільший час приділявся для польової служби (військової тактики) – 106 навчальних годин, на другому місці, за розподіленим часом, було картознавство – 64 години. Далі йшли інструктаж (подання команд і управління військами) – 48 годин, організація війська – 30 год., внутрішня служба – 23 год і політичне виховання – 24. На інші предмети відводилось часу в діапазоні від шести годин (військова документація і звітування), до 22 годин на мінерський вишкіл. Загалом виходило 409 (900 годин в розгорнутій версії) навчальних годин [108]. З тим розрахунком, що заняття в середньому тривали до 8 годин в день, то стрілець мав опанувати всю навчальну програму (в теоретично-практичному вимірі) за два місяці скороченого виду і за чотири – розгорнутого.

У відсотковому відношенні близько 70 % всього часу в старшинській школі витрачалось на освоєння предметів воєнних наук (тактика, інструктаж, військова топографія, організація війська тощо) і 5-7 % - на ідеологічні дисципліни. В порівнянні з дисциплінарним наповненням в учбовому плані Воєнно-політичної академії ім В. І. Леніна у Москві на 1946 р. для командного складу Радянської армії, ми можемо прослідкувати, що на військові дисципліни в академії передбачалось 45 %, на суспільні науки – 37 %, загальнонаукові – 11,5 %, фізичну підготовку – 5,9 %. [197] Звичайно, порівняння військової політичної академії СРСР і старшинської школи УПА є не зовсім доречним, але

факт привілеювання військового над політичним в системі підготовки старшинських кадрів УПА є відчутно виразним.

Загалом, перелік предметів й розпису навчальної програми свідчить, що командування УПА ставило перед собою завдання в найкоротші терміни навчити й вишколити курсантів найбільш практичних тактичних основ ведення бою, паралельно виховуючи базис для подальшого росту офіцерського складу.

Але ще одним, суттєвим, нововведенням в старшинській школі УПА «Олені» було особливе акцентування на партизанських методах ведення війни. В порівнянні із статичними, інституціональними воєнними навчальними закладами Радянського Союзу того періоду, прослідковується внесення розробниками програми для вишколу старшин УПА елементів конспірації (зв'язок, звітування, шифрування тощо). Безперечно, такі основи, як азбука Морзе вивчалися і в розгорнутих арміях, але особливий наголос на цих предметах і напрямках партизанської війни робився саме в УПА.

Таким чином, програми навчання, включені до них предмети і відведений на їх освоєння час давали можливість підготувати курсантів цих військових шкіл УПА на рівні старшин – офіцерів армії українського визвольного руху.

4.4. Особовий склад і чисельність

Розпочавши перший набір у березні 1944 р., старшинська школа УПА «Олені» вже 17 червня 1944 р. випустила перший випуск – школу закінчила вишкільна сотня підстаршин, яку додатково готували у цій старшинській школі: «...15 червня 1944 р. почалася підготовка до іспитів підстаршинської школи «Олені». Всі повторяли пройдені матеріали. В штабовій канцелярії цокотіли писальні машини... Кожний хотів одержати добру оцінку та ступінь... Прийшли іспити. Вони почалися за тиждень перед закінченням школи. Інструктори під час іспитів виглядали якось урочисто. На одній з близьких полян сиділа іспитова комісія. Тому, хто зголосився, що вже готовий до іспитів давали по три питання із кожного матеріялу-предмету. Після відповідей

ставили оцінку. На підставі іспитів і попередніх оцінок курсанти діставали військові ступені. Всі ступені були затверджені пізніше Головним Військовим Штабом УПА... Військові ступені для підстаршин починалися від старшого стрільця через вістуна, старшого вістуна, булавного і старшого булавного. До іспиту стало близько 200 стрільців. З цього числа дістало ступені старшого булавного тільки троє стрільців. Понад 50 % отримали ступінь тільки старшого стрільця... Ми сподівалися вищих ступенів, тому багато з нас були дуже невдоволені з вислідів іспитів. Тимчасова іспитова комісія знала, що робить. Це виявилось пізніше на практиці. Багато старших стрільців своїм хистом й героїзмом у боях заслужили вищі відзначення, а навіть були призначені командирами відділів...

Було й таке, що старшини, яких випустила школа, не могли виконати поставлених перед ними завдань й були зняті з доручених їм становищ...» [63, с. 48].

17 червня 1944 р. відбувся урочистий випуск підстаршин школи «Олені». На вишкільному майдані вишикувались всі сотні школи, прибула делегація від оперативного командування УПА – Захід, був запрошений хор і проведено богослужіння, після якого відбулася урочиста присяга [63, с. 48 – 49].

Випустивши підстаршин, керівництво школи розпочало підготовку до прийому нового набору, а старшинські вишкільні сотні «Чмелика» і «Коника» було передислоковано до нового постю: «...Якщо мене не зраджує пам'ять, то на початку червня одного погідного дня, без офіційного попередження, після сніданку наказали нам зібрати всі свої речі і бути готовими до вимаршу. Покидаємо свої місця на схилах Магури. На збори не дали нам багато часу. Почався вимарш. Рій за роєм, чота за чотою, сотня за сотнею, всі пішки вирушили в дорогу. Йти вузькоколійкою було незручно і важко. Так через годину-дві, ми дійшли до лісничівки Бесарабка, котру я запам'ятав ще відтоді, коли ми йшли на вишкіл. Тут усе було готове для нашого поселення. На поляні стояли поверхові (по сучасному двоповерхові) будинки. Один з них зайняла перша сотня «Чмелика», другий – сотня «Коника», третій – штаб і вишкільна

група – інструктори і викладачі. Там же розмістився командир школи «Поль» і його ад'ютант «Зміюка», який рідко перебував у таборі, майже постійно був у роз'їздах.

Чому ми перейшли в Бесарабку, офіційно ніхто не пояснив, але ходила версія, яка вийшла від наших інструкторів, що табір на схилах Магури буде готуватись до прийому другого набору в старшинську школу УПА «Олені» імені героя Крут Григорія Піпського.» [97].

В кінці червня – на початку липня 1944 р. німецькі війська здійснили спробу знищити старшинську школу УПА «Олені». Розвідка УПА донесла, що німці концентрують сили неподалік Болехова і Сколе «Німці, за словами «Чмелика», тільки що прибули з Югославії і мають завдання знищити партизанські відділи в Карпатах. Це робиться для того, щоб очистити Карпати від ворожих їм елементів, коли фронт буде наближатись до Карпат. Наша сотня дійсно мала зв'язок з тереновою розвідкою. Ми бачили, як зв'язкові і розвідники приходили в наше розташування, то відходили, щось доповідали командуванню і знову кудись ішли... [97]».

Керівництво старшинської школи і командування УПА прийняло рішення злагоджено покинути розташування таборів на Магурі і Бесарабці, не вступаючи в прямі зіткнення із супротивником, але за всяку ціну не допустити його глибоко в гори. Маневруючи чотами, й вступаючи в локальні зіткнення з розвідницькими силами противника, сотні «Коника» та «Чмелика» зуміли вивести особовий склад та частину амуніції із баз з району гори Магура до 9-10 липня 1944 р. Вже 12 липня німці почали вести артилерійській і мінометний вогонь по залишених базах старшинської школи «Олені» [97].

Постійно рейдуючи, сотні старшинської школи знову зішлись в районі села Слобода Болехівська (неподалік села Липа, за кількадесят кілометрів від Магури), де 14 липня 1944 р. прийняли присягу [158]. Того ж дня відбулася реорганізація школи.

Присяга і випуск проходили в менш урочистій атмосфері, ніж випуск підстаршин у червні, але командування зробило все належне: дві вишкільні

сотні «Коника» (М. Гальо) та «Чмелика» (сотенний –невідомий) вишикувались на відкритому майдані, де поручник «Поль» зачитав присягу, потім виступив Шелест (В. Сидор) – командувач УПА – Захід, після нього – «Боровий», опісля всім було вручено дипломи про закінчення старшинської школи УПА з печаткою командування, успішністю та підписом командира. Командування було скупе на звання. Всього звання «хорунжий» отримало лише 7 курсантів. Хорунжими стали: сотенний «Коник», чотовий «Вікторія», чотовий «Крук», ройовий «Голуб», працівники штабу школи «Кармелюк», «Лев», які прибули на вишкіл з Волині разом з вишкільною групою «Поля». Старшому бунчужному «Нанашкові» присвоїли звання старшого булавного. Всі інші отримали чини на рівні вістуна-старшого вістуна (десятник – старший десятник – звання не старшинської, а радше підстаршинської градації) [97].

Після урочистостей, перший набір старшинської школи УПА «Олені» був направлений на службу в різні регіони України, зокрема, на Львівщину, Волинь Станіславщину тощо. Певна частина випускників залишилась при школі (близько дванадцяти) для підготовки другого набору. Командування школи надало відпустку дванадцятьом новим інструкторам терміном на два тижні, допоки не буде організований новий табір та не відбудеться добір курсантів. Але обставини склались інакші, кадровий голод був надто відчутний, а часу для підготовки нових відділів напередодні неминучого зіткнення з радянською владою ще меншим. Тому командування УПА прийняло рішення не вертати нових інструкторів до школи, а направити їх на підсилення вже діючих та підготовки не розгорнутих відділів УПА [97].

На початку серпня 1944 р. розпочався курс підготовки другого набору в старшинській школі УПА «Олені». Добір для кандидатів на вишкіл проходив через Школу кадрів ОУН ім. С. Бандери” під командою «Шума» (невідомий) в селі Розтоки, яка приблизно за кілька тижнів сформувала знову дві сотні для Старшинської школи «Олені» – сотня під командою хор. «Коника», сотня під командою хор. «Щита» (невідомий), на базі сотні «Чмелика» (невідомий); та сотню для підстаршинської школи – сотня під командою хор. «Колчака».

Базою для нової школи стала гора Яворина – 1131 м. над рівнем моря, поблизу села Липа сучасного Долинського району Івано-Франківської області, за декілька десятків кілометрів на північний схід від гори Магури. Знову були збудовані колиби-казарми та розбудовано інфраструктуру на зразок тієї, що існувала на Магурі.

Штаб на чолі з поручником Федором Польовим та більшістю викладачів-інструктоів старшинсько-підстаршинської школи УПА під доповненим криптонімом «Олені II» залишились на своїх посадах. Школа продовжувала вишкіл за вже апробованою програмою та розпорядком до жовтня 1944 р.

В кінці серпня – на початку вересня 1944 р. німецько-радянський фронт наблизився до Карпатських гір. Перед відділами УПА та командуванням старшинської школи «Олені II» постало нове завдання – оминати попадання на прямі зіткнення фронтів протиборчих сторін і, маневруючи, зберегти людський та матеріально-технічний потенціал своїх сил. Ще до 8 вересня 1944 р. радянські війська 4 Українського фронту вийшли на лінію міст Красно - Санок – Самбір – Сколе – Делятин – Косів – Берегомет, здобувши, таким чином, всю територію східного передгір'я Українських Карпат і впритул наблизившись до основних гірських перевалів. З 8 вересня по 28 жовтня Червона армія провела Східно-Карпатську наступальну операцію проти німецько-угорських військ армійської групи Готхарда Хейнріці. Головні бої відбувались за основні перевали, а великі воєнні з'єднання рідко концентрувались в гірських лісових масивах – улюбленому місці зосередження загонів УПА. Тому військові сили українського визвольного руху достатньо легко уникли ударів як оборонних армій держав «Осі», так і наступаючої Червоної армії.

Прорвавши німецько-угорську оборону на Яблунецькому, Верецькому, Ужоцькому, Руському, Лупківському та Дуклянському перевалах, 4-й Український фронт вже в кінці жовтня прорвався на долини Закарпаття і, не затримуючись в Карпатах, продовжив навальний наступ на Словаччину та Угорщину.

Оминути зіткнень з фронтовими частинами радянських сил вдалось УПА успішно. Більшу небезпеку становили підрозділи, які йшли за наступаючим фронтом – органами радянської держбезпеки.

Володіючи достатньою інформацією про можливості та потенціал українського визвольного руху (більшовики вже зіткнулись в кінці зими- на початку весни 1944 р. з ОУН і УПА на Волині, та мали розгорнуту інформацію від своїх партизанських розвідувально-диверсійних загонів, які проникали в Карпати під командуванням С. Ковпака та І. Кулагіна) , керівництво СРСР одразу кинуло всі сили на якнайшвидше його знищення. Щойно фронт оминав територію, як вона одразу насичувалась загонами НКВС-НКДБ, до того ж керівництво Радянського Союзу вважало, що воно відновлює кордони своєї держави в межах 1939 р., паралельно поглинаючи ще й Закарпаття, тому було надто важливо встановити на цих старих-нових кордонах застави прикордонників, які формувались з елітних частин радянських спецслужб і теж широко застосовувались проти українських державницьких сил. Так, розпочалось довге й виснажливе протистояння ОУН і УПА з новою владою в особі СРСР.

Місце постою бази старшинської школи УПА «Олені-ІІ» на горі Яворина минули бойові зіткнення, оскільки відстань до найближчого перевалу – Верецького, (через який проривались частини 4 Українського фронту: 30, стрілецький корпус 1-ї Гв. Армії, 95 ск. 18-ї Армії за підтримки танкових з'єднань) – близько 100 км. за транспортним та пішим маршрутом, навіть по напрямку просування фронтових частин до самого перевалу (транспортна дорога Стрий – Верецький перевал – Мукачево) – приблизно 50 км. важкими гірськими дорогами. До того ж, керівництво школи, завбачливо підстрахувавшись, перед самим радянським наступом перебазували особовий склад школи на південь, в околиці с. Верхня Рожанка (тепер Сколівський р-н Львівської обл.), де 21 вересня 1944 р. курсанти урочисто склали присягу [247]. На початку жовтня, після стихання фронтових канонад, школа знову повернулась в безпечну гірську місцевість – до гори Яворина.

Але гори не могли уберегти від зради. 13 жовтня 1944 р. до радянських служб безпеки прийшов з повинною інструктор зі зброєзнавства старшинської школи «Олені - II» – осетин Караєв Костянтин Коспалатович («Кацо»), який вивідав всю інформацію про школу, зокрема, місце розташування, постій вартових, опис і перелік озброєння [184].

15 жовтня 14 прикордонний загін військ НКВС силами трьох прикордонних комендатур та взводу автоматників (в загальній кількості 480 чоловік, із 3 станковими кулеметами і 3 протитанковими гвинтівками) провів масштабну операцію зі знищення школи.

Наступ розпочався 15 жовтня, близько пів-на дванадцяту дня. Вочевидь, повстанці знали про наближення свого ворога, бо зі звіту операції з радянського боку, повідомляється, що під час підходу до бази, прикордонники опинились під кулеметним вогнем зі сторони повстанців. Сам бій тривав приблизно до 12:00, після чого, зі слів радянських прикордонників, упівці почали відходити. В результаті бою, як описано у звіті операції прикордонної служби, було вбито 184 бійців та командирів УПА, взято в полон 5 стрільців, при тому, що захоплено всього 12 гвинтівок, 3 ручних кулемета, 1 міномет, 5 автоматів, 5 пістолетів, ящики з гранатами (150), які прикордонники, з їхніх слів, захопили у повстанців і використовували під час бою; хоча за зізнаннями «Кацо» в школі нараховувалось 6 ротних мінометів, 8 ручних скорострільів, 15 автоматів та гвинтівки різних систем, по три гранати на кожного курсанта [184].

Припустимо, що школа дійсно зазнала тотального розгрому, що було вбито весь, більшу частину, командирського, викладацького та курсантського складу за 20 – 40 хвилин бою, майже вполудень (середина жовтня, початок короткого світлового дня), за обставин, що повстанці знали про наближення ворога, але «розгубилися», були захоплені зненацька, оточені... Але як, перебуваючи в оточенні, їм вдалось винести з бази 5 (!) ротних мінометів разом з боєкомплектom (в звіті не зазначено, що було захоплено мінометні міни) /ротний міномет на 1940-ві мав калібр до 50 мм. і в залежності від країни виробника важив від 10 до 20 кг, з обслугою 2-3 бійця/ [293]. Можливо

міномети використовувались в школі як навчальні приклади, але де тоді відняті у повстанців гранати, адже будь-якому загону важко за півгодинний бій скинути 510 гранат (з тим розрахунком, що з 184 ймовірних загиблих – 170 були курсанти). Ще одна проблема в кількості захоплених крісів (гвинтівок). Виходить, що курсанти школи, після присяги 21 вересня 1944 р., у воєнний час, носили з собою лише по три гранати, а гвинтівка була далеко не в кожного десятого...

Загалом, звіт прикордонників, що приймали участь в бою з старшинською школою УПА «Олені – II» 15 жовтня 1944 р. є задокументованою фальсифікацією завищення втрат противника і власних заслуг в геометричних величинах і лише частково відповідає історичній дійсності.

На даний час відомо, що в результаті бою 15 жовтня на г. Яворина загинули командир школи Ф. Польовий-«Поль», його ад'ютант «Ткачук», капелан от. «Рафаїл», бунчужний «Ждан», секретар-машиністка «Дзвінка», старший булавний «Хміль» та 12 курсантів; ще п'ятеро потрапили до рук ворога [247]. (дивним чином кількість полонених як в повстанських джерелах, так і в радянських однакова – 5 осіб).

Якщо співставити кількість загиблих за інформацією з боку визвольного руху та радянськими даними про захоплену зброю, то виходить, що старшинська школа УПА «Олені II» втратила близько 23 чоловік – 18 загиблими і 5 полоненими (5 пістолетів і 5 захоплених автоматів, які на той час були зброєю привілейованих, особливо в повстанському середовищі, в якому завжди відчувався дефіцит зброї, насамперед автоматичної, співпадає з кількістю загиблих командирів школи, якщо віднести капелана до їхнього числа, також співпадає цифра про 12 карабінів і 12 загиблих курсантів). Проблемою залишається озброєння п'яти осіб, які потрапили в полон. Або це були цивільні, або стрілецької зброї дійсно не вистачало всім стрільцям школи.

Проблемою залишається обставина загибелі командира старшинської школи УПА «Олені I – Олені II» Федора Поля-Польового та частини старшин з його штабу того ж 15 жовтня 1944 р. Вочевидь вирвавшись з бази на Яворині й

відступаючи зі своїм штабом, командир школи потрапив у засідку, що була задалегідь виставлена противником на околиці села Липа.

Після загибелі «Поля» перша сотня (к-р «Щит») перебазувалася на схід, в лісисті гори над річкою Ілемкою, південніше сіл Нягрин і Ілемня (межа Долинського і Рожнятівського р-нів Івано-Франківської обл.). Саме тут курсанти закінчили складати іспити та отримали розподіл.

О. Линда – «Ярема», який перебував при першій сотні (к-р «Щит»), перебрав на себе керівництво. Саме ним як командиром старшинської школи «Олені» 26 жовтня 1944 р. були підписані посвідки 85 абсолювентів з першої сотні.

Частина командного та інструкторського складу для з'ясування подальшої праці школи на чолі з О. Линдою вирушила в Чорний ліс під Станіславовом для пошуку зв'язків до вищого командування УПА.

Друга сотня «Оленів» (к-р «Коник») разом з кількома інструкторами після загибелі «Поля» перебазувалася в околиці с. Бряза. Тут під керівництвом В. Брилевського 22 жовтня було закінчено навчання 70 абсолювентів з цієї сотні, які відтак відійшли у призначені терени [247].

Загалом, старшинська школа УПА в Карпатах підготувала два турнуси (випуски) курсантів: «Олені-I» (квітень – липень 1944 р.) та «Олені-II» (липень – жовтень 1944 р.). Школу почали 700—800 юнаків, але успішно закінчили старшинський вишкіл тільки 404 [302, с. 243].

До травня 1945 р. «Олені» діяли у форматі мандрівної вишкільної групи під командою хор. 'Щита', яка в основному проводила короткі довишколи чи перевишколи командного складу у різних бойових сотнях ВО 4 «Говерля» [302, с. 243].

Таким чином, формування старшинських шкіл Української повстанської армії стало ключовим моментом в наповненні УПА військовими кадрами із професійною підготовкою на рівні старшинського рангу. З кінця літа 1943 по початок 1945 р. діяло 5 старшинських шкіл УПА, дві на Волині і три в

Карпатських горах: «Дружинники», «Лісові чорти», «Олені – I», «Олені – II» і «Грегіт». Загалом старшинські школи підготували від 600 до 700 старшин УПА.

ВИСНОВКИ

- Аналіз історіографії свідчить, що тема діяльності старшинських і підстаршинських шкіл УПА довгий час була не досліджена на рівні окремої синтетичної роботи, окрім статей і розділу в докторській роботі І. Патриляка, в тематичних дослідженнях П. Содоля, Р. Забілого та в статтях В. Тимківа, І. Омельченка та ін. Джерельна база дослідження повномірно не відображає історії діяльності всіх старшинських і підстаршинських шкіл УПА, однак наявні архівні матеріали дають можливість провести вивчення відповідно до поставлених науково-дослідних завдань. Основний масив документів з визначеного нами об'єкту і предмету дослідження перебувають на постійному зберіганні в державних архівах України (ЦДАВО України, ГДА СБУ та ін.) та архівах громадських об'єднань, зокрема в архіві ЦДВР. Методологічний апарат роботи вироблений на основі наукових методів історичної науки та суміжних гуманітарних дисциплін, включає необхідні для повного розкриття теми дисертації засоби і прийоми вивчення. Базована на основоположних принципах наукового пізнання, запропонована нами методологія дає можливість зробити комплексний аналіз історії діяльності старшинських і підстаршинських шкіл УПА.

- Від часу заснування Організації українських націоналістів питання військового будівництва стало одним із пріоритетних в діяльності структури, керівний склад та лєвова частка якої складалася із старшин українських армій – ветеранів Перших визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Впродовж 30-х рр. ХХ ст. ОУН докладала значні зусилля для налагодження системи військової підготовки нового покоління революціонерів, дитинство і юність яких припала на роки Першої світової війни, часів існування УНР, ЗУНР та розчленування українських земель між сусідніми державами.

Для побудови мережі армійського вишколу, підготовки і видання відповідної навчальної літератури, ОУН використовувала всі можливі зв'язки як в Європі, так і за океаном. В міжвоєнній Польщі ОУН залучає українські

пластові, спортивні й громадські організації, під прикриттям яких намагається проводити первинний військовий і бойовий вишкіл. Однак попри помітні успіхи в підпільній та диверсійній роботі в цей час, українським націоналістам, окрім епізодичних випадків, не вдається налагодити системну і широку роботу з підготовки спеціалістів у військовій сфері. Важливого імпульсу в напрямку військового будівництва для ОУН приносить загострення геополітичної ситуації у світі та в Європі зокрема. Агресія Німеччини проти Чехословаччини й утворення Карпатської України у 1938 – 1939 рр. дає можливість ОУН взяти участь у створенні та підготовці командного складу перших українських збройних сил від часів інтернування Армії УНР і УГА – Карпатської Січі.

Формування батальйонів ДУН у 1941 р., поряд з організацією старшинського вишколу в Кракові в 1940 р. та підготовкою ОУН антирадянського повстання в Україні створювали передумови того, що в наступному етапі світової війни український фактор із об'єкта стане суб'єктом міждержавної політики, що підтвердилось 30 червня 1941 р. після проголошення Акту відновлення української Держави у щойно відбитому від більшовиків Львові.

Відверта й випереджаюча діяльність обох ОУН в перші місяці німецько-радянської війни у напрямку розбудови державних інститутів, перехоплення з рук як відступаючого, так і наступаючого противника процесу формування цивільних адміністрацій на місцях, паралельно із початком розгортання українських збройних сил, створення старшинських, підстаршинських військових шкіл, курсів армійської підготовки та загальновійськового вишколу яскраво демонстрували реальні плани українських націоналістів в прагненні побудови незалежної України. Питання старшинського й підстаршинського вишколу було одним з пріоритетних в їхній діяльності цього часу. І тільки надзвичайні репресивні заходи нового окупанта включно з арештами й розстрілами змогли на певний період призупинити активну державницьку діяльність ОУН, яка під тиском нацистів з кінця 1941 р. – на початку 1942 р. переходить в підпілля.

Вже в другій половині 1942 р. українські націоналісти здійснюють збройні акції проти німецьких окупантів, а від осені цього ж року окремі їхні групи об'єднуються в перші повстанські підрозділи. В кінці 1942 р. – на початку 1943 р. на базі вже діючих повстанських загонів українських націоналістів на Волині та Поліссі під політичним проводом революційної ОУН створюється Українська повстанська армія з єдиним військовим командуванням і армійською системою.

- Формування і подальше розгортання УПА зіткнулося із рядом організаційних проблем, пов'язаних з налагодженням належного постачання зброї, амуніції, провізії, та, насамперед, в кадровому забезпеченні. Вирішення цих питань було частково покладено на підпільну мережу ОУН. Проте підпілля не могло самостійно вирішити одну з найгостріших проблем своєї армії – великого дефіциту кадрових військовослужбовців, які мали очолити і командувати підрозділами УПА на різних рівнях. Спочатку цей кадровий вакуум заповнювався добре перевіреними членами ОУН, що або служили в збройних силах країн міжвоєнного часу, або отримали базову військову підготовку в Кракові та у батальйонах ДУН. Згодом були залучені ветерани Армії УНР і УГА, перебіжчики з допоміжної поліції, червоноармійці-оточенці та інші перевірені СБ ОУН особи з військовим досвідом. Але всіх цих сил вистачало, здебільшого, на укомплектування ГК УПА, військових штабів різних рівнів та на командні посади в крупні повстанські формування (загони, курені). З цих причин, щоб становлення УПА не захлинулось вже в процесі свого формування, військове командування УПА за підтримки ОУН вже весною 1943 р. починає створення спеціальних підпільних військових шкіл для підготовки підстаршинського, а від літа цього ж року і старшинського складу УПА.

Унікальність історичного явища військових шкіл УПА полягає в тому, що український визвольний рух чи не єдиний з-поміж визвольних рухів Центрально-Східної і Північної Європи самотужки налагодив складну систему підготовки командного складу своєї армії. Адже українці в міжвоєнний період

не мали власної державності, а отже і національної армії. Натомість поляки, литовці, латиші та естонці мали у цей період власні держави і свої національні армії, офіцерський корпус яких став основою формування військових сил їхніх національно-визвольних рухів. Тому ані в Балтиці, ані в Польщі національні підпілля не відчували такого кадрового голоду й не створювали таких спеціальних військових шкіл підготовки командного складу.

- Інструкторський штат підстаршинських і старшинських шкіл УПА складався з колишніх офіцерів Червоної армії (від молодшого лейтенанта до майора), рідше – Війська польського та інших армій. В більшості це були українці. Вони викладали предмети військової підготовки (статути, тактику, вогневу і стройову підготовку, військову топографію та ін.), натомість політекономію і політичний вишкіл здійснювали старшини – члени ОУН.

Курсанти підстаршинських шкіл УПА набирались із місцевих мешканців району, де розташовувалась база школи. Це були українці, в більшості – мешканці сільської місцевості, землероби, середнім віком до 22 років, за освітнім рівнем в середньому – 5 – 6 класів шкільної освіти. Для вишколу на старшинське звання абітурієнтів відряджали з усього регіону. За національним і соціальним складом курсанти старшинської школи майже не відрізнялися від підстаршинської, однак рівень освіти кандидатів в старшини був вищим – 7-8 класів шкільної освіти і до 4-х класів гімназійної. Окрім того, абітурієнти як підстаршинських, так і старшинських шкіл УПА мали пройти відповідну перевірку на благонадійність і мати добре фізичне здоров'я.

Нами підраховано, що лише підстаршинські школи УПА змогли підготувати близько 40 % молодших командирів, які командували роями, чотами, а не рідко й сотнями. І хоча старшинські та підстаршинські школи не змогли повністю покрити дефіцит командного складу, однак, поряд із залученням військовослужбовців із інших армій та інших спеціалістів, вони відіграли суттєву роль у перетворенні УПА на професійну армію, яка впродовж років успішно протистояла збройним силам, спецвійськам і органам держбезпеки найпотужніших тоталітарних режимів того часу.

- Під час навчання курсанти вивчали не лише теоретичний, а й практичний матеріал, велика увага приділялась конспірації, партизанській тактиці ведення війни, маневруванню невеликими відділами на різних типах місцевості. Більше того, підстаршинські школи УПА, на відміну від більшості старшинських, були добре озброєні стрілецькою зброєю й мали достатню кількість амуніції, що дозволяло їм брати участь у військових операціях УПА. Так, перші підстаршинські школи УПА, створені на Волині, входили до внутрішнього кільця оборони військових штабів, а підстаршинські школи на Закерзонні у 1946 р. були повноцінними бойовими одиницями і в разі гострої необхідності залучались до бойових дій. Натомість курсанти старшинських шкіл проходили навчання, як правило, без особистої зброї, що стало причиною великих жертв під час нападу радянських сил на табір старшинської школи «Олені – II» у жовтні 1944 р.

Навчальна література з військової підготовки видавалась в ОУН ще в 30-ті роки ХХ ст., але вона майже не використовувалась у військових школах УПА, оскільки, як випливає з наявних архівних документів, командування повстанської армії прийняло рішення вишколювати своїх командирів на сучасних навчальних матеріалах. Тому більшість вишкільної літератури (як і військових статутів) є перекладами на українську мову з навчальної літератури РСЧА за 1942 – 1943 р., а також переклади матеріалів з німецької, польської та інших армій (матеріали з топографії, положення про піхотні відділення, взвод /рота, батальйон, полк/, підручник із застосування протитанкових рушниць, захист проти хімічної зброї та ін.). Натомість матеріали з політичного вишколу були повністю складені на базі програмних документів ОУН та ідеологічної літератури українського інтегрального націоналізму.

Старшинські і підстаршинські школи Української повстанської армії були військовими режимними об'єктами, із внутрішньою армійською організацією і дисципліною, діяльність яких регламентувалась військовими статутами УПА та іншими нормативно-правовими актами ГК УПА і УГВР, а розпорядок дня – відповідно до програми вишколу. В процесі навчання курсант опановував

основи військової справи, подібно як і в стаціонарних військових школах сержантів і молодших офіцерів. Після успішного закінчення двомісячного курсу підстаршини або чотирьохмісячного курсу старшини, курсант отримував посвідку про закінчення військової школи із присвоєнням військового звання. Після закінчення вишколу підстаршина чи старшина або повертався в підрозділ попередньої служби, або направлявся на нове місце служби, де обіймали військові посади відповідно до звання й до освітнього рівня.

- Побут у військових школах УПА був скромний. Школи розташовувались польовим табором у важкодоступних місцях (болотиста місцевість на Поліссі, в лісових зонах на Закерзонні і Львівщині, під прикриттям лісів і гір в Карпатах). Навчання проходило на галявинах. Курсанти проживали в дерев'яних бараках зрубної конструкції, спали на нарах, обігрівали житлові приміщення дровами, готували їжу на вогні у великих казанах. Час на дозвілля відводився раз на тиждень – у неділю, коли не було ні навчання, ні роботи. Командування школи забезпечувало курсантів банею, а на свята – святковою вечерею (на Різдво, Великдень та ін.). Провізію забезпечувала мережа ОУН. Курсанти отримували достатній об'єм калорій на день за рахунок вуглеводних продуктів.

Загалом, необхідність у власних військових кадрах була настільки актуальною в діяльності УПА, що робота військових шкіл повстанської армії не припинялась впродовж всієї активної фази боротьби – з першої половини 1943 р. – до кінця 1946 р. За нашими підрахунками в цей час діяло 27 військових шкіл УПА (22 підстаршинські і 5 старшинських). Їхня діяльність є характерною для всіх територій широкого повстанського руху: від Волині до Галичини й від Карпатських гір до Закерзоння. Звичайно, військові школи УПА мають і свої відмінності, пов'язані з територіальними особливостями і процесом навчання (наприклад, підстаршинські школи, що діяли як вишкільні сотні при бойових куренях, школи з прискореним курсом навчання у ЗГ УПА на Волині в 1944 р., школи, які об'єднували і старшинський, і підстаршинський курс навчання та ін.). Різняться вони й за чисельністю курсантів, кількістю

курсів, прослідковуються зміни навчальної програми між 1943 р. і 1946 р. тощо. Але що їх об'єднує, так це головне спрямування їхньої діяльності, яке полягало у швидкій і фаховій підготовці старшин і підстаршин – командного кістяка Української повстанської армії.

Таким чином, діяльність військових шкіл Української повстанської армії з підготовки підстаршинського й старшинського складу відіграла важливу роль у становленні УПА як професійної армії і є унікальним явищем не лише української, але й світової історії.

СПИСОК

ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Ф. 3833. Красвий провід ОУН на західноукраїнських землях. 1933 – 1947 рр. Оп. № 1.

1. *ЦДАВО* України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 7.

Ф. 3836. З'єднання західних груп Української повстанської армії – УПА – Захід. 1944 – 1949 рр. Оп. № 1.

2. *ЦДАВО* України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 28. Акт передачі майна зі старшинської школи «Лісові Чорти». Звіти про стан людей і зброї в школі «Олені» та господарчі протоколи. УПА – Захід. Стан по сотням.
3. *ЦДАВО* України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 29. Інструктивний матеріал і звіт відділу військово-польової жандармерії школи «Олені» при курені Вартового (травень – жовтень 1944 р.).
4. *ЦДАВО* України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 30. Програми і плани старшинської школи «Лісові чорти» та підстаршинської школи «Олені» (1943 – 1944).
5. *ЦДАВО* України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 31. Звіти іспитів, списки курсантів сш «Олені», характеристика 23-х курсантів серпень – жовтень 1944 р.

6. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 32. Щоденник праці відділу «Лісових Чортів» (школа старшин) за листопад 1943 р. – січень 1944 р.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 34. Зошит із шкільними записами лекцій ідеологічно-політичного навчання школи «Лісові Чорти».
8. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 35 Ч. 2. Шкільні зошити із записами лекцій ідеологічно-політичного навчання школи «Лісові чорти», «Олені».
9. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 36. Ч. 3. Зошит з ідеологічно-політичного навчання.
10. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 37. Ч. 4. Зошит з ідеологічно-політичного навчання.
11. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 38. Ч. 5. Зошит з ідеологічно-політичного навчання.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 39. Ч. 6. Зошит з ідеологічно-політичного навчання.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 40. Ч. 7. Зошит з ідеологічно-політичного навчання.
14. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 41 Ч. 8. Зошит з ідеологічно-політичного навчання.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 42. Ч. 9. Зошит з ідеологічно-політичного навчання.
16. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 43. Ч. 10. Зошит з ідеологічно-політичного навчання.
17. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 45 Відомості про організацію армії, військову підготовку, польову службу.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 46. Військово-бойовий вишкіл.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 48. Шкільні зшитки із записами лекцій військового навчання.

20. *ЦДАВО* України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 49. Зошит з військового навчання.
21. *ЦДАВО* України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 69. Накази та звернення командування УПА – Захід Говерла 5 грудня 1944 – 31 серпня 1946 р.
22. *ЦДАВО* України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 70. Переклад на російську мову наказів командира УПА – Захід «Шелеста» від квітня 1945 р.

Ф. 3838. З'єднання північних груп Української повстанської армії – УПА – Північ. 1943 – 1949 рр. Оп. № 1.

23. *ЦДАВО* України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 7. Дисциплінарний статут та інші матеріали по організації УПА, інструкції щодо виховної роботи серед молоді. Почато 15 груд. 1943 р. Знання військової справи серед жіноцтва.
24. *ЦДАВО* України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 16. Арматурні картки військовиків загону ім. Івана Богуна.
25. *ЦДАВО* України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 22. Списки призначених для учоби в підстаршинській школі при загоні ім. Івана Богуна, накази командира загону і куреня. Акт на прийняття магазину.
26. *ЦДАВО* України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 23. Книга обліку відпусків, захворювань та зброї школи підстаршин при загоні ім. Івана Богуна.
27. *ЦДАВО* України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 28. Ранні звіти підстаршинської школи «Світлана» при загоні ім. Івана Богуна (1943 р.).
28. *ЦДАВО* України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 38а. Книга наказів школи підстаршин при загоні ім. Івана Богуна (підстаршинська школа УПА ім. С. Петлюри – «Світлана»).
29. *ЦДАВО* України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 38б. Книга наказів школи підстаршин при загоні ім. Івана Богуна.
30. *ЦДАВО* України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 75. Книга запису кар підстаршин і старшин загону ім. Остапа (вересень – листопад 1943 р.).

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Ф. № 13. Колекція друкованих видань КДБ УРСР. 1920 – 1992 рр.

Спр. № 372. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності Організації українських націоналістів – ОУН та Української повстанської армії – УПА. (1943 – 1954 рр.).

31. *ГДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3.* Збірник документів про характер і структуру антирадянської діяльності ОУН і УПА. (1943 – 1946 рр.). – 315 арк.

32. *ГДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 23.* Збірник документів про характер і структуру антирадянської діяльності ОУН і УПА. (1944 – 1953 рр.). – 451 арк.

Спр. №. 376. Збірник документів про структуру і характер антирадянської діяльності Організації українських націоналістів – ОУН та Української повстанської армії – УПА. (1943 – 1954 рр.).

33. *ГДА СБУ Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 26.* Документи та матеріали ОУН: видання для молоді (1942 – 1953 рр.). – 449 арк.

34. *ГДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 27.* Документи та матеріали ОУН: видання для молоді (1946 – 1950 рр.). – 717 арк.

35. *ГДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60.* Документи і матеріали УПА /Українська повстанська армія/. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально – виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА (1943 – 1952 рр.). – 310 арк.

- 36.** ГДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 62. Документи і матеріали УПА /Українська повстанська армія/. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА (1943 – 1947 рр.). – 291 арк.
- 37.** ГДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 63. Документи і матеріали УПА /Українська повстанська армія/. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА. Питання тактики. – 386 арк.
- 38.** ГДА СБУ – Ф. 13. – Оп. 376. – Т. 65. Документи і матеріали УПА /Українська повстанська армія/. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА (1949 – 1952 рр.). – 354 арк.
- 39.** ГДА СБУ – Ф. 13. – Оп. 376 – Т. 67. Документи і матеріали УПА /Українська повстанська армія/. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА. – 386 арк.
- 40.** ГДА СБУ – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 68. Документи і матеріали УПА /Українська повстанська армія/. Мета і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА, описи боїв та рейдів УПА. Статути, настанови, періодичні та інші видання УПА. – 423 арк.

АРХІВ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Ф. № 9. Збірка документів Миколи Лебеда.

41. *АЦДВР*. – Ф. 9. – Т. 27. Документи групи УПА-Захід (1945 – 1948 рр.) / Електронний ресурс: [<http://avr.org.ua/index.php/ТОМ/35/?a=1&pc=20&sort=1&fd=date&pv=4>].
42. *АЦДВР* – Ф. 9. – Т. 29. Документи групи УПА-Захід (1944 – 1949 рр.) / Електронний ресурс: [<http://avr.org.ua/index.php/АРН/2630/?a=1>].
43. *АЦДВР* – Ф. 9. – Т. 44. Мемуари та щоденники повстанців (з 1948 р.) / Електронний ресурс: [<http://avr.org.ua/index.php/ТОМ/52/?a=1>].
44. *АЦДВР* – Ф. 9. – Т. 45. Мемуари та щоденники повстанців (з 1948 р.) / Електронний ресурс: [<http://avr.org.ua/index.php/ТОМ/53/?a=1>].

ЗАКОНИ І НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

45. *Закон України Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті від 09. 04. 2015. № 314-19* / Електронний ресурс: [<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-19>].
46. *Про Стрйовий статут Збройних Сил України* / Електронний ресурс: [<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/549-14/page4>].
47. *Дисциплінарний статут Збройних Сил України. Затверджений Законом України від 24 березня 1999 року № 551-XIV* / Електронний ресурс: [<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/551-14>].
48. *Дисциплинарный устав Красной Армии» 1940 г.* / Електронний ресурс: [<http://rkka.ru/docs/disc/disc.htm#c1>].

Опубліковані джерела**ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ**

49. *Антибільшовицький Блок Народів*. Збірник документів 1941 – 1956 рр. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. – 147 с.
50. *З акцій УПА / Легія українських повстанців*. Філія у Великій Британії. – Т. 1, 4. – Б. м., 1951. – 120 с.
51. *Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни*. – К.: Політвидав України, 1986. – 246 с.
52. *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху*. – Львів, 2006. – 420 с.
53. *Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів / В. Косик*. Т. 1. – Львів, 1997. – 383 с.
54. *Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів / В. Косик*. Т. 2. – Львів, 1998. – 384 с.
55. *Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів / В. Косик*. Т. 3. – Львів, 1999. – 383 с.
56. *Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів / В. Косик*. Т. 4. – Львів, 2000. – 368 с.
57. *Літопис нескореної України*. Документи, матеріали, спогади. Книга 2 / Науково-дослідний центр історії національно-визвольних змагань України. Відп. ред. Я. Лялька. – Львів: «Галицька видавнича спілка», 1997. – 664 с.
58. *Літопис УПА Каталог 100 томів (1973 – 2012)*. Упорядники: І. Гомзяк, М. Кулик, М. Посівнич, П. Потічний, Н. Солтис. Т. 100. – Торонто 2012. – 125 с.

59. *Літопис* УПА Т.1. Нова серія. Видання Головного Командування УПА. Київ – Торонто, 1995. – 482 с.
60. *Літопис* УПА. Нова серія. – Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки ОУН і УПА 1944 – 1945 рр. – С. 326 – 327.
61. *Літопис* УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943 – 1944. Документи і матеріали./ Упорядники: О. Вовк, І. Павленко. – Київ – Торонто, 1999. – 724 с.
62. *Літопис* УПА. Основна серія Т. 15. Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід» / Київ; ред. Є. Штендера. – Торонто. 1987. – 270 с.: рис., фот.
63. *Літопис* УПА. Основна серія Т. 18. Група УПА «Говерля». – Торонто: 1990. Кн. 1: Звіти та офіційні публікації / зібрав і впорядкував П. Содоль. – [Б. м.]: 1990. – 328 с.
64. *Літопис* УПА. Основна серія. Т. 29. З юнацьких мрій – у ряди УПА. Торонто – Львів, 1999 – 336 с.
65. *Літопис* УПА. Основна серія. Т. 30. Степан Хрін (Степан Стебельський). Крізь сміх заліза; спогади. Торонто – Львів, 2000. – 552 с.
66. *Літопис* УПА. Основна серія. Т. 33. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина: документи і матеріали / ред. П. Потічний, І. Лико. – Торонто – Львів. 2001. – 900 с.: іл.
67. *Національне примирення чи конфронтація?* Збірник документів // Інститут історії НАН України. Упорядник: Веселова О. Відпов. Ред. Кульчицький С. – К., 1999. – 543.
68. *Обвиняет* земля. Организация украинских националистов: документы и материалы / Редколлегия: Масловский В. И., Мартынюк А., Писловский А., Помогаев В., Пыриг Р., – Москва: Политиздат, 1991. – 159 с.

69. *ОУН* в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1. / Упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – Київ: Інститут історії НАН України, 2006. – 336 с.
70. *ОУН* в 1941 році: Документи. Ч. 2 / Упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 281 с.
71. *ОУН* в 1942 році. Документи. / Упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – Київ: Інститут історії НАН України, 2006. – 243 с.
72. *ОУН* в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955 рр. – Мюнхен, 1955. – 371 с.
73. *ОУН* і УПА в 1943 році: Документи. Упорядники: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. Відпов. Ред.. С. Кульчицький. – Київ: Інститут історії України НАН України. 2008. – 347 с.
74. *ОУН* і УПА в 1944 році: Документи. В 2 ч. Ч. 1. Упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Відповідальний редактор С. Кульчицький. – Інститут історії України. НАН України. – 2009. – 292 с.
75. *ОУН* і УПА в 1944 році: Документи. В 2 ч. Ч. 2. Упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Відповідальний редактор С. Кульчицький. – Інститут історії України. НАН України. – 2009. – 256 с.
76. *ОУН* і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів. В 2 ч. Ч. 1. Редколегія: Боряк Г., Веселова О., Даниленко В., Кульчицький С. (відпов. редактор). Вступ: Лисенко О. – Упорядники: Веселова О. (відпов. упорядник), Гриневич В., Сергійчук В. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 380 с.
77. *ОУН* і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів. В 2 ч. Ч. 2. Редколегія: Боряк Г., Веселова О., Даниленко В., Кульчицький С. (відпов.

- редактор). – Упорядники: Веселова О. (відпов. упорядник), Гриневич В., Сергійчук В. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 366 с.
- 78.** *Повстанець* Задніпров'я: Зб. Док. про військові дії УПА на території Більшівцівського, Букачівського, Бурштинського і Рогатинського районів Станіславської обл. Рогатин: Б. в., 1992. – 125 с.
- 79.** *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 3. Польське підпілля 1939 – 1941. Частина 2. Від Покуття до Волині / Державний архів Служби безпеки України; Архів міністерства Внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща; Інститут національної пам'яті – комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Упоряд.: З. Гайовнічек, Б. Гронек, М. Маєвський, В. Пристайко, О. Пшенніков, В. Худзік, П. Кулаковський, С. Кокін. – Київ–Варшава, 2004. – Кн. 1. – 656 с.; Кн. 2. – 792 с.*
- 80.** *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 4. Поляки та українці між двома тоталітарними системами. 1942 – 1945 / Державний архів Служби безпеки України; Архів міністерства Внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща; Інститут національної пам'яті – комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії Наук України; Упоряд.: Б. Гронек, М. Маєвський, В. Пристайко, О. Пшенніков, В. Худзік, Є. Тухольський, П. Кулаковський, С. Кокін. – Варшава–Київ, 2005. – Кн. 1. – 876 с.; Кн. 2. – 642 с.*
- 81.** *Про активну боротьбу з німецько – фашистськими загарбниками і українсько-німецькими націоналістами: Постанова УРСР і ЦК КП(б) У. – Станіслав: Прикарпатська правда, 1944. – 18 с.*
- 82.** *Про активну боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками і українсько-німецькими націоналістами. Звернення до населення західних*

областей України Верховної Ради УРСР 27 листопада 1945 р. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 32 с.

83. *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – Київ: Дніпро, 1998. – 941 с.
84. *Сергійчук В.* ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ: – Дніпро, 1996 – 493 с.
85. *Сергійчук В.* ОУН – УПА в роки війни. Нові документи й матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 494 с.
86. *Сергійчук В.* Український здвиг. У 5-ти томах. – Т. 1. Закерзоння. 1939 – 1947. – К.: Українська видавнича спілка, 2004. – 840 с.
87. *Сергійчук В.* Український здвиг. У 5ти томах. – Т. 2. Волинь 1939 – 1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
88. *Сергійчук В.* Український здвиг. У 5-ти томах. – Т. 3. Прикарпаття 1939 – 1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
89. *Сергійчук В.* Український здвиг. У 5-ти томах. – Т. 4. Поділля 1939 – 1947. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
90. *Сергійчук В.* Український здвиг. У 5-ти томах. – Т. 5. Наддніпрянщина 1939 – 1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с.
91. *Українська Повстанська Армія в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну державу 1942 – 1950 рр.: Бойові дії УПА за 1943 – 1950 рр.* – Лондон: Вид. закордонних частин ОУН, 1960. – Ч. 2. 443 с.
92. *УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр. Збірник документів.* – Б. м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1957. – 451 с.

МЕМУАРИ, ЩОДЕННИКИ, ЛИСТИ

93. *В рядах УПА: Зб. споминів бувших вояків УПА в ЗДА і Канаді, 1957. – 352 с.*
94. *Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. – Чикаго: На чужині, 1964. – 143 с.*
95. *Галамайс П. Боротьба за визволення України, 1929 – 1989. – Л.: Каменяр, 1993. – 343 с. – Репр. вид.: Галамайс. П. Боротьба за визволення України, 1929 – 1989. – Торонто; Нью-Йорк: Б. в., – 1991. – 340 с.*
96. *Дві постаті, одна ідея. – Париж: Накладом ОУН, 1948. – 47 с.*
97. *Загоруйко Р. – «Лапайдух». Повернення зі справжнього пекла. – Вид. 2-е, допов. – Новий Розділ (Львів. обл.): [Б. в.], 2004. – 603 с.*
98. *Кальба М. У лавах дружинників: спогади учасників / Видання Дружин Українських Націоналістів /ДУН/. – Денвер, 1982. – 159 с.*
99. *Климишин М. В поході до волі: Спомини. – Т. 1. – Торонто, 1975. – 280 с.*
100. *Книш З. Перед походом на Схід: Спогади і матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939 – 1941 роках. Ч. 2., Торонто. – 218 с.*
101. *Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. / Електронний ресурс: [http://oun-upa.national.org.ua/lib/kondrat/].*
102. *Полтава П. Збірник підпільних писань. – Мюнхен: Український самостійник, 1959. – 297 с.*
103. *Спомини чотового Острове́рха: Хроніка тактичних відтинків УПА «Лемко» й «Маківка» 1944 – 1948. – Мюнхен: До зброї, 1953. – 168 с.*
104. *Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади, статті, листування / Передм. О. Зінкевича. – К. : Смолоскип, 1999. – 240 с.*
105. *Ступницький Ю. Спогади про пережите, вид. Літопис УПА. Серія «Бібліотека». – Т. 1., ред. О. Вовк, Київ – Торонто – 127 с.*
106. *Трофимович В. Військова діяльність ОУН у 1939—1942 роках. / Електронний ресурс: [http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/Istoria/operac iavisla/vijskova].*

107. *Харкевич М.* Я вас не забув: Спомини. 1939–1945. / М. Харкевич. – Нью-Йорк; Чикаго, 1997. – 288 с.
108. *Хмель С.* Українська партизанка: З крайових матеріалів. – Л.: Шлях перемоги, 1944. – 128 с. – (Б-ка Українського націоналіста. Ч. 2.).
109. *Хрін С.* Крізь сміх заліза: Спогади – хроніка 1944/45. – Мюнхен: До зброї, 1952. – 160 с.
110. *Цяпка Д.* Горить ліс: спомини колишнього вояка УПА. – Лондон: Укр. вид. спілка, 1975. – 395 с.
111. *Чарторийський М.* Між молотом і ковадлом (причинки до історії УПА). Спомини. 1942 – 1945 рр. – Нью-Йорк, 1970. – 304 с.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, БРОШУРИ, НАУКОВІ ЗБІРНИКИ

112. *Armstrong J.* Ukrainian nationalism 1939 – 1945. – New York: Columbia University Press, 1955. – 322 p.
113. *Armstrong J.* Ukrainian nationalism. – Colorado: Ukrainian Academic Press, 1980. – 361 p.
114. *Armstrong J.* Ukrainian nationalism. – New York: Columbia University Press, 1963. – 361 p.
115. *Armstrong J.* Ukrainian nationalism. Englewood – Colorado, 1990. – 371 p.
116. *Banderovci* / Електронний ресурс: [https://www.youtube.com/watch?v=gtwX3yv4_Rk].
117. *Berkhoff K., Carynnyk M.* The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'Ko's 1941 Zhyttiepys // Harvard Ukrainian Studies. – 1999. – XIII (3/4). – P. 149 – 184.
118. *Blum I.* Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1945-1948. – Warszawa, 1966. – S. 72 – 112.

119. *Bruder F.* Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben! Die Organisation ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928-1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 p.
120. *Dominiczak H.* Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945 – 1948. – Warszawa, 1971. – 384 s.
121. *Gerhard J.* Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WiN na południowo-wschodnim obszarze Polski / Jan. Gerhard // WPH. 1959. – Nr. 4. – S. 304 – 335.
122. *Himka J.-P.* War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / J.-P. Himka // Space of identity. – 2005. – Vol. 5, № 1. – P. 9 – 24.
123. *Czapla J.* Walka z OUN-UPA w latach 1944-1947 (Kureń «Żeleźniaka») Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu, pod red. M. Turlejskiej, Warszawa 1966. – S. 359 – 424.
124. *Martínez Codó E.* Guerrillas tras la Cortina de hierro – Buenos Aires, 1966. – 424 p.
125. *Martínez Codó E.* La Resistencia en Ucrania – Buenos Aires, 1964.
126. *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa, 2006. – 728 s.
127. *Prus E.* Atamania UPA. Tragedia kresów. – Warszawa, 1988. – 283 s.
128. *Sodol P.* UPA: They fought Hitler and Stalin: A brief overview of military aspects from the history of the Ukrainian Insurgent Army, 1942 – 1949. New York. 1987.
129. *Stosunki* polsko-ukraińskie w latach 1939-2004. Pod red. B. Grotta. – Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie, 2004. – 368 s.
130. *Szczesniak A.* Szota W. Droga do nikad: Działalność OUN i jej likwidacja w Polsce (Warsaw: Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.

131. *The Ukrainian Insurgent Army in fight of the Freedom.* – New York, 1954. – 204 p.
132. *Tys-Krokhmaliuk Y. UPA warfare in Ukraine.* – New York, 1972. – 449 p.
133. *Ukrainian Resistans. The story of the Ukrainian Liberation Movement.* – New York, 1949. – 186 p.
134. *Алетіано-Попівський Е. З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Зб. писань.* – Лондон: Укр. вид. Спілка у Великій Британії, 1980. – 119 с.
135. *Андрухів І., А. Француз Станіславщина двадцять буремних літ (1939 – 1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.* – Рівне; Івано-Франківськ., 2001. – 288 с.
136. *Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. П. Бехтина – М.: Центрполиграф, 2008. – 367 с.*
137. *Армстронг Дж. Героїчне і людське: Спогади про українських національних провідників 1941 – 1945 років / Пер. з англ. В. Ковалюка // Україна модерна. – 1996. – Ч. 1. – С. 101 – 113.*
138. *Барановська Н. Військово-політична тактика і стратегія ОУН у 1939–1941 рр. / Електронний ресурс: [<http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/27284/1/024-122-127.pdf>].*
139. *Бедрій А. 200 найбільших переможних битв і боїв УПА // Визвольний шлях. – 1994. – № 5. – С. 528 – 537.*
140. *Бедрій А. 200 найбільших переможних битв і боїв УПА // Визвольний шлях. – 1994. – № 6. – С. 658 – 664.*
141. *Бедрій А. Борець і мученик за Україну д-р Володимир Горбовий.* – Дрогобич: Відродження, 1995. – 87 с.
142. *Беляев В. Я обвиняю! / Предисл. В. Артаматского. – М.: Политиздат, 1984. – 2-е изд., доп. – 224 с.*
143. *Беляев В., Рудницький М. Під чужими прапорами. Памфлети.* – К.: Рад. письм., 1956. – 245 с.

144. *Білас І.* Радянський партизанський рух проти ОУН – УПА // *Військо України.* – 1992. – № 2 – 3. – С. 66 – 69.
145. *Білас І.* Репресивно – каральна система в Україні, 1917 – 1953: суспільно – політичний та історико – правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь, 1994 // *Військо України.* – 432 С.; Кн. 2: *військо України.* – 688 с.
146. *Білас І.* Форми і методи діяльності НКВС – МДБ у боротьбі проти ОУН – УПА // *Українська Повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр.:* Мат. Всеукр. наук. конф., Київ, 25 – 26 серпня 1992 р. – К.: Ін-т історії АН України, 1993. – С. 136 – 156.
147. *Білоус О.* Партизанські побут та дозвілля на території України (1941 – 1944 рр.): короткий дискурс джерел. // *Військово-історичний меридіан.* – 2016. – № 2. – С. 14 – 25.
148. *Білоус О.* Міфологізація радянського руху Опору в Україні (1960 – 1980-ті рр.). // *Військово-історичний меридіан.* – 2017. – № 4 (18). – С. 5 – 12.
149. *Близнюк В.* Безсмертні герої Визвольні змагання ОУН – УПА на Гуцульщині 1944 – 1955 рр. – Кути, 2004. – 72 с.
150. *Близнюк В.* Кривавими стежками визвольних змагань на Гуцульщині 1939 – 1955 рр. – Косів, 2002. – 60 с.
151. *Близнюк В.* Ми рвали кайдани. – Косів, 2000. – 50 с.
152. *Богомолець О.* Зрадники українського народу // *Сучасне і майбутнє.* – 1945. – № 7. – С. 17 – 20.
153. *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / Львівський національний університет імені Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Львів, 2003. – 686 с.
154. *Борисёнок Ю., Горелов Н.* Крыса в пасти удава. «Украинская держава» на львовском Рынке // *Родина.* – 2003. – № 2. – С. 96 – 99.

155. *Борцям за незалежність України // Україна. – 1991. – № 24. – С. 1.; Як і проти кого боролася ОУН – УПА: Свідчать документи з архіву ЦК Компартії України // Політика і час. 1991. – № 8. – С. 66 – 78.*
156. *Бриштен А. УПА в обороні білоруського народу // Державність. – 1992. – № 3. – С. 71 – 83.*
157. *В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. Видання друге, доповнене. Центр досліджень визвольного руху, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». Київ: 2012. – 368 с.*
158. *В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: Дмитро Вітовський, син Дмитра. / Електронний ресурс: [<http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-dmitro-vitovskiy-sin-dmitra.html>].*
159. *Варецький В. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу: Стеногр. публ. лекції. – К.: Б. в., – 1952. – 44 с.*
160. *Василевич Б. Документи викривають (Співробітництво оунівців з фашистами) // Жовтень. – 1966. – № 7. – С. 41 – 44.*
161. *Вегеш М., Король І. Біля джерел Повстанської Армії: Іст. нарис. – Ужгород: Б. в., – 1996. – 51 с.*
162. *Він не падав у відчай. Він боровся: 1944 рік – рік О. Ольжича (1907 – 1944): Бібліогр. Довідка. – Л., Б. в., 1994. – 4 с.*
163. *Вовк О. – «Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр. / Електронний ресурс: [<http://krau.ridne.net/node/41>].*
164. *Войтко В. Найманці і прислужники імперіалізму. – К.: Молодь, 1955. – 80 с.*
165. *Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. – Спб.: Нева, 2004 – 416 с.*
166. *Гогун А. Сталинский командос. Украинские партизанские формирования, 1941 – 1944. / 2-е изд., испр. и доп. – М.: РОССПЭН, 2012 – С. 132 – 157.*

167. *Горбуров Є., Шитюк М.* Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 57 с.
168. *Гордієнко М.* З волинських і подільських рейдів УПА (із дії УПА – Північ 1943 – 44). – Торонто, 1959. – 160 с.
169. *Гришин-Грищук І.* Кінець резидентури «Норд» // Жовтень. – 1980. – № 8. – С. 106 – 116.
170. *Гришко В.* Правда говорить сама за себе: ще одна відповідь советським фальшивкам. – Б. м.: «Ми ще повернемося», 1960. – 41 с.
171. *Дем'ян Г.* Командир Хомиського тактичного відтинку УПА // Державність. – 1992. – № 3. – С. 47 – 50.
172. *Дем'янюк О.* Діяльність підрозділів Воєнної округи «Турів» на теренах Волині восени 1943 року. // Український визвольний рух Зб. 17. Відп. ред. М. Гавришко. Центр досліджень визвольного руху. Львів. 2012. – С. 246 – 258.
173. *Демидов С.* Історіографія історії Української повстанської армії: автореф. дис. канд. іст. наук: 2004. Львів, 17 с.
174. *Дзьобак В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941 – 1944 рр.) – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – 261 с.
175. *Дмитрук К.* Безбатченки: Док. – публіц. нарис – К.: Дніпро, 1980. – 3-є вид. – 318 с.
176. *Дробязко С. Каращук А.* Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. Униформа, вооружение, организация. – М.: АСТ, 2000. – 48 с.
177. *Дужий П.* Велетень із сузір'я нації. // Державність. – 1991. – № 3. – С. 3 – 6.
178. *Дужий П.* Степан Бандера – символ нації: Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН: [У 2 ч.]. – Л. Галицька видавнича спілка, 1996. – Ч. 1. – 190 с.

179. *Дужий П.* Степан Бандера – символ нації: Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН: [У 2 ч.]. – Л. Галицька видавнича спілка, 1997. – Ч. 2. – 383 с.
180. *Дюков А.* Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»: Монография. – М.: REGNUM, 2008. – 152 с.
181. Євген Коновалець (1891 – 1938): Реком. бібліограф. Показчик літери / Укл. Л. С. Рудик, О. Сапіга. Ред. Л. М. Торещенко. – Л.: Обл. унів. Наук. Б-ка, 1994. – 8 с.
182. *Жуківський А.* Як творилась Українська Повстанська армія // Українська Повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр.: Мат. Всеукр. наук. конф., Київ, 25 – 26 серпня 1992 р. – К.: Ін-т історії АН України, 1993. – С. 51 – 67.
183. *Забілий Р.* Протистояння УПА і польського підпілля на Волині в 1943 році в контексті повстанської війни // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 24: Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин / гол. редкол. Микола Литвин, упоряд. і наук. ред. Михайло Романюк, Олександра Стасюк. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2014. – С. 211 – 218.
184. *Загадка* одного бою: розгром на горі Яворина // Історична правда. / Електронний ресурс: [<http://www.istpravda.com.ua/blogs/2010/11/4/2311/>].
185. *Загриный Е.* Свастикой клейменные: [Об ОУН – УПА] // Справжні і міфічні визволителі України: Мат. Наук. – практик. Конф., Київ, 9 квітня 1993 / Редкол.: І. С. Хміль (гол. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії АН України, 1993 – С. 67 – 72.
186. *Зайцев О., Беген О., Стефанів В.* Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920 – 1930-ті роки) / За заг. ред. О. Зайцева. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2011. – 383 с.

187. *Засанський В., Петро І.* За чужим возом. (Про підступну діяльність і запродавство українських буржуазних націоналістів). – К.: Політвидав України, 1967. – 11 с.
188. *Здіорук (Стельмах) О.* «Літопис УПА»: час, події, джерела: Джерелознавча достовірність та інформаційна цінність багатотомного видання «Літопис УПА». – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 142 с.
189. *Здіорук С., Гриневич Л., Здіорук О.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945 – 1998 рр.) – К., 1999. – 143 с.
190. *Знищити український націоналізм на теоретичному фронті: Зб. Ст. /* Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських наук. – досл. Ін.-тів ВУАМЛІН / – Х.: Партвидав, 1934. – Вип. I. – 159 с.
191. *Ільошин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 289 с.
192. *Ільошин І.* Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 313 с.
193. *Історія українського війська /* За ред.. Я. Дашкевича. – Л.: Світ, 1996. – 840 с.
194. *Іщук О.* Молодіжні організації ОУН (1939 – 1955). Літопис УПА, Т. 11. Торонто – Львів, 2011. – 896 с.
195. *Іщук О., Ніколаєва Н.* Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943 – 1955 рр. // Український визвольний рух. – Зб. № 11. – С. 167 – 210.
196. *Ільге В.* Змагання жертв // Критика. – 2006. – Ч. 5. – С. 29 – 31.
197. *Каменев А.* История подготовки офицерских кадров в СССР (1917 – 1984 гг.). (Новосибирск: НВВПУ, 1991. – 261с.) / Електронний ресурс: [<http://artofwar.ru/k/kamene>].

198. *Камінський Є.* Український буржуазний націоналізм в психологічній війні американського імперіалізму. – К. Наук. думка, 1983. – 138 с.
199. *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд. – К.: Інститут історії України НАН України. – 253 с.
200. *Кентій А.* Джерела з історії ОУН-УПА у фондах державних архівів України / Документи з історії національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. // Інформаційний бюлетень. 2-е вид., виправлене. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 18 – 22.
201. *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. Том 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. К., 2005. – 330 с.
202. *Кентій А.* Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні. 1946–1956. – К., 1999. – 108 с.
203. *Кентій А.* Нарис історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.). – К.: Б. в., 1998. – 201 с.
204. *Кентій А.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1941 – 1942 рр.). – К.: Б. в., 1999. – 202 с.
205. *Кентій А.* Українська військова організація (УВО) 1920 – 1928 рр.: Короткий нарис. – К.: Б. в., 1998. – 82 с.
206. *Кентій А.* Українська повстанська армія (1946–1956). К., 1999. – 130 с.
207. *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1944 – 1945 роках. К., 1999. – 108 с.
208. *Киричук Ю.* Історія УПА. – Т. 1: Ред. – вид. від. Упор. по пресі, 1991. – 67 с.
209. *Киричук Ю.* Історія УПА Т. 2. – Тернопіль: 1991. – 55 с.

210. *Клоков В.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против оккупантов на Украине (1941 – 1944 г.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1994. – 75 с.
211. *Книш З.* Устрій Організації Українських націоналістів у 1939 – 1941 роках: Порівняльна студія. – Вінніпег: Буенос-Айрес, 1952. – 163 с.
212. *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) та заплля УПА на Волині та південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) Літопис УПА т. 7. Торонто – Львів, 2006. – 512 с.
213. *Ковальчук В.* Скільки ж солдатів було в УПА? Секрети розкриває Клим Савур / Електронний ресурс: [<http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/3/7410/>].
214. *Колодзінський М.* («Бурун») Полковник Іван Богун // Новий шлях – 1939. – Ч. 10 – 19.
215. *Колодзінський М.* Українська воєнна доктрина. Т-во кол. Вояків УПА в Канаді і ЗДА, Торонто, 1957. – 64 с.
216. *Косик В.* Історична роля ОУН – УПА в боротьбі за українську державу // Визвольна шлях. – 1992. – № 4. – С. 557 – 566.
217. *Косик В.* Українська Повстанська армія // Визвольний шлях. – 1992. – № 10. – С. 1156 – 1166.
218. *Косик В.* Українська Повстанська армія // Визвольний шлях. – 1992. № 11. – С. 1283 – 1296.
219. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
220. *Трофимович В., Усач А.* Військові відділи націоналістів // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л. В. – К. 2011. – 800 с.
221. *Кричевський Р.* ОУН в Україні, ОУН (з) і ЗЧ ОУН: причинок до історії українського націоналістичного руху. – Нью-Йорк – Торонто, 1962. – 116 с.

222. *Кучерук О.* «Рико Ярий – загадка ОУН». – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2005. – 210 с.
223. *Кучерук О.* Проблема підготовки до збройної боротьби за державну незалежність України в ідейно-програмних засадах Організації українських націоналістів доби Євгена Коновальця // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 22. – С. 63 – 72.
224. *Лебедь М.* УПА (Українська Повстанська армія). Її генеза, ріст, дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. – Дрогобич: Відродження, 1993. – Ч. I.: Німецька окупація України, – 208 с.
225. *Лисенко О.* Українська Повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В. Конашевича. – К.: Книга пам'яті України, 1997. – С. 405 – 434.
226. *Лисенко О.* Марущенко О. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998 – 2002 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 202 с.
227. *Лисенко О.* Марущенко О. Українсько – польські стосунки періоду Другої світової війни. Бібліографічний покажчик. – К. – Івано-Франківськ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 124 с.
228. *Лисяк-Рудницький І.* Український визвольний рух під час другої світової війни // Історичні есе. – У 2 т. Т. 2. – л. К.: Основи, 1994. – 269 с.
229. *Лісіна С.* Програмні документи ОУН: основа творення незалежної Української Соборної Самостійної Держави // Національний університет «Львівська політехніка». Львів. – 2014. – С. 64 – 74.
230. *Львівський Т.* Лицарі зради і шахрайства [Про реакційних українських емігрантів] // Жовтень. – 1958. – № 7. – С. 102 – 112.
231. *Маланчук В.* Історія однієї зради. – Л.: Б. в. 1958. – 71 с.

232. *Манзуренко В.* Роман Шухевич у створенні нагородної системи УПА // Український визвольний рух. – Зб. № 10. – Львів, 2008. – С. 267 – 288.
233. *Манзуренко В.* Іщук О. Василь Кук – Головний командир УПА. – Рівне: видавець Олег Зень, 2008. – 72 с.
234. *Мануїльський Д.* Українсько – німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини: Доп. На нараді учителів західних областей України 6 січня 1945 р. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 24 с.
235. *Матеріали* до позиції визвольної боротьби українського народу, 1941 – 1953. – Мюнхен: Б. в., 1993. – 185 с.
236. *Мельничук Ю.* Коли кров холоде в жилах. Нариси – памфлети. – К.: Рад. письм., 1960 – 167 с.
237. *Мельничук Ю.* Плем'я упирів. Нариси. Памфлети. Фейлетони. – К.: Рад. письм., 1963. – 354 с.
238. *Мельничук Ю.* Продай-душі. – Л.: Каменярь, 1967. – 122 с.
239. *Мельничук Ю.* Уоллстрітівський шарманщик: Памфлети. – К.: Держлітвидав УРСР, 1958. – 39 с.
240. *Мірчук П.* За чистоту позицій українського визвольного руху. – Мюнхен; Лондон: Б. в., 1955. – 184 с.
241. *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських націоналістів / За ред. С. Ленкавського. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1968. – Т. I: 1920 – 1939. – 639 с.
242. *Мірчук П.* Революційний змаг за УССД / Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі» / . – Б. м.: Б. в., Б. р., – Т. 1 – 222 с.
243. *Мірчук П.* Трагічна перемога. – Торонто: Ліга визволення України, 1954. – 63 с. – (Політ. б-ка. Ліга визволення України: Ч. 7).
244. *Мірчук П.* Українська повстанська армія 1942 – 1952. Мюнхен, 1953; Львів, 1991. – 350 с.
245. *Мірчук П.* Українська повстанська армія, 1942 – 1952. – Мюнхен: Цицерон, 1953. – 319 с.

246. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952: – Л.: Т-во української мови ім. Т. Шевченка, 1991. – 447 с.
247. *Мороз В.* Майор УПА Остап Линда – «Ярема» Націоналістичний портал. / Електронний ресурс: [<http://www.ukrnationalism.com/history/778-maior-ura-ostap-lynda-yarema/778-maior-ura-ostap-lynda-yarema.html>].
248. *Мороз О.* Специфіка функціонального призначення української національної військової преси у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) // Зб. Праць. Науково-дослідний центр періодики. – Л.: Б. в., 1994. Вип. 1. – С. 68 – 79.
249. *Мороко В.* Євреї і ОУН – УПА // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население юга Украины»: Докл. и сообщ., Запорожье, 29 – 30 мая 1997 г. – Запорожье: Запорожский гос. ун-т; Запорожское гор. отд. О-ва «Украина – Израиль», 1997. – С. 134 – 137.
250. *МОУ.* Вид.: Міністерство оборони України, 2011.– 377 с.
251. *Мудрик-Мечник С.* У боротьбі проти московської агентури. Українське Видавництво, – Мюнхен, 1981. – 320 с.
252. *Мудрик-Мечник С.* Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД – НКДБ – МГБ – КГБ. – Т.: Ред. – вид. від упор. по пресі, 1994. – 123 с.
253. *Музичук С., Марчук І.* Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – 55 с.
254. *Начерк* підручника для українських старшин і підстаршин. – Саскатун, 1938. – 413 с.
255. *Нікольський В.* Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 179 с.
256. *Новиченко Л.* Ідеологія зради і запродавства // Сучасне і майбутнє. – 1948. – № 10. – С. 11 – 18.
257. *Новиченко Л.* Ідеологія зради і запродавства // Сучасне і майбутнє. – 1948. – № 11. – С. 20 – 25.

258. *Парнюк М.* Презренне лакеи Уолл – Стрита (Українські буржуазні націоналісти) // Советская Украина. – 1952. – № 8. – С. 71 – 86.
259. *Омельченко І.* Вишкіл старшинського (підстаршинського) складу Української повстанської армії (1943 – 1944 рр.) // Вісник Прикарпатського університету ім. І. Франка, Львів., 2017. – С. 89 – 103.
260. *Онишко Л.* «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Літопис УПА, Т. 8. Торонто – Львів, 2007. – 928 с.
261. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси.* / Відп. ред. С. Кульчицький. – Київ: Наукова думка, 2006. – 496 с.
262. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, 3-тє стереотипне видання, НАН України, інститут історії України.* – Київ.: Наукова думка., 2005. – 42 с.
263. *Пагіря О.* Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939 – 1945). Видавництво «Літопис УПА», серія Бібліотека Т. 12. – Торонто – Львів, 2014. – 581 с.
264. *Пагіря О., Посівнич М.* Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929—1939) // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2009. – Збірник 13. – С. 45 – 88.
265. *Папакін Г.* Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження. // Укр. іст. журн. – 2012. – №4. – С. 154 – 171.
266. *Партизанськими дорогами з командиром Залізняка* [Про боротьбу сотень УПА куреня «Месники» під командуванням І. Шпота (Залізняка), 1944 – 1947 рр.] Упор., вступ. слово І. Гнаткевича; Редколегія: Р. Зінкевич (гол. ред.) та ін. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 360 с.

267. *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір...» Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939 – 1960 рр. / Львів – 2012. – 591 с.
268. *Патриляк І.* «Щоденний хліб» курсантів УПА: житлове, матеріально-технічне, продовольче та медичне забезпечення старшинських і підстаршинських шкіл УПА (1943 – 1944 рр.) // Український визвольний рух. – Зб. 3. – Л., 2004. – С. 246 – 260.
269. *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(б) у 1940 – 1942 роках. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 598 с.
270. *Патриляк І.* Їх було не 200 тисяч – енкаведисти значно завищили чисельність армії УПА. / Електронний ресурс: [https://gazeta.ua/articles/history/_ih-bulo-ne-200-tisyach-enkavedisti-znachno-zavischili-chiselnist-armiyi-ura-/522464].
271. *Патриляк І.* Кадри вирішують все: підготовка старшин і підстаршин УПА / Електронний ресурс: [<http://tyzhden.ua/History/62780>].
272. *Патриляк І.* Курсанти командирських шкіл УПА в 1943 – 1944 рр. (вік, освіта, соціальне походження, озброєння, харчове та матеріально-технічне забезпечення). // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 86 – 94.
273. *Патриляк І.* Підготовка старшин та підстаршин у військових школах УПА // Укр. іст. журнал. – № 3. – К., 2005 – С. 61 – 83.
274. *Патриляк І.* Старшинські й підстаршинські школи УПА в 1943 – 1944 рр. // Визвольний шлях. – № 4. – 2004. – С. 92 – 106; № 5. – 2004. – С. 79 – 90.
275. *Патриляк І.* Створення Української повстанської армії під проводом ОУН(б): малодосліджені аспекти проблеми // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 16. – Острог, 2010. – С. 111 – 121.
276. *Патриляк І.* Сучасна вітчизняна історіографія ОУН і УПА як дзеркало суспільного ставлення до проблеми українського національно-

- визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка – К. 2005. – № 77 – 79 – С. 29 – 31.
- 277.** *Пластуни у визвольних змаганнях.* – Нью-Йорк, 2002. – 71 с.
- 278.** *Полтава П.* Збірник підпільних писань. – Мюнхен: Український самостійник, 1959. – 297 с.
- 279.** *Понипаляк О.* Навчальна література з військової підготовки підстаршинських шкіл Української повстанської армії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2018. – Вип. № 54. – С. 146 – 151.
- 280.** *Понипаляк О.* Проблеми створення та діяльності перших старшинських шкіл УПА (серпень 1943 р. – січень 1944 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2016. – Вип. № 128. – С. 50 – 54.
- 281.** *Понипаляк О.* Протистояння ОУН і УПА проти радянської влади на тлі виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. // Дні науки історичного факультету (присвячені 180-річчю заснування Київського університету), Т. 1.: матеріали VII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Київ, 2014. – Т.1. – С. 321 – 325
- 282.** *Понипаляк О.* Специфіка формування та функціонування офіцерської ланки в українській повстанській армії // European philosophical and historical discourse. – Прага, 2017. – Т. 2, Вип. № 4. – С. 43 – 54.
- 283.** *Понипаляк О.* Старшинська школа УПА «Імені героя Крут Георгія Пипського» – Олені I/Олені II (березень – жовтень 1944 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2015. – Вип. № 46. – С. 127 – 135.
- 284.** *Понипаляк О.* Формування старшинської та підстаршинської ланки Української повстанської армії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2017. – Вип. № 53. – С. 115 – 122.

285. *Посівнич М.* Військова підготовка ОУН в міжвоєнний період на Західній Україні // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – С. 41 – 52.
286. *Посівнич М.* Життя на тлі історії ОУН: Білас і Данилишин. – Л., 2012. – 172 с., іл.
287. *Посівнич М.* Формування військової доктрини ОУН (1929 – 1939) / Електронний ресурс: [<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/66928/06-Pos%D1%96vnich.pdf?sequence=1>].
288. *Примаченко Я.* Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА: А: Інститут історії України НАН України. – К., 2010 – 182 с.
289. *Проміжний* звіт Робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН – УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН – УПА (попередній варіант) / Автор С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 38 с.
290. *Протистояння.* Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. 1996 – 1998 рр. / Автор передмови та упорядник Л. Гриневич. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 406 с.
291. *Роман Шухевич (1907 – 1950):* Реком. показчик лі-ри / Укл.: Л. Рудик, М. Олійник. – Л.: Обл. наук. Б-ка, 1994. – 10 с.
292. *Росола Я.* Полковник [УПА] Олекса Гасин – національний герой України (1907 – 1949) // Писанка. – 1994. – № 3. – С. 21 – 22.
293. *Ротный* миномет образца 1938-1940 гг. / Електронний ресурс: [<http://www.oroscuu.>].
294. *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 511 с.
295. *Семенів З.* Другий випуск старшинської школи УПА Олені // До Зброї, Мюнхен, 1952, вип. 17/30. – С. 13 – 25.

296. *Семиряга М.* Коллаборационизм. Природа, типологія и проявление в годы Второй мировой войны. М.: РОССПЭН, 2000 – 863 с.
297. *Сергійчук В.* Радянські партизани про ОУН-УПА // Самостійна Україна. – 1992. – Ч. 3. – С. 44 – 50.
298. *Сідак В., Степанков В.* З історії української розвідки та контррозвідки. – К.: Ун-т Служби Безпеки України, 1994. – 401 с.
299. *Смерть «совка».* Что даст Украине новый сержантский корпус / Деро. UA / Електронний ресурс: [<https://www.depo.ua/rus/war/smert-radyanschini-scho-dast-ukrayini-noviy-serzhantskiy-korpus-20170719608381>].
300. *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним: монографія – Київ: Грані – Т, 2011. – 448 с.
301. *Содоль П.* Реєстр старшин УПА, провідників ОУН та членів УГВР / Електронний ресурс: [http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0203_u.htm].
302. *Содоль П.* Старшинські кадри УПА // Український визвольний рух. – № 3. – Львів, 2004. – С. 235 – 245.
303. *Содоль П.* Українська повстанська армія, 1943 – 1949: Довідник, Т. 1, Нью-Йорк, 1994.
304. *Содоль П.* Українська повстанська армія, 1943 – 1949: Довідник, Т. 2, Нью-Йорк, 1995.
305. *Ведєнєєв Д., Букін В.* Спеціальні служби в історії Української держави. Навчально-методичний посібник – К.: Видавництво Національної академії Служби безпеки України, 2003. – 60 с.
306. *Степан Бандера (1909 – 1959):* Реком. покажчик літ-ри / Укл. Л. Рудик. – Л.: Обл. наук. Б-ка, 1994. – 10 с.
307. *Терлиця М.* Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді. – К.: Рад. письм., 1960. – 306 с.

- 308.** *Тимків В.* Початки організації військового вишколу УПА на Прикарпатті (червень – грудень 1943 р.) // Галичина. – С. 118 – 122. / Електронний ресурс: [file:///C:/Users/Alina/Downloads/Nikr_2013_24_1_9.pdf].
- 309.** *Ті, що канули в пітьму:* Оповідання, нариси, памфлети, статті (злочини ОУН). – Л.: Каменярь, 1964. – 272 с.
- 310.** *Ткаченко С.* Повстанческая армия: тактика борьбы. – Мн.: Харвест, 2000. – 512 с.
- 311.** *Ткачук А.* Украинские буржуазные националисты – пособники гитлеровской агрессии // Справжні і міфічні визволителі України: Мат. наук. – практ. Конференції, Київ, 9 квітня 1993 р. / Редкол.: І. С. Хміль (гол. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії АН України, 1993 – С. 39 – 47.
- 312.** *Українська Повстанська армія і національно – визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр.:* Мат. Всеукр. наук. конф., Київ, 25 – 26 серпня 1992 р. / Інст. Історія АН України, Українська республік. партія, Всеукр. Брацтво вояків УПА, Спілка офіцерів України, Упр. соц.-психол. служби МО України. – К.: Ін – т. історії АН України, 1993. – 240 с.
- 313.** *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених /* Відп. ред., упоряд. В. В'ятрович; Авт. кол.: Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілій, А. Сова, П. Содоль. Центр досліджень визвольного руху; Український інститут національної пам'яті. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с.
- 314.** *УПА на Прикарпатті: Реком. бібліогр. Показчик.* – Івано-Франківськ: Держ. обл. унів. наук, 1994. – 8 с.
- 315.** *Федина В.* Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. // «Карпатика». Ужгород. 2000, вип. 7.
- 316.** *Фіров П.* Історія ОУН – УПА: Події, факти, документи, коментарі. (Лекції). – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2002. – 191 с.
- 317.** *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований показчик фондів УПА (1942 –*

- 1946). – Вип. 1. Автор передмови Г. Папакін; упорядники: Г. Папакін, О. Вовк, З. Яцишин. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 60 с.
- 318.** *Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України (1941 – 1957 рр.).* – Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР у яких відбилася боротьба з УПА / Автор передмови та упорядник Г. Папакін. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2000. – 129 с.
- 319.** *Францев Ю.* Націоналізм – зброя імперіалістичної реакції. – К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1948. – 22 с. .
- 320.** *Чайковський А.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима істориків). – К.: Україна, 1994. – 255 с.
- 321.** *Чередниченко В.* Анатомія предательства: Украинские буржуазные националисты – орудие антисоветской политики империализма – К.: Политиздат Украины, 1983. – 2-е изд., перераб. и доп. – 326 с.
- 322.** *Шанковський Л.* Тринадцять літ... (Дії УПА й збройного підпілля ОУН на терені Військової округи ч. 4. «Говерля» в 1943 – 1956 рр. // Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / ред. Б. Кравців. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини. – С. 163 – 193.
- 323.** *Шанковський Л.* У.П.А. та її підпільна література. – Філадельфія, 1952. – 19 с.
- 324.** *Шанковський Л.* Українська Повстанська армія // Історія українського війська / За ред. Я. Дашкевича – Л.: Вид-во «Світ», 1996. – С. 482 – 695.
- 325.** *Шанковський Л.* Українська Повстанська армія // ХХ століття. Історія, економіка, політика, ідеологія. / Ред. – упоряд. А. Трубайчук. – К.: Істина, 1997. – Кн. 3: Україна у другій світовій війні. – С. 268 – 357.
- 326.** *Шаповал Ю.* ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 332 с.

- 327.** *Шмігель М.* Український легіон Романа Сушка. Напад зі Словаччини на Польщу // Український визвольний рух. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Збірник 11. – С. 81 – 92.
- 328.** *Šmigel' M.* Banderovci na Slovensku (1945 – 1947). – Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2007. – 196 s.
- 329.** *Якимович Б.* Збройні сили України: Нарис історії. – Л.: Ін-т українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича; Просвіта, 1996. – 359 с.
- 330.** *Яременко М.* Жилавий І. Стефюк Ю. На світлу дорогу: [Звернення колишніх оунівців до членів ОУН та до всіх українців на чужині]. Л.: Кн.-журн. Вид-во, 1962. – 48 с.

ДИСЕРТАЦІЇ

- 331.** *Волянюк С.* Створення та діяльність Воєнної округи УПА «Лисоня»: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2016. 160 с.
- 332.** *Гогун А.* Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943 – 1949): дис. канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2005. 116 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Понипаляк О. Старшинська школа УПА «Імені героя Крут Георгія Пипського» – Олені I/Олені II (березень – жовтень 1944 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2015. – Вип. № 46. – С. 127 – 135 (Google Scholar; Index Copernicus);

2. Понипаляк О. Проблеми створення та діяльності перших старшинських шкіл УПА (серпень 1943 р. – січень 1944 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2016. – Вип. № 128. – С. 50 – 54 (Index Copernicus);

3. Понипаляк О. Специфіка формування та функціонування офіцерської ланки в українській повстанській армії // European philosophical and historical discourse. – Прага, 2017. – Т. 2, Вип. № 4. – С. 43 – 54 (іноземна стаття, Index Copernicus);

4. Понипаляк О. Формування старшинської та підстаршинської ланки Української повстанської армії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2017. – Вип. № 53. – С. 115 – 122 (Google Scholar; Index Copernicus);

5. Понипаляк О. Навчальна література з військової підготовки підстаршинських шкіл Української повстанської армії // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2018. – Вип. № 54. – С. 146 – 151 (Google Scholar; Index Copernicus).

Публікації, що додатково відображають результати дисертації:

6. Понипаляк О. Протистояння ОУН і УПА проти радянської влади на тлі виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. // Дні науки історичного факультету (присвячені 180-річчю заснування Київського університету), Т. 1.: матеріали VII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Київ, 2014. – Т.1. – С. 321 – 325.

Додаток Б

Журнал реєстрації озброєння підстаршинської школи УПА

З'єднання північних груп Української повстанської армії,

(УПА – «Північ»), Група «Турів».

Книга Ч 1.Зброї. Відпускників і інше.

Школи підстаршин при Загоні ім. Богуна [26, арк. 65].

Хто має кріса			Сот	Чот	Рі	Походж.	№ Кріса	Багн.	Грана	Кіл.	
			.	.	й	зброї.			т	амуніції	
1	Віст.	Калина	1	1	1	Російс.	151,55...	2745		70 шт.	
2		Яструб				Польск.	335,05...	857		50 шт.	
3		Кв/не розб./		?		Російс.	73,73...			20 шт.	
4		Дубина									
5		Дніпро									
6		Олексій	1	1	1	Російс.	20,250			50 шт.	
7		Уважний				Російс.	89,107			30 шт.	
8		Запорожец.				Австрійс.	2,335	є		25 шт.	
9		Сокіл									
10		Коваленко		?		Російс.	1,814	є		20 шт.	
11		Пружний	1	1	2		6,882	53,46		40 шт.	
12		Кос					6,810	є		40 шт.	
13		Сокіл					168,950			20 шт.	
14		Мазепа					81,624	є		50 шт.	
15		Клен		?			2945	є		30 шт.	
16		Тятива					30,575			45 шт.	
17		Скала									
18		Бистрий									
19		Оришко									
							Разом			Разом	
							крісів –				набоїв –
							14 один.				490 шт.

Додаток В
Наказ командування загону УПА «імені Івана Богуна» про заходи зі
святкування Різдвяних свят

УПА

Постій, дня 3 січня 1944 р.

Загін ім. «Богуна»

Всім Командирам сотень, відпис
чотовому Хмарі та Скорому.

З нагоди Різдвяних Свят командири сотень та окремих відділів в порозумінні з тереновими провідниками та господарчими своїх теренів приготувлять спільні вечері в які вйдуть білий хліб, сушанина, ковбаса, кутя і т. д.

В разі коли б не вдалося цього полагодити на місці, командири сотень та чотові, вишлють своїх представників з точним станом людей, до курінного магазину по продукти.

Також всі сотенні та чотові забезпечать перед святами всіх козаків банею.

С л а в а У к р а ї н і
Командир Загону
В/з. Командир/ [25, арк. 3]

Додаток Г
Наказ командування УПА про збільшення мобільності підрозділів

НАКАЗ – 3.

Командирам сотень.

Для збільшення рухливості сотень наказую:

1. Всі господарчі підприємства, як: млини, гарбарні, масарні, пекарні, і т. п. Передавати господарчим запілля за відповідним актом, залишаючи запас в магазині на один тиждень.
  2. З днем 1 жовтня ц. р. впровадити в життя книговість (документальну звітність – авт.) та способи господарювання, як Вам пропонується.
  3. В як найскорішому часі зложити мені звіт про передання господарки запілля, долучити облік, та списки майна, що залишаються у відділах.
  4. Увести негайно харчові і фуражові корми по відділах.
  5. Трофейні здобутки, як одяг і взуття передати господарчим запілля, залишаючи по 10 % у себе, у відношенні до стану людей, наприклад: у сотні є 150 людей, в магазині повинно бути 15 одягів і 15 пар взуття.
  6. У всіх справах зв'язаних з тереном відноситися до адміністрації.
  7. Помічається антисанітарний стан по сотнях. Повстанці не слідкують за своїм зовнішнім виглядом. Ходять не раз брудні і обдерті, білля не знімається регулярно. Є випадки захворювання на коросту, цингу, та венеричні хвороби. Це негайно усунути, хворих на шкірні і венеричні хвороби негайно вислати до лікаря.
  8. Не дивлячись на мій наказ помічається даліше безвідповідальне розходження амуніції, ще раз наказую заборонити повстанцям вистрілювати амуніцію без потреби. Виховникам по відділах перенести в цій справі роз'яснювальну роботу. За стріляння без потреби буду притягати до відповідальності.
- Прийняти до усунення всіх недотягнень, підтягнутись в праці спираючись на накази. Про всі перешкоди в праці звітувати негайно мені.

Командир куріння – 3 [25, арк. 19].

Додаток Д
Словник термінів та анахронізмів

1. Абсольвент – особа, що закінчила певний етап навчання;
2. Арматурні картки – документи з особистими даними;
3. Боївка – бойова оперативна група;
4. Військовий вишкіл – військове навчання/підготовка;
5. Впоряд – стройова підготовка;
6. Газознавство – хімічний аналіз;
7. Екзекутива – виконавчий орган;
8. Екліметр – кутомір;
9. Елев – курсант, учень;
10. Залаження – скарга;
11. Залучник – підручник, один із видів навчальної літератури;
12. Зорець – вартовий;
13. Касарняний – казармений;
14. Кличка – пароль;
15. Кріс – гвинтівка;
16. Курінь – батальйон;
17. Курувати – здійснювати кураторські заходи;
18. Льоката – місце базування;
19. Машин-пістоль – пістолет-автомат;
20. Мірило – масштаб;
21. Муштровий – стройовий;
22. Підстаршина – сержант;
23. Піонерська служба – мінерська справа;
24. Політвиховництво – ідеологічно-політична підготовка;
25. Правильник – військовий статут;
26. Рій – відділення;
27. Розвивання – розгортання;

- 28.Ройовий – командир рою;
- 29.Руханка – фізичні вправи;
- 30.Скоростріл – кулемет;
- 31.Сотенний – командир сотні;
- 32.Сотня – рота;
- 33.Старшина – офіцер;
- 34.Стрілець/козак – солдат, курсант;
- 35.Стрілецький вишкіл – вогнева підготовка;
- 36.Терен – територія;
- 37.Теренознавство – топографія;
- 38.Тяжкий/станковий скоростріл – станковий кулемет;
- 39.Фінка – пістолет-кулемет системи Шпагіна;
- 40.Чота – взвод;
- 41.Чотовий – командир чоти;
- 42.Шкіц – схема.